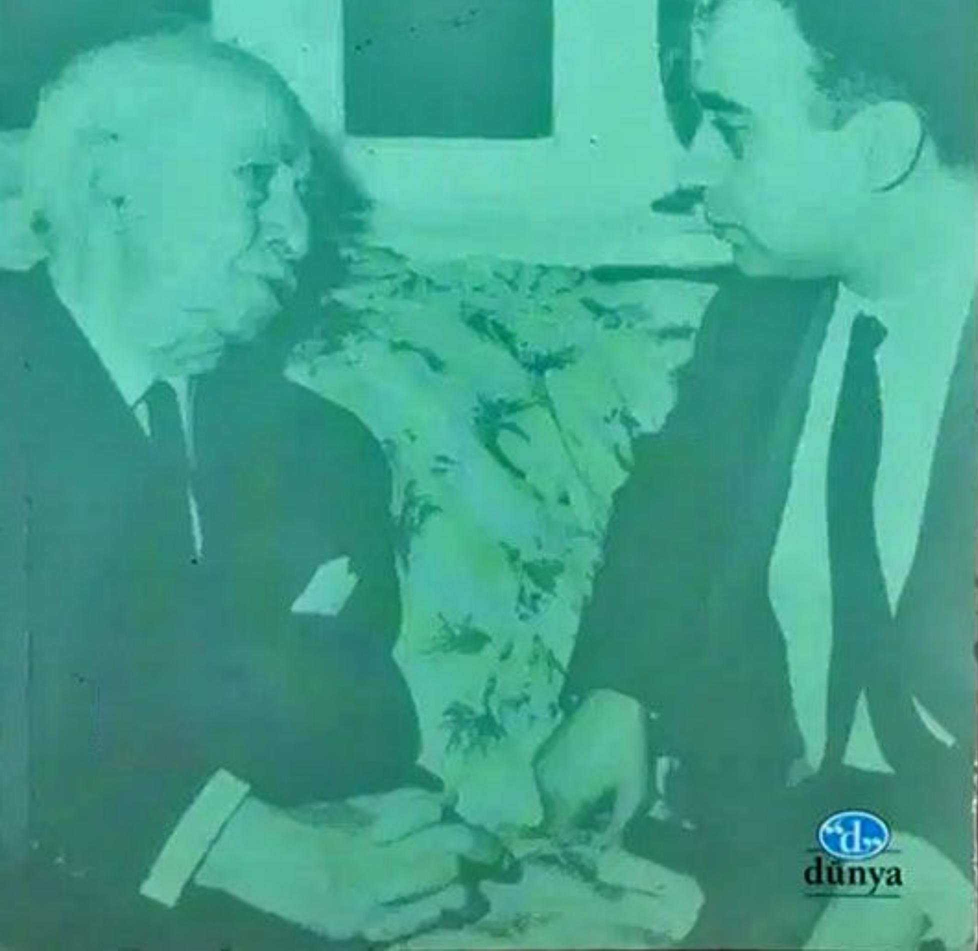
DÜNYA KİTAPLARI / NEZİH DEMİRKENT KİTAPLIĞI

Abdi İpekçi

İnönü Atatürk'ü Anlatıyor

dünya

DÜNYA KİTAPLARI 253
Nezih Demirkent Kitaplığı 2
İnönü Atatürk'ü Anlatıyor
Abdi İpekçi

Yayın Yönetmeni Feridun Andaç
Sanat Yönetmeni Fatih Durmuş
Editör Ömer Şişman
Düzelti Nusret Caneri-Meliha Düzduran
Grafik Uygulama Erdal Bayraktar
Teknik Hazırlık Dünya Yayıncılık A.Ş.
Birinci Basım Cem Yayınevi, 1968
Dünya Kitapları'nda Genişletilmiş Birinci Basım Eylül 2004

Baskı ve Cilt
Doğan Ofset Matbaacılık A.Ş Doğan Medya Tesisleri
Hoşdere yolu Esenyurt-İstanbul
Dağıtım
Doğan Gazetecilik A.Ş Doğan Medya Center 34204
Bağcılar/İstanbul Tel: 0212 505 61 11

ISBN: 975-304-144-6

"GLOBUS" Dünya Basınevi
100. Yıl Mahallesi 34440 Bağcılar/İstanbul
Tel: (0212) 440 24 24 pbx
Fax: (0212) 440 23 88
http://www.dunyakitaplari.com
internet satış adresi: http://www.dunyastore.com

İnönü Atatürk'ü Anlatıyor

Abdi İpekçi

"d"
dünya
kitapları

Abdi İpekçi, 1929'da İstanbul'da doğdu. İlk öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde tamamladı (1948). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde başladığı yüksek öğrenimini yarım bıraktı. Muhabir ve sekreter olarak *Yeni Sabah* (1948-49); yazı işleri müdürü olarak *İstanbul Ekspres* (1950-53) ile çeşitli kademelerinde görev alıp en uzun süreyle çalıştığı *Milliyet* gazetesinde (1954-79) genel yayın müdürü ve başyazar olarak görev yaptı. *Milliyet* gazetesinde başyazıları kadar röportajlarıyla da tanındı. Türkiye Basın Enstitüsü Başkanlığı (1972), Uluslararası Basın Enstitüsü Yönetim Kurulu üyeliğinde bulundu. 1 Şubat 1979'da Mehmet Ali Ağca adlı bir terörist tarafından vurularak öldürüldü. Ölümünden sonra adına çeşitli yarışmalar düzenlendi, adı öldürüldüğü sokağa ve bazı spor salonlarına verildi. Ölüm emrini kimin verdiği sorusu aradan geçen uzun yıllara rağmen cevapsız kaldı.

Eserleri:

Afrika (1955), *İhtilalin İç Yüzü* (Ö. S. Coşar'la birlikte, 1965), *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor* (1968), *Liderler Diyor ki* (1969), *Dünyanın Dört Bucağından* (1971), *Başbakan Ecevit'le Sohbet* (1974), *Anayasa, Yasalar, Devlet* (1982), *Barış, Demokrasi, Özgürlük* (1982), *Sadun Tanju / Eski Dostlar* (Ara Güler'in fotoğraflarıyla, 2002).

İÇİNDEKİLER

Yayınevinin Notu: Abdi İpekçi'nin seçme yazıları, söyleşileri ve *Dünyanın Dört Bucağından* isimli kitabı yayınevimiz tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

Önsöz

Hatıraları İnönü kadar merak edilen bir devlet adamı azdır. Bu merak haksız değildir. İnönü, Birinci Dünya Savaşı'nda cephelerde önemli görevlerde bulunmuştur. Millî Mücadele'de "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği"nden "Garp Cephesi Kumandanlığı"na kadar değişen birinci plandaki askerî faaliyetlerini, Mondros Mütarekesi ve Lozan Barış Konferansı başdelegeliği gibi büyük siyasî görevlerle tamamlamıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra başbakan olarak uzun yıllar olayların içinde yaşamış, başrolü oynamıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra 12 yıl cumhurbaşkanlığı yapmış, 1950'den itibaren muhalefet lideri sıfatıyla Türk politikasında ön plandaki yerini korumuştur. İhtilalden sonra parlamenter düzene dönüldüğünde, o kritik günleri yine başbakan olarak yaşamıştır. Yarım yüzyılı aşan bu hayatın sadece bir dönemi dahi ilgi çekici hatıraların konusu olabilirdi. Böylesine zengin bir tarihî geçmişe sahip devlet adamının hatıralarına karşı merak duymamak mümkün değildir. Bunun içindir ki İnönü'ye şimdiye kadar yalnız Türkiye'den değil, yurtdışından da, anılarını anlatması ya da yazması için türlü teklifler yapılmış, imkânlar hazırlanmıştır.

Bu teşebbüste bulunanlar arasında şu satırların yazarı da vardı. Sayın İnönü tekliflerimiz karşısında kararsızlık göstermekteydi. Nihayet Atatürk'ün ölüm yıldönümü vesilesiyle, Edebî Şef ile ilgili hatıralarını anlatmayı kabul etti. Bu, bize İnönü'nün sadece Atatürk hakkındaki görüşlerini ve anılarını değil, aynı zamanda o devrin yıllardır dedikodusu yapılan olaylarını da deşebilme fırsatını verdi. Böylece bu konularda şimdiye kadar susmayı tercih eden İnönü'nün, meseleleri ilk defa kendi açısından açıklamasını da sağlamış olacaktık.

Sayın İnönü, bu amaçla düzenlediğimiz soruları büyük bir dikkat ve titizlikle cevaplandırdı. Eksik söylemekten çekiniyordu. Hakikî ölçüsünde söylediği takdirde de lüzumsuz istismarlara yol açmaktan sakınıyordu. Atatürk'ün etrafından bahsederken söylediği şu sözler, sanırım konuşmalarındaki özelliği başka bir açıklamaya lüzum bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır:

"... Ben her insanın en müspet ve en kıymetli taraflarını hatıramda

tutmaya çalışıyorum. Daha ziyade onları değerlendirmeye çalışıyorum."

Bu manidar ifade, bir bakıma İnönü'nün hatıralarını yazmaktaki hevessizliğinin izahı olarak da kabul edilebilir.

***

Sayın İnönü'nün bize yaptığı açıklamalar ilk bakışta, bilinenlerin dışında önemli bir yenilik getirmeyen nitelikte gözükebilir. Aslında öyle sanıyoruz ki dikkatli bir okuyucu, ihtiyatlı ifadelerin ve İnönü'nün meşhur nüanslı üslûbunun gerisinde birçok şey sezebilecektir.

Hatıralar ilk defa *Milliyet* gazetesinde yayımlanırken bu sezgileri kolaylaştırabilmek amacıyla konuşmaları bir ses makinesinin bandına kaydetmiştik. Okuyacağınız metin, bu banttan –zorunlu birkaç küçük rötuş dışında– aynen aktarılmıştır.

Sayın İnönü'nün, bize hatıralarını anlatmak ve bunları yayımlamak imkânını vermek suretiyle gösterdiği yakınlığı şükranla anarız.

Abdi İpekçi

Atatürk ile İlişkilerimiz

Atatürk'le bizim Erkân-ı Harp'te (Harp Akademisi) sınıflarımız birbirine yakındı. Atatürk benden iki sene ileri idi. Erkân-ı Harp sınıflarının, diğer tahsil derecelerinde olduğu gibi birbirinden çok ayrı hayatları yoktur. Erkân-ı Harp sınıflarına geçtiğinden itibaren birinci sene, ikinci sene ve üçüncü sene öğrencileri, subayları gittikçe kaynaşan, az çok birbirini tanıyan hayat geçirirler. Ama bunlardan bazılarının birbiriyle yakın münasebetleri olur, bazılarının da uzak münasebetleri olur.

Atatürk ile mektepte fazla bir münasebetimiz olmamıştır. Mektepten çıktıktan sonra orduda birbirimizin hayatını daha yakından işitir, tanır, ilgilenir olduk.

Ben Erkân-ı Harp sınıflarından 1906'da, memleketin siyasî bunalım içinde bulunduğu bir zamanda çıktım. Bu devirler, Erkân-ı Harp sınıfları mezunlarının memleket meseleleriyle ilgili ve faal oldukları senelerdir. Mektepten çıkar çıkmaz memleketin büyük tehlikeler karşısında ve siyasî hayatın büyük ümitsizlikler içinde bulunduğu bir ortama atılmış oluyorduk. Bu ortamda kurmay subaylar memleketin kaderiyle ve ufukta görünen yakın ihtimallerle gece gündüz meşgul olurlardı. Bu meşguliyet sırasında sınıflar arasında, rütbeler arasındaki farklar ayrılık yapmaz, anlaşma halinde bulunulurdu.

İttihat ve Terakki dedikleri cemiyetin gizli devirlerinde ona dahildik. İhtilaller oldu. İhtilallerle beraber memleket meseleleri çıktı. Bu gelişmeler sırasında birbirimizi, yakın rütbelerle, yüzbaşı, kolağası, binbaşı, tanır hale geldik. Mesela, mektepte hiç görüşmemiş olduğumuz halde orduya yüzbaşı olarak çıktığımın ilk senesinde en iyi tanıdığım insanlardan birisi, rahmetli Fethi Okyar idi. Fethi Okyar, Atatürk'ten bir, benden üç sene evveldi. Onlar Üçüncü Ordu'da bulunuyorlardı. Ben İkinci Ordu'da idim. Birbirimizle muhabere ediyorduk... Sonra, ordu hayatında dolaşır, temas ederdik. Birbirimizin bölgesine gittiğimiz zaman kırk yıllık arkadaş gibi konuşuyorduk.

Meşrutiyet'in ilânından sonra kısa zamanda çıkan iç ve dış seferler bizi ayırdı. Ama manevralar orduları bir araya getiriyordu. Beş-on senelik bir dönemde birbirlerini tanıyan kurmay subayların manevralarda birbirlerini tanımaları, günün meselelerini konuşmaları fırsatı hasıl

olmuştu. Ama daha ilerde büyük hadiselerde kader birliği yapacağımız ve beraber çalışacağımız gibi ihtimaller ufukta görünmüyordu.

Atatürk ile yakın iş münasebetleri Birinci Cihan Harbi'yle başlar. Birinci Harp'in çıkması ile her birimiz bir cephede, bir vazife almıştık. Mesela rahmetli Atatürk, Çanakkale'de en büyük ve tehlikeli muharebelerini yaşarken ben Genelkurmay'da, yani Başkumandanlık Karargâhı'nda Harekât Şubesi müdürü olarak hadiseleri yakından takip eder, vazife temasları yapardım. Bu günler yine hep ayrı ayrı işlerde bulunan, tanışır insanların iyi münasebetleri şeklinde geçmiştir. Atatürk'le de bu şekilde temaslarım olmuştur.

Atatürk, Birinci Cihan Harbi'nin ilk devrinde, kısa zamanda büyük kumandan olarak çıktı. Bu arada benim de Genelkurmay'da vazifem bitti. İlk kumandanlarım Kafkas Cephesi'nde oldu. Atatürk ile orada buluştuk. Ben, Cephe Erkân-ı Harp reisi idim. Atatürk kolordu kumandanı idi. Henüz general olmamıştı, olmak üzere idi. Muharebe esnasında ben kolordu kumandanı oldum, o da ordu kumandanı oldu. Böylece münasebetlerimiz daha yakın bir hale geldi. Gerek ordunun ve gerek memleketin âtisi için en yakın münasebetlerimiz o zaman, orada olmuştur. Atatürk'le aramızda siyasî ve içtimaî bakımdan yakın bir anlaşma, görüşlerimiz arasında uygunluk ve ilerisi için düşüncelerde açıklık, Kafkas Cephesi'nde beraber bulunduğumuz o sıralarda teessüs etmiştir.

Sonra ayrıldık oradan. Ben Filistin Cephesi'ne gittim. Ama bu ayrılık kısa sürdü. Ben Filistin Cephesi'nde iken Atatürk oraya, benim mensup bulunduğum orduya ordu kumandanlığına geldi. Böylece tekrar buluştuk ve muharebe sonuna kadar da beraber kaldık. Sonra da Millî Mücadele'nin öncesi, başlangıç zamanları ve Millî Mücadele'de Anadolu'da çalışma devri...

Yakın anlaşma, yakın tanışma, siyasî ve içtimaî fikirlerde muvazilik... Bu hayat Atatürk'ün ölümüne kadar devam etti. Demek 1916'dan 1938'e kadar... 22 sene... Bu 22 sene memleketin yeni teşekkülünün, yeni devrinin, büyük hadiselerin bir oluşum devridir. Hadiseleri, olduğu gibi görenler var, hakikatte olduğunun tam tersi şeklinde değerlendirenler var... Onların içinde ben de ömrümü tamamlıyorum...

Atatürk'ün başbakanlığından ayrılışınıza dair şimdiye kadar çok şey yazıldı, çok şey söylendi.[1] Bu meseleyi aydınlatacak bir açıklama yapmanızı rica edebilir miyiz?

Bir akşamüzeri sofrada kavga eder gibi bir münakaşa geçti. Ertesi gün Atatürk ile görüştük. Kendisinin bana söylediği şuydu:

"Şimdiye kadar bin meselede bin defa kavga ettik. Ama az çok kapalı kavga ettik. Akşam pek alenî oldu. Bir müddet çekilmen, istirahat etmen lâzım."

Minnettar olurum sana, dedim. Çok teşekkür ederim, dedim.

Hakikaten kendime hâkim olamayacak bir vaziyetti. Olabilir, oluyor...

Hepimizin her gün yanımızda bulunanlarla, birlikte çalıştıklarımızla başına gelen bir mesele...

Münakaşanızın sebebi neydi?

Türlü meseleler... Filan mesele nasıl oldu, falan mesele nasıl oldu... Şimdi teferruatı ile hatırlayamayacağım. Birtakım meseleler... Günlük meseleler...

Son tartışmanızın Tevfik Rüştü Aras'ın Nyon Konferası'nı izlerken güdülecek politika ve aldığı talimat konusunda çıktığı söylenir. Doğru mudur?

Tevfik Rüştü, Nyon'daydı. Ben Ankara'da idim. Atatürk Florya'da idi. Tevfik Rüştü konferansta bazı teklifler, teşebbüsler yapıyordu. Bunlar bizim verdiğimiz talimata uygun değildi. Soruyordum nereden çıktı bu... Atatürk haber veriyormuş ona, dediler. Ama Tevfik Rüştü Bey dikkatliydi bu işlerde... Benim anladığım, ikimizi de, Atatürk'ü de, beni de ayrı ayrı idare etmeye çalışıyordu. Anlaşılan Florya'dan sormuşlar, o da tabiatıyla malumat vermiş. Öyle olmuş, böyle olmuş... Aslında fazla ehemmiyetli bir şey değildi bu hadise...

Atatürk'le aranızın açılmasında etrafındakilerin, sofrasındakilerin telkinleri mi etkili olmuştur?

Şimdi mühim mesele budur. Bakın bir hatıramı anlatayım:

İçeride karışıklıkların olduğu, birtakım ciddi meselelerin belirdiği bir sırada idi. Atatürk ile oturmuş, vaziyeti mütalaa ediyorduk. Birden bana şunları söyledi:

"Rejim aleyhtarlarının bir tek ümitleri vardır, bir tek ümitleri kalmıştır: Aramızda çıkacak ihtilaf... Seninle benim aramda çıkacak ihtilaf... İçeride, dışarıda ümit buna bağlanmıştır. Hatırında olsun bu..."

İşte ondan sonra herkes her şeyi her vesile ile söylerdi. Bunlar hiç tesir etmezdi Atatürk'e... Hasta olduktan sonra tesir etmeye başladı. Hastalığı ilerledikten sonra dedikodulardan müteessir olmaya başladı. Benim teşhisim budur.

Atatürk ile birlikte çalışmamızı iki ayrı devrede izah edebilirim. Başlangıçtan hastalığına kadar şöyle olmuştur:

Akşamları biraraya gelir, toplanırız. O coşar, biz coşarız. Meydan okuyucu birtakım konuşmalar olur. Hepimiz katılırız buna... Atatürk dahil, şöyle yapalım, böyle yapalım diye birtakım kararlar alır ve gece geç vakit dağılırız. Ertesi sabah uyanınca düşünürüm: Dün akşam birtakım şeyler konuştuk, birtakım kararlar aldık... Hemen kalkar, Atatürk'e giderim. Onu yatakta iken uyandırırım, oturup konuşuruz. Söylerim: "Dün akşam biz yine coştuk, şunu yapalım, bunu yapalım diye kararlar aldık. Ama olacak şeyler değil, nasıl yapacağız?" "Canım sen bildiğini yap" der bana...

Sonra bir devir oldu... Yine aynı şekilde akşamları toplanıp alınmış kararları ertesi sabah görüşmeye gittiğimde artık "Sen bildiğini yap" demiyordu. Israr ediyordu bu sefer... Asabileşiyordu...

Esaslı bir değişiklik olmuştu Atatürk'te... Doktorlarına sordum. "Hastalığın bir safhasıdır bu..." dediler. Yani demek istediğim şudur ki, Atatürk'ün sıhhati ciddi olarak bozulduktan sonra sinir hâkimiyeti, sinir sükûneti zayıflamıştı. Bu, birlikte çalışmalarımızı etkiliyor ve etrafında telkinler yapanlar için ümitli bir hal yaratıyordu.

Vazifeden ayrılmanız bir dargınlık şeklinde mi olmuştu? Ondan sonraki görüşmeleriniz nasıl geçmişti? Mesela hastalığı ağırlaştığı zaman kendisine yapılan ilk konsültasyonda sizin de bulunmanızı istediği söylenir? Bu olayı nasıl yorumlarsınız?

O konsültasyonu hatırlamıyorum. Yalnız, hastalığı ilerlediği zaman beni görmek istemiş, Dolmabahçe Sarayı'na çağırtmıştı. Zannediyorum mart ayı idi. Gittim, Atatürk'e Dolmabahçe'de misafir oldum. Bir hafta kadar kaldım orada... Sıkı bir perhiz ve kontrol altında idi. Dostça, yani aramızda hiçbir şey olmamış gibi konuştuk.

O konuşmalarınızı hatırlar mısınız? Nelerden bahsetmiştiniz? Size o zaman söylemiş olduğu önemli bir söz var mıydı?

Konuştuklarımız, her zaman konuştuğumuz şeylerdi. Özel olarak hatırımda kalacak bir nirengi noktası yok. Günün meselelerini konuşuyorduk. Arkadaşça konuşuyorduk.

Sonra ayrıldım, Ankara'ya döndüm. Bir süre sonra Fransa'dan doktoru Fissinger gelmişti kontrol için... O arada ben de rahatsızlanmıştım. Atatürk, Fissinger'in beni de görüp tedavi etmesi için ısrar etti. Fissinger Ankara'ya geldi ve benimle bir müddet meşgul oldu.

Bu arada ondan daima havadis alıyor, sıhhî durumunu takip ediyordum. Bir müddet sonra ziyaretine gitmek istedim. Haber gönderdi. Benim de rahatsız olduğumu, hasta olduğumu, yerimden kıpırdamamam, istirahat etmem gerektiğini söylüyordu. Atatürk ile son görüşme ve temaslarımdan hatırımda kalanlar bunlardır.

Atatürk'ün kendi soyadını alışı ve sizin soyadınızı takışı nasıl olmuştu?

Atatürk benim, muharebe hatıralarına istinat eden bir soyadı almamı uygun gördüğünü söyledi ve sonra bunu bana yazı ile bildirdi. O mektubunu kıymetli bir hatıra olarak saklarım.

Atatürk'ün soyadı ise ciddi bir mesele olmuştu. Bu iş için parti tarafından rahmetli Recep Peker görevlendirilmişti. Başından sonuna kadar o takip etti. Bir komisyon kurulmuştu ve yapılan teklifler önce orada inceleniyordu. Peker, arkadaşları muhitinde teklifleri topluyordu. Her biri hakkında bana ve Atatürk'e bilgi veriyordu. Hepsini aramızda münakaşa ediyorduk. Sonunda kendisi de teklifler arasında Atatürk soyadını benimsedi ve bir kanunla bu ismi gerçekleştirdik.

NOTLAR:

1. Bu konuda, kitabın ekler bölümünde yer alan "İnönü'nün Başbakanlıktan Ayrılışı" başlıklı yazıya bakınız.

Cumhuriyet Fikri, İlânı ve Muhalifler

Bazı hususlar, Cumhuriyet fikrinin doğuşu ve gelişmesinin Millî Mücadele'den sonra değil, önce olduğunu göstermektedir. Bizzat sizin, daha 1921 yılında Sakarya Harbi sırasında Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Halide Edip Hanım'la ilerde Cumhuriyet rejiminin kurulması zorunluluğundan bahsettiğiniz yazılmıştır. Bu meseleyi, Cumhuriyet fikrinin nasıl doğup geliştiğini ve nasıl gerçekleştiğini açıklar mısınız?

Millî Mücadele esnasında artık saltanat hanedanı ile ve saltanatla memleketi idare etmenin, memleketin mukadderatını tekrar onların eline teslim etmenin mümkün olmadığı ortaya çıkmıştı. Bizde o sıralarda yerleşen kanaat buydu.

Düşününüz: Biz o kadar güç şartlar içinde muharebe edip, memleketi düşman istilasından kurtarmaya çalışırken dinsizlikle itham olunuyor ve cezalarla hüküm giymiş olarak ilân ediliyorduk. Biz Anadolu'da felaketli bir devre geçirirken İstanbul'da toplantılar, kokteyller vesaire yapılıyordu. Bunlar hep Anadolu'ya geliyor, yayılıyordu. Sonra düşmanla muharebe ederken İstanbul Hükümeti'nin silahlı kuvvetleriyle, ordusuyla ayrıca muharebeler verdik.

Yani sabit olmuştu ki saltanat idaresinin tekrardan memleket mukadderatına hâkim olması yanlıştı.

Bu hepimizin arasında bir kanaat halinde yerleşmişti.

Rauf Bey de o zaman bu kanaate katılıyor muydu?

Rauf Bey kısmen burada değildi. Dışarıda idi. Kendisi ile böyle bir meseleyi görüştüğümüzü hatırlamıyorum. Aslında mesele, Millî Mücadele devam ederken aramızda sureti mahsusada görüşülmüş bir mesele değildi. Tabiî bir mesele haline gelmişti bizim için...

Bizim için derken kimleri kastediyorsunuz?

Yani idare edenleri... Kumandanları diyeyim... Mesela ben Garp Cephesi kumandanı idim. Benim için tabiî olan şuydu: Büyük Millet Meclisi idaresi kurulmuştu. Harp bitince bu idare devam edecekti. Tekrar saltanata yer verilmeyecekti...

Bu idare şeklinin "Cumhuriyet" olacağı düşünülmemiş miydi?

Fesada yer verilmemek için bundan bahsedilmedi. Esasen ihtiyaç da yoktu... Millet Meclisi bütün kuvvetlere sahip olarak işbaşında idi. Kumandanlar aynı zamanda Millet Meclisi âzası idiler. Atatürk, Millet Meclisi'nin başında bütün kuvvetlere sahipti. Bu, o zaman bize çok tabiî görünen bir hayat tarzı idi... Aslında bunun Cumhuriyet demek olduğu sonradan bir günde, bir saatte derhal kendini gösterdi.

O da şöyle oldu:

Lozan'dan sonra bütün devletler bizimle münasebet kurmadan önce "Dur bakalım, devletin şekli ne olacak?" diye bekler bir vaziyet aldılar. Bu durumda Millet Meclisi iktidarı ve idaresinin devam edemeyeceğini, bir devlet şekli seçmenin zarurî olduğunu daha kesin surette anladık. Mevcut hayat tarzı esasen Cumhuriyet olduğuna göre mesele işin adını koymaktan ibaretti. Yani olmuş, bitmiş bir şeyi ilân etmek gibi bir şey...

Cumhuriyet'in ilânının hazırlandığı gece Çankaya'da kalmışsınız ve hazırlıkları Atatürk ile birlikte yapmışsınız. O geceyi hatırlıyor musunuz?

O akşam Atatürk bizi Çankaya'ya çağırmıştı. Yemeği birlikte yedik. Misafirler giderken Atatürk bana kalmamı söyledi. Masa başına geçtik. Evvela Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun metnini görüştük. Her madde üzerinde eskisi ile yenisi arasında mukayeseler yapıyorduk. Atatürk neticeyi dikte ediyordu. Ben yazıyordum. Bu suretle tamamlandıktan sonra bütün metni bir kere baştan aşağıya okudum. Atatürk dikkatle dinledi. Bittikten sonra biraz düşündü ve "Hazırlık tamam" dedi. O gece köşkte misafiriydim. Odama çekildim. Ertesi sabah metni bir kere daha gözden geçirdik ve beraberce Meclis'e gittik. Oldu, bitti..."

Muhalifleri, Cumhuriyet'in ilânına ikna etmek kolay oldu mu?

Onların usulünü Atatürk bilirdi. Hiç uğraşmadım ben bunlarla...

Rauf Bey'in, Cumhuriyet'in ilânına karşı aldığı vaziyeti nasıl izah edersiniz?[1]

Bunlar açıktan alınmış vaziyetler değil. Yani bu hususlarda Rauf Bey'in bize vaziyet aldığı sarih bir delile istinat etmiyor. Haksızlık payı var, mübalağa payı var... Bunların hepsi siyasî ayrılıklar ve münakaşalar arasında vakit vakit istifade edilmiş münakaşalar.

Sizi de istifade edenler arasında gösterirler. Doğru mudur?

O sıralarda herkes birbirinin aleyhine söylüyordu. İşte şöyle yapıyorlar, böyle yapıyorlar diye... Başka işleri yok, oturuyorlar ve hep dedikodu yapıyorlar...

Rauf Bey'le benim durumuma gelince... Onlar Atatürk ile münakaşa ederken ben etmiyordum. Mutabıktım. Aslında mesele bundan ibarettir.

Atatürk'ün Millî Mücadele'den sonra Rauf Bey gibi, Ali Fuat, Kâzım Karabekir Paşalar gibi eski arkadaşları ile arasının açılması ve bağların kopmasının sebebi nedir? Bu gelişmede sizin rolünüz ne olmuştur?[2]

Ben, Atatürk'ün eski arkadaşlarıyla arasını elimden geldiği kadar yapmaya çalışıyordum. Onların hepsi Atatürk'ü benden evvel tanımışlar, daha evvel arkadaşlık etmişler, daha çok arkadaşlık etmişlerdi. Ben Atatürk ile beraber çalışmaya başladığım zaman onun etrafında böyle çok arkadaşları vardı... Benim Atatürk'ün başbakanlığından ayrılışıma kadar geçen süre içinde, bu vazifeden ayrılışımdan daha evvel ve daha ciddi bir şekilde ayrılan arkadaşları olmuştur. Ben o süre içinde Atatürk ile beraber kaldım. Onlar karşı tarafta kaldılar. Tabiatıyla bu sırada birtakım münakaşalar oldu ve aslı bulunan ve bulunmayan zanlara ve vehimlere düştüler.

İnsan cemiyetlerinin duyguları...

Bu bozuşmaların sebebini tahlil edebilir misiniz?

Nihayet fikir ayrılığına dayanır...

Sadece fikir ayrılığına mı?

Tabiî... esası fikir ayrılığıdır...

Nedir fikir ayrılığı?

Memleket siyasetinde, askerî ve içtimaî siyasette mutabakat derecesi... Başlangıçta aynı fikirde olmak, sonra aynı fikirde olmak, uyuşmak meselesi... Böyle siyasî gelişmelerde arkadaşlar arasında münakaşalar, önlenmesi mümkün olmayan hadiselerdir. İnsanın bütün ömrünce devam eder bu... Bunun fenaya alınacak tarafı yoktur. İnsan, arkadaşları

ile beraber bulunduğu sürece birbirine yakındır. Ama yakın arkadaşlarınızla her gün, her meselede, ufak büyük her noktada mutabakat halinde yaşayamazsınız. Az mutabık olduğunuz, çok mutabık olduğunuz meseleler memleketin içtimaî ve iktisadî meseleleri olursa, mutabık olduğunuz yerlerle mutabık olmadığınız yerler süratle su yüzüne çıkar.

Hadiseler bundan ibarettir.

Derler ki Atatürk ile Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'nın aralarının açılması ve düzelmemesinde Recep Peker'in menfî rolü olmuştur. Bu iddia doğru mudur?

Bunların tesir ettiğini zannetmiyorum ben... Yani Rauf Bey de, diğer arkadaşlar da Atatürk'ün Recep Bey'den çok daha yakını idiler. Görüştüklerinde Atatürk ile aralarında görüşülen meseleler, Recep Bey'le görüştükleri, çatıştıkları meseleler olamazdı.

Atatürk büyük* Nutuk*'unda Rauf Bey'i çok itham eder. Acaba sonraları bu ithamlarından dolayı üzülmüş müdür?

Nutuk'u yazarken Rauf Bey'e karşı sert davrandığı söylenebilir. Ama o günkü şartlar içinde başka türlü yapamazdı. Kendi vaziyetini izah ederken kanaatlerini sert bir şekilde söylemiştir. Yaşasaydı, belki şartlar değiştiğine göre Rauf Bey hakkında başka türlü konuşurdu.

Derler ki Atatürk bir süre sonra eski arkadaşları ile barışmak istemiş, fakat çevresindekiler bunu engellemiştir. Bu husus özellikle Ali Fuat Paşa'nın hatıralarında belirtilmiştir. Bu konuda bildikleriniz nelerdir?

Rauf Bey ile ayrıldıktan sonra, Rauf Bey uzun müddet buradan uzak kaldı. Ali Fuat Paşa burada idi. Onunla Atatürk'ün münasebetlerinin düzelmesi için çok çalıştık. Ben çok çalıştım. Esasen Ali Fuat Paşa'ya karşı mektepten beri ayrı bir rabıtası vardı Atatürk'ün... Birbirlerinin yakın sır arkadaşıydılar. Hulâsa özel bir yakınlığı ve dostluğu vardı. Takdir ederdi Ali Fuat Paşa'yı...

Dostluk tarafını aldığınız zaman herkesle kıyamet kadar dostluk ilgileri buluruz. İhtilaf başladığı zamandan itibaren de hayret edersiniz nasıl oldu bu diye...

Karabekir Paşa ile ilişkileri nasıldı? Onun hakkında ne düşünürdü?

Genç zabitlikleri devrinde birbirlerine uzaktan bakarlardı. Ama Atatürk 3. Ordu kumandanı iken İstanbul tarafından istifaya mecbur tutulduğu zaman Karabekir Paşa'nın kendisine gösterdiği tutumdan ve yakınlıktan son derece mütehassis ve minnettar olmuştu. Bundan hep bahsederdi... Atatürk ordu kumandanlığından istifa edip sivil olunca, Karabekir onu, ordu kumandanı iken nasıl bir hayat içinde yaşıyor idiyse o hayat içinde yaşattı. Kendisi ordu kumandanı olduğu halde ordusuna, "Atatürk'ün emrindesiniz" diye emir verdi. Kendisi de Atatürk'ün emrindeymiş gibi ihtiram gösterdi. Ona hususî yaverler, vasıtalar, otomobiller tahsis etti.

Ben Ankara'ya geldiğim zaman Atatürk, Karabekir'i çok methetti bana. Müteşekkir olduğunu söyledi. "Müstesna adammış" dedi.

Bir iddiaya göre İzmir suikastından sonra yapılan muhakemeler Atatürk'ün siyasî rakiplerini tasfiye halini almıştır. Dolayısıyla İzmir suikastı olayı bu maksatla istismar edilmiştir. Bu iddia doğru mudur?[3]

Şimdi benim hatırladığım, İzmir suikastı olduğu zaman ihtilaf halindeki arkadaşları ayrılıp bir fırka teşkil etmiş bulunuyorlardı. Terakkiperver Fırkası âzası idiler. Onlar davaya arızî olarak sonradan katıldılar. Asıl büyük mesele İttihat ve Terakki'den kalan âzaların davaya karışmaları ile çıktı. Ötekiler arızî olarak girmişlerdi ve sonunda beraat ettiler.

NOTLAR:

1. Bu konuda kitabın ekler bölümünde yer alan "Rauf Bey Meselesi ve Diğer Anlaşmazlıklar" başlıklı yazıya bakınız.

2. Bu konuda, kitabın ekler bölümünde yer alan "Atatürk'ün Cebesoy ile İlişkileri" başlıklı yazıya bakınız.

3. Lord Kinross'un kitabında şunlar yazılıdır:

"İzmir duruşmaları bütün suikastçıları temizlemiş ve Gazi'nin karşısındaki Terakkiperverlerin muhalefetini de susturmuştu. Zira bundan sonra paşalar (Ali Fuat, Karabekir ve diğerleri) ve arkadaşları gerçekten politika alanından silineceklerdi. On beş gün sonra Ankara'da başlayan davanın amacı da, Gazi'nin geri kalan düşmanlarını, İttihat ve Terakki üyelerini ortadan kaldırmaktı. Suçlular en başta gelenleri Cavit ve doktor Nâzım olmak üzere elli kadardı. Buradaki suç nedeni, Mustafa Kemal'in canına kasıt değil, fakat rejimi devirmeye yönelmiş siyasî bir teşebbüstü. Bu, İttihatçılarla milliyetçiler, Envercilerle Kemalciler arasında sürüp gitmiş ve Türk ihtilal hareketini ikiye bölmüş olan bir düşmanlığın son noktasıydı. Gazi, İttihat ve Terakki'den arta kalanları bir bakıma kendi özel açısından, o kafasından bir türlü çıkmayan eski çekişmelerin, kavgaların, entrikaların hatırası ile değerlendiriyor, ama bir yandan onları politika açısından, sadece kişisel çıkarlara bağlı, köklü bir millî programdan yoksun bir rejimin artıkları olarak görüyordu. Hâlâ birtakım para kaynakları ile beslenen ve yeraltı siyasî entrikalarını iyi bilen liderler tarafından yürütülen partiden geri kalan ne varsa, bundan dolayı kendi rejiminin kaçınılmaz düşmanıydı. Gazi, İttihatçılar büsbütün ortadan silininceye kadar tam bir güvenlik duygusuna kavuşamayacaktı."

Bu konuda, ayrıca kitabın ekler bölümünde yer alan "Rauf Bey Meselesi ve Diğer Anlaşmazlıklar" başlıklı yazıya bakınız.

Doğu İsyanı, Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka

Doğu isyanı ile Terakkiperver Fırka'nın ilişkisi var mıydı, varsa ne idi? [1]

Doğu isyanı ile Terakkiperver Fırka'nın doğrudan doğruya bir ilişkisi çıkmadı meydana. Doğu isyanı bir irtica idi. Hakiki bir irtica idi. O zamanki ortam, memleketin siyasî hayatı karışıktı. Cumhuriyet'in ilânı, Cumhuriyet'in devlet düzenine getirdiği değişiklikler İstanbul efkârında, matbuatta pek geniş tefsirlere sebep olmuştu. Ufukta görülen diğer ihtimallerden çok, mübalağalı endişeler vardı. Fikirler çok karışık bir haldeydi. Her vesile ile herkes her şeye hücum ediyordu. Bu ortam içinde şeriat isteriz fikri uyanmıştı...

Doğu isyanı bunun bir neticesidir. Hiç şüphemiz yoktu bizim... Memleketin yeni bir siyasî rejime girmesi ve bu siyasî rejimin üzerinde memleketin bunu kabul etmemiş olduğu şüphesini, ümidini veren geniş bir münakaşa ve propaganda hayatının tesiri... Şark isyanı bunun neticesi olarak çıkmıştı...

Rejimin kaderi, Şark isyanında iç politikada ve silah meydanında behemehal kesin ve müspet bir netice elde etmeye bağlıydı... Böyle almıştık meseleyi biz...

Terakkiperver Fırka'nın kapatılması böyle bir zaruretten mi doğmuştur?

Terakkiperver Fırka muhalif bir fırka olarak kurulmuştu. Bundan fırkanın dışında bulunanların, dışarıdan seyredenlerin ne kadar ümitlenmiş oldukları tahmin edilemedi. Ama herhalde bir tesir yapmıştı.

Terakkiperver Fırka'nın kapatılmasını Atatürk mü istemişti?

Hayır... İstiklâl Mahkemesi kapattı Terakkiperver Fırka'yı... Şark İstiklâl Mahkemesi... Bu meselede rol oynayan husus, Terakkiperver Fırka'nın propagandasındaki ananeperestlik olmuştur. "Dini lâzimiyeye riayetkârdır" deniyordu bir maddesinde... Bunu mübalağa ettiler. Koyanların maksatları haricine çıkılmıştır. Mübalağalı bir tefsir mümkündü, olmuştur.

Serbest Fırka denemesinde de aynı şeyin olduğu söylenebilir mi?

Tabiî... Serbest Fırka'da da aynı şey oldu. Tamamıyla irtica çıktı... Kubilay hadisesi onların zamanında olmadı mı?..

Muhalefete hazım ve onun tabiî bir neticeye varması daha sonra bizim zamanımızda olmuştur. Eğer fırsat arayan ve muhalefetten kurtulmak isteyen bir zihniyet güdülseydi, bin tane vesile bulunurdu... Her defasında birtakım karışıklıklar oluyor. Sabredip bunu neticeye vardırmak lâzım. Ne vakit olsa bu devreden geçeceğiz diye biz müspet bir neticeye vardırmak için elimizden gelen sabrı ve gayreti gösterdik.

Aslında Atatürk'ün de ideali çokpartili rejime geçmekti değil mi?

Teşebbüs etmesi bunu gösterir. Teşebbüsünü geri almaya mecbur oldu ve istemeye istemeye geri aldı. Benim kanaatim budur.

Serbest Fırka'nın kapatılmasından sizi sorumlu tutanlar var. Fırka'nın kapatılmasında sizin tesir ve telkinlerinizin olduğu söylenir. Doğru mudur?

Bilakis, kızdım o zaman... Kıyameti kopardım. Atatürk'e, niçin yapıyorsun, niçin kapıyorlar, dedim. Kendileri kapıyorlar, ben karışmıyorum, görüyorsun, dedi.

NOTLAR:

1. Şevket Süreyya Aydemir *Tek Adam* kitabında meseleyi şu şekilde anlatır:

Bir taraftan Doğu isyanı bastırılır ve asilerin ele geçirilmesine gidilirken, diğer taraftan Ankara'da siyasî faaliyetler sertleşiyordu. Yeni kanunun tatbikatı başlıyordu. Daha 12 Mart'ta; İstanbul'da çıkan *Tevhidi Efkâr*, *Son Telgraf*, *İstiklâl* gazeteleri ile Marksist eğilimli *Aydınlık* dergisi ve din neşriyatı yapan *Sebilürreşat* dergileri kapatıldı. Ankara'da İstiklâl Mahkemesi, neşrettiği bir beyanname ile 12 Mart'ta işe başladı. Zaten daha 8 Mart 1925'te Gazi Mustafa Kemal millete bir beyanname neşrederek, isyan ve alınacak tedbirler hakkında görüşlerini açıklıyordu. Bu beyannamede Gazi, "Asiler, memleketin her tarafında, devlet kuvvetlerinin zayıflaması için bir müddetten beri çeşitli şekillerde sürüp giden faaliyetlerin geniş tesirler yapacağına inanmışlardı" dedikten sonra "pek yakında, kesin sonuçlar meydana getirecek tesirli tedbirler" alınacağını bildiriyordu. Bu beyanat, Ankara'da ve hele Meclis çevrelerinde çeşitli şekillerde yorumlandı. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin beyannamesindeki sert beyanatına karşı muhalif gazetelerin kapatılmış olmasına rağmen ateş püskürülüyordu. Terakkiperver Fırka eğer iktidara geçerse, her şeyin kökünden yıkılacağı hakkında beyanlar yayılıyordu.

Nihayet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hükümetin bir kararnamesiyle 3 Haziran 1925'te kapatıldı. Parti binalarındaki araştırmaları tenkit eden *Tanin* gazetesi de kapatılarak, başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) ve arkadaşları Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edildiler. Hüseyin Cahit müebbet sürgüne mahkûm edildi. Bu arada İstanbul'da çıkan ve daha önce kapatılan Marksist eğilimli *Aydınlık* dergisi sahip ve yazarları da mahkûm oldular. Dinî eğilimli *Sebilürreşat* dergisi hakkındaki ifadeler havayı daha da bulandırıyordu. Bazı kimseler bu beyanlarda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na karşı bazı tertipler seziyorlardı. Nitekim bir taraftan İstiklâl Mahkemesi, Fırka aleyhinde vesileler ararken diğer taraftan Meclis kürsüsünden, Millî Müdafaa vekili Recep Bey (Peker) şöyle konuşuyordu:

"*Bu Fırka'nın (Terakkiperver Fırka'nın) isyan ve tahrikât karşısındaki hakiki vaziyeti henüz belli değildir. Ancak Paşa Hazretleri (yani Kâzım Karabekir Paşa) fırkasının âzalarından bazı maznunları bekleyen fena ihtimalleri düşünerek, şimdiden efkâr-ı umumiye önünde ihtiyatlı olmak niyetinde midir?*"

Fırka liderleri, mesela Rauf Bey hakkında da doğru olmadıkları sonradan meydana çıkan rivayetler yayılıyordu. Rauf Bey neredeyse, bir suikastçı olarak gösterilmek isteniyordu. Nihayet bunlar vesile edilerek Fırka şubelerinde araştırmalar başladı. Fırka'nın irtica teşebbüsleri, kaçakçılık vesaire gibi işlerle ilgisi hakkında bir hava yaratılıyordu. Basın mensubu, üniversiteli veya aydın bir kısım kimseler ve diğer bazıları keza tevkif edilerek Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne verildiler. Bunlardan başka Tarikatı Salâhiye Cemiyeti adı verilen, gericilik ve tahriklerle suçlandırılan bir cemiyetin mensupları sayılan kimseler, evvelce birer suretle muhalif bellenenler, mesela Lütfi Fikri (hukukçu ve politikacı), Abdülkadir Kemali (eski mebus ve politikacı) başta 1908 İhtilali önderlerinden Eyüp Sabri Bey olmak üzere bazı ittihatçılar, nihayet şekavetle meşgul kimseler veya diğer çeşitli suçlarla suçlandırılan sanıklar, Ankara İstiklâl Mahkemesi önünden geçtiler.)

Millî Mücadele Günleri ve Sonrası

Millî Mücadele sırasında Ankara'daki hayatı anlatır mısınız?

Ben Ankara'ya ilk defa İstanbul'un işgalinden altı ay önce geldim. Kışı burada geçirdim. Ziraat Mektebi'nde yattım. O sıralarda Atatürk de Ziraat Mektebi'nde kalıyordu. Tabldottan yemek yiyorduk. Bir kat elbisemiz vardı. Sabahtan akşama kadar memleketin her tarafında bir mesele vardı. Atatürk o işleri elimizde kudret olmayarak idare ediyordu. Sonra İstanbul'a döndüm. Tekrar Ankara'ya geldiğimde Meclis henüz kurulmamıştı. Davet edilmişti. Meclis kurulunca Meclis'e girdim, Genelkurmay başkanı oldum. O zaman karargâhım orada idi. Çankaya Köşkü'nde kalıyordum. Köşke herkes atla gidip gelirdi. Yol yoktu. Sonra cepheye gittim. Cepheden Ankara'ya geldiğim zamanlar yine Çankaya'da misafir kalırdım. Atatürk hep orada idi. Ailem, İzmir'in işgalinden sonra Ankara'ya geldi. O zaman ev tuttum.

Başlangıçta, Ankara'ya geldikten sonra tekrar İstanbul'a dönüşünüz Millî Mücadele'ye katılmakta geçirdiğiniz bir tereddütle yorumlanır. Doğru mudur?[1]

Tereddütü, mereddütü yok... Ankara'ya gelip çalışmaya başladıktan bir süre sonra İstanbul'a çağırdılar beni... Bu, önemli bir kararın alınmasıyla ilgiliydi. O sıralarda zabit ve Harbiye nâzırları Anadolu hareketine karşı az çok müsait görünüyorlardı.

Onlarla temasta bulunarak Anadolu'ya yardım temin etmek meselesi... Bunun için gittim İstanbul'a... Sonra İstanbul işgal edilince Atatürk haber yolladı "Ankara'ya gel," diye... Derhal geldim.

Millî Mücadele'den sonra Atatürk'ün Lozan Barış Konferansı'nın baş temsilciliğine sizi getirmesi nasıl oldu?

Hiç beklemiyordum. Atatürk ilk defa söylediği zaman şaşırdım, hatta istemedim. Çok yorgundum, dinlenmeye ihtiyacım vardı. Atatürk ısrar etti.

"Bir Hariciye vekili var, devletin siyasîleri var..." dedim. "Bildiğim şeyler değil bunlar. Muharebe ettim, bittim, yoruldum, şimdi istirahat edeceğim" dedim.

"Olmaz" dedi, "Hariciye vekili sen olacaksın, öyle gideceksin" dedi.

"Nasıl olacağım Hariciye vekili?.." dedim (O sıralarda Hariciye Vekili Yusuf Kemal idi).

"Yusuf Kemal Bey de böyle istiyor," dedi.

Bundan da haberim yoktu. Sonra Yusuf Kemal Bey'in teklifinin olduğunu söylediler. Onu da bilmiyordum.

Hulâsa Atatürk ısrar etti ve ikna etti beni...

"Çok uğraştık, iyi netice alalım" dedi. Buna rağmen aldığım vazifenin ne kadar yorucu ve yıpratıcı bir şey olduğunu bilseydim gitmezdim de... Ne derse desin gitmezdim... Ama "İstemiyorum, bilmiyorum" derken, belki de kolay olduğunu zannettim...

İşin içyüzünü sonradan öğrendim... Ben, Mudanya Mütarekesi'nde konuşurken orada bir Fransız müşahidi vardı: Mösyö Franklin Bouillon... O daha evvel ben cephede iken gelmiş, Ankara'da bulunmuş... Burada Atatürk'ü, diğer arkadaşları tanımış, beraber çalışmalar sonunda Fransızlarla aramızda imzalanan Ankara İtilafnamesi dediğimiz anlaşmalar çıkmıştı.

Sonra Franklin Bouillon işte Mudanya'ya gelmişti müşahit olarak... Mudanya Mütarekesi müzakerelerini takip etti. Mudanya Mütarekesi'ne ben murahhas üye olarak çıktığım zaman, o bizde çok insan tanımış olarak ve çok insanı müzakere içinde görmüş olarak Atatürk ile konuşmuş derler. Yani beni tavsiye etmiş derler... Ama Atatürk'e bu tesirlerin, böyle akılların karar unsuru olması tasavvur edilemez. Herkes bir şey söyler, ama Atatürk kararı kendisi verir.

Rauf Bey'in Lozan'daki müzakereler sırasında size çıkardığı güçlük, kendisinin bu göreve getirilmeyişinden miydi sizce?

Böyle söylediler... Tabiî olarak onun gitmesi düşünülüyordu. Ama zannetmiyorum ben... Bunlar hiçbir zaman Rauf Bey'le aramızda geçmedi. Ama söylediler... Herkesin her şeyi söylediği gibi...

Yani size güçlük çıkarmamış mıydı?

Güçlük yoktu, münakaşa vardı aramızda... Münakaşa ettim. Atatürk'e şikâyet ettim. Bunları biliyorsunuz hep... Atatürk sonra cevap

verdi. Şikâyetler de gizli kapaklı değildi... Hükümete yazıyorum. Devlet reisine arz olunacaktır diyorum. Başvekil, Hariciye vekili deşifre ediyorlar ve veriyorlar reisicumhura... Böyle konuşuluyordu... Gizli kapaklı işim yok benim... Ve aramızdaki münasebetler, her birisiyle, Rauf Bey dahil çok iyi idi...

***Fakat Lozan'dan dönüşünüzde Rauf Bey sizi karşılamak istememiş.*[2]**

İşte o zaman da hiddet zamanı imiş, yapmamış. İnsan yakın arkadaşları ile uzun müddet çetin işlerde çalıştığı zaman, mutabık olduğu, birbiriyle iyi vakit geçirdiği gün de olur, çatışıp yüksek sesle kavga ettiği gün de... Bu kabil şeylerdi bunlar...

NOTLAR:

1. İnönü'nün Millî Mücadele'ye katılış şekli hakkında türlü nakiller yapılmıştır. Karabekir, hatıralarında İnönü ile geçen bir görüşmesinde İnönü'nün mücadele yerine bir çiftliğe çekilip "ağa" olmayı tercih ettiğini söylediğini dahi yazmıştır. Bu konuda en etraflı bilgi Şevket Süreyya Aydemir'in *İkinci Adam* kitabında, Ali Fuat Cebesoy'un hatıralarından ve Atatürk'ün açıklamalarından yararlanarak hazırladığı şu bölümde mevcuttur:

Mustafa Kemal'den ilk davet Bursa üzerinden geldi. Bursa'da bulunan 17. Tümen Kumandanı Bekir Sami Bey'in yaveri Selahattin (Yurtseven) Bey'le bir arkadaşı bu vazifeyle İstanbul'a gönderilmişlerdir. İsmet Bey'in İstanbul'da en yakın arkadaşı, daha mektepten tanıştıkları ve Yemen'e beraber gittikleri Kurmay Binbaşı Saffet Bey'dir (sonra mebus, vekil ve CHP genel sekreteri). İsmet Bey'le Saffet Bey akşamüzerleri işten çıkınca Galata'da Genyol Birahanesi'nin kuytu bir köşesinde birer bardak bir şey içmeyi itiyat edinmişlerdi. Bursa'dan gelen haberciler onları orada bulurlar, binbir ihtiyatla haberi iletirler. Ama İsmet Bey daha da ihtiyatlıdır. İşi ve gelenleri adeta yadırgar görünür. Ama birkaç gün sonra, İsmet Bey, Ankara yolundadır. 8 Ocak 1920'de Ankara'da Mustafa Kemal ile buluşurlar. Cebesoy sahneyi şöyle anlatır:

"Hatırladığıma göre 8 Ocak 1920 sabahı, hazırlamış olduğum bir müdafaa projesi ve planı üzerinde Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmek maksadıyla Heyet-i Temsiliye'nin bulunduğu Ziraat Mektebi binasına gitmiştim. Paşa'nın odasına girdiğim zaman Ankara'ya gelen Erkân-ı Harp Miralayı Sayın İsmet İnönü Bey'i de orada görünce memnun oldum. Birçok muharebede arkadaşlık yaptığım ve uzun yıllardan beri yakından tanıştığımız İsmet Bey'le Ankara'da karşılaşmak benim için hakiki bir bahtiyarlıktı. İsmet Bey mütarekeye tekaddüm eden günlerde hastalanmış ve Halep'ten ayrılarak İstanbul'a gitmişti.

Mütarekenin ilk gününden itibaren başlayan ve daha ne kadar süreceği malum olmayan Millî Hareket ve davalarımızın devamı sırasında kendisiyle görüşememiş, yardımlarından faydalanamamıştık. İsmet Bey'i hakiki bir yardımcı olarak görüyor, artık bizden ayrılmayacağına hükmediyordum..."

Fakat Ali Fuat Paşa görüşmeleri sırasında da ilk gelişinde İsmet Bey'in, Ankara'da ancak bir veya iki gün kaldığını ve Mustafa Kemal'le görüşüp ayrıldığını hatırlar. İnönü'nün anlattığına göre ise, ilk gelişinde Ankara'da kalışı epeyce uzamıştır. Üstlerinden habersiz geldiğini anlatır. Temsil Heyeti'nin kurmay işlerinde uzunca bir süre çalıştığını ve Harp Tarihi Teşkilâtı'nın Heyet-i Temsiliye ile ilgili evrakında bu devreye ait imzalarının bulunacağını söyler. Sonra Fevzi Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a döndüğünü nakleder.

Fevzi Paşa 3 Şubat 1920'de Harbiye nâzırı olmuştu. Şu halde ve İnönü'nün naklettiğine göre kendisinin Ankara'da bir nevi ve gayri resmî çalışması ocak ayının ilk günleri ile şubatın belki son günleri arasına rastlar. Çünkü bu konuda Mustafa Kemal'in büyük *Nutuk*'undaki açıklamaları şöyledir:

"*3 Mart tarihli (1920) mündericatı fevkalade dikkati çeken bir şifre aldım. Bu şifre İstanbul'da, İsmet Bey'den geliyordu. İsmet Bey, ben Ankara'ya geldikten sonra Ankara'ya, yanıma gelmişti. Beraber çalışıyorduk. Mersinli Cemal Paşa'dan sonra Harbiye Nezareti makamına Fevzi Paşa Hazretleri geldi. Müşarünileyhin (Fevzi Paşa'nın) sureti mahsusada talebi üzerine ve bilhassa mühim bir maksatla, kendisini bahis konusu tarihten birkaç gün evvel İstanbul'a göndermiştim. Mühim gördüğümüz şuydu: Yunanlılar taarruza hazırlanıyorlar. Buna karşı makul olan, bütün kuvvetleri seferber ederek muntazam bir harbe girmekti. Bahusus Fevzi Paşa Hazretleri bu lüzum ve zarureti takdir etmekteydi.*

İşte bu hazırlığı yapmak üzere İsmet Bey'in İstanbul'da bulunması ve hatta Erkân-ı Harbiye riyasetine resmen getirilerek çalışmasının temini çok faydalı olacaktı. Bu maksatla İstanbul'a gitmesine lüzum görmüştüm."

Fakat, hatıralarda bazı çatışmalar olsa bile mühim olan onun ikinci gelişi ve artık devamlı olarak Ankara'ya yerleşişidir.

2. Bu konuda kitabın ekler bölümünde yer alan "Lozan Görüşmeleri Sırasında İnönü-Rauf Bey Anlaşmazlığı" başlıklı yazıya bakınız.

Atatürk'ün Özellikleri, Görüşleri ve Devrimler

Sizce Atatürk'ün kişiliğine özellik veren hususlar nelerdir?

Atatürk'ün genç zabitliğinde bilmediğimiz, meydana çıkmamış vasıfları, büyük vazifeler karşısında bulundukça kendini göstermiştir. Büyük hassaları vardır. Karar sahibidir, kararları açıktır. Ve bir defa karar verdikten sonra, onu tatbik ettirmek için şahsiyeti çok tesirlidir. Mesela, kumandanlıkta bu hassası bilhassa dikkati çeker. Muharebe meydanında yürütmek istediği muharebe şeklini, tertipleri en uzak yerde bulunan askere kadar duyurur, onun üzerinde kendi iradesini ve azmini behemehal sirayet ettirirdi. Bu, bir kumandan için en büyük hasletlerden biridir. Askerlik vasıfları, hakikaten yüksektir. Her millete, her devirde yüksek vasıfta kumandan sayılır.

Siyasî vasıflarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu ikisi birleşince Atatürk'ün şahsiyeti müstesna bir ölçüye çıkmış oluyor.

Siyasî vasıfları hakikaten çok yüksektir. Millî Mücadele'nin askerî safhada idaresi kadar siyasî idaresi de nazikti. Hatta daha nazikti denilebilir. Atatürk siyasî safhanın idaresinde de aynı derecede maharetli, daha maharetli olmuştur. Mesela, benim kanaatimce Millî Mücadele'nin, bir Millet Meclisi kurularak onunla beraber yürütülmesi son derece güç, fakat harikulade isabetli bir karar olmuştur. Padişah idaresi, saltanat idaresi, bütün tarihten gelen mekanizma hayatî bir mücadelede karşı tarafta bulunuyor... Bunun karşısında Millet Meclisi'nde ihtilalciler bir hükümet teşkil ederek mücadeleyi devam ettirebiliyorlar. Askerî sahada, idarî sahada, iç ve dış siyaset sahasında bu, harikulade bir buluştur. Emsali de hemen hemen yok gibidir.

Zannediyorum, anlattığım meziyetlerden sadece bir tanesi bir insanın hayatını dolduracak kuvvette ve ehemmiyettedir.

Atatürk'ün siyasî ve iktisadî doktrinler karşısında aldığı bir vaziyet, açık ve kesin bir görüşü var mıydı?

Görüşlerinde meçhul bir yer yok. Cumhuriyet Halk Partisi'nin prensipleri Atatürk'ün düşünüşlerini gösteriyor.

Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir.

Tabiî hale göre tedbir almak ve tedbirler içinde her büyük devlet adamı gibi, ölçüleri ihtiyaç nispetinde ayarlayabilmek başlıca meziyetlerindendir. Tatbiki mümkün olanları, devre devre tatbik etmiştir.

Atatürk'ün "Biz bize benzeriz" sözünü sizce nasıl yorumlamak gerekir?

"Biz bize benzeriz" sözünü ilmin, tarihin kabul ettiği büyük prensiplerin dışında bir manada tefsir etmek hatadır. Bundan olumlu olarak çıkarılacak mana şudur:

İlmin, sağduyunun gösterdiği ana prensipleri kendi memleketimizin ihtiyacına göre adapte etmek...

Atatürk, tatbik ettiği usullerde kendisine "Başka yerde yoktur, bu böyle tatbik edilmez. Kitapta böyle yazar, falan da böyle yazar..." diye nazarî ne kadar itirazlar, cevaplar olursa onları karşılamak için "Biz bize benzeriz" diye ifade etmiştir.

Atatürk, taklidi, kopyayı kabul etmezdi... İşte söylerlerdi, "Şu şöyledir, bu böyledir..." diye... O hepsini bildikten, gördükten sonra, zamanın meselelerini, milletin ihtiyaçlarını, ilmin ışığında, nazariyatın gösterdiği prensiplerden haberdar olarak, kendi ihtiyaçlarımıza göre adapte etmeyi uygun bulurdu. Biz bize benzeriz sözünü, yaptığı şeylere karşılık, "Nedir bu yaptığın? Özel teşebbüs müdür, devletçilik midir?" gibi sorulara, nazarî bakımdan yapılan itirazlara cevaben, "Benzeyen tarafı var, benzemeyen tarafı var. Biz kendimiz yaparız, kendimize benzeriz" manasında kısa bir şekilde izah etmek için söylemiştir.

Aslında Atatürk, ilmin, sağduyunun esas prensiplerinin daima rehber olduğu, kılavuz olduğu bir zihniyet taşımıştır.

Komünizme karşı aldığı vaziyet ne idi? Bir ara Komünist Partisini kurdurtması nasıl izah edilebilir?[1]

Derler ki, Komünist Partisi kurdurttu, bilmem ne yaptı. Bunları ben bilmem teferruatı ile... Yalnız Ruslarla münasebet teessüs ederken, yani adamlarla konuşurken iki taraf da müstevlilere karşı ihtilal halin-

de bulunan milletler edebiyatı yapmıştır. Tabiî temasta bulunduğumuz, beraber muvazi olarak müstevlilerle dış âlemde mücadele ettiğimiz zamanlarda birbirimizin idaresini kötüleyen bir tutum içinde, ne içeride, ne dışarıda olmamışızdır.

Millî Mücadele'den sonra?

Millî Mücadele'den sonraki safhada dışarıyla münasebeti yok. Kendi ihtiyacımıza göre kendi tedbirlerimizi tatbik etmişizdir. Rejimimizi, Cumhuriyetimizi kendi prensiplerimizi kabul etmeyen ideolojiler ne kıyafete bürünürse bürünsün müspet almamışsak karşısında bulunurduk.

Nazizm ve faşizm hareketleri konusundaki düşünceleri ne idi?

Atatürk, "millî irade", "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" ve "Garp medeniyetinin usullerini tatbik etmek lâzımdır" kanaatlerinde samimi idi. Bunları memleketimizde bir an evvel tatbik edecek, usul olarak kuracak, yerleştirecek bir ortamı arzu ediyordu, takip ediyordu. Benim kanaatim budur. Kendi hayatında ne dereceye kadar tatbik edebildiyse etti, mâbâdını bize bırakıp gitti.

Halk Partisi'nin halka yaklaşması ve "Egemenlik ulusundur" sözünü samimiyetle gerçekleştirmesi hususunda Halk Partisi'nin tatbikatının yetersiz kaldığı, halka inemediği, özellikle o yıllardaki dönem için ileri sürülür. Belirli bir zümre meydana gelmiştir ve bunlar Halk Partisi adına hareket ederken halka inmeyip halkı ezmiştir. Halk Partisi o devirlerde hiçbir zaman halka inememiştir, "Egemenlik ulusundur" sözü söz olarak kalmıştır. Bu iddialar hakkında görüşünüz nedir?

Prensipleri koyduk, tatbik etmeye başladık... Partileri çoğaltmak için o zaman yapılan teşebbüsler şiddetli tepkiler yarattı. Her şey altüst olacak, tehlikeli olacak diye bıraktık. Şimdi tekrar devam ediyoruz.

O zaman Halk Partisi halka inmemiştir, şöyledir, böyledir diye bir mevzu yoktu. Halka inmemiştir, yukarıda kalmıştır... Bütün bunlar çokpartili hayata geçtikten sonra meydana çıktı. Şâyân-ı dikkat olan odur ki, tek parti zamanında halka inmemekle, istediklerini yapmakla itham edilmiş arkadaşlarımız bizden ayrıldıktan sonra herhalde eksik-

liklerini çok iyi bildikleri için bu meseleyi geride kalanlar aleyhine, bizim aleyhimize istismar ettiler...

Atatürk zamanında toprak reformu gibi, ağaların tahakkümü gibi problemler üzerinde durulmamış mıdır?

Hepsinin üzerinde nazarî olarak durduk. Ama işte, yapılan işin derecesini, hududunu biliyorsunuz.

O devirlerde arzu edilen bir toprak reformu, bugünden daha kolay gerçekleştirilemez miydi?

Belli değil...

Neden?

Biz buna dokunmadık. Dokunulduktan sonra anlaşılır böyle şeyler...

Atatürk'ün ordu ve politika konusundaki görüşleri nelerdi?

Oldum olası, daha İttihat ve Terakki zamanında İttihat ve Terraki Partisi ile aramızda beliren ilk mesele şudur: Ordunun siyasetten ayrılması... Yani orduda subay olacak, aynı zamanda bir siyasî partinin âzası olarak çalışacak, bu olmaz dedik biz... Atatürk bu fikirde idi. Ben o fikirdeydim, Karabekir o fikirde idi. Bunun mücadelesini yapıyorduk. İttihat ve Terakki'nin, hükümetin başında bulunanlar ise ordunun politikadan ayrılmasına imkân görmüyorlardı.

Siz de orduda iken politikanın içinde olmadınız mı?

Yani Millî Mücadele'de... Bunu tabiî karşılamak lâzım. Millî Mücadele esasen bir ordu ihtilali idi. O gözle de görülebilir. Böyle olunca ne yapacaktık?.. Düşman istila etmiş, ondan kurtulmaya çalışıyoruz. Ordu var, ordunun muharebe etmesi lâzım.

O zaman ordu kumandanlarının milletvekili olması ta'biî geliyordu bize... Ama muharebe bitince bunun mahzuru meydana çıktı. Meclis'te bulunacak, elinde de ordusu olacak... Nasıl olacak bu? Aramızda ihtilaflar olunca bu durum tehlikeli neticeler yaratabilecekti... Olmaz dedik ve hepimiz askerî vazifelerimizden ayrıldık.

O zaman kolay olmuş muydu ordunun siyasetten ayrılması?

Kolay olmuştu. Biz çekildik ve Meclis'te bulunanları çektik. Kolay yaptık.

Medreseler Meselesi ve İrtica

Atatürk medreseleri kaldırırken, imamların, hocaların toplum üzerinde menfî gördüğü etkilerini önlemek isterken, bunların yerine boşluğu dolduracak bir şey koymayı düşünmemiş miydi?

Medreseler meselesi, yalnız din meselesi değildir. Medreseler tarihten, bilimin en yüksek derecelerinin müessesesi olarak geliyor. Böyle idi... Nizam-ı Cedit'ten sonra medreselerin yanında diğer kültür müesseseleri yavaş yavaş kurulmaya başlandı.

Medreseler bugünün ihtiyacına artık kifayet etmez bir mahiyet gösterdikten sonra eski otoritelerini muhafaza etmek için musir olduklarında, artık faaliyetlerinin durması icap ediyordu. Bunun üzerine tevhid-i tedrisat yapıldı. Yeni kurulacak usul, birleştirilen öğretim müesseselerinin kurulması, genişletilmesi, ilerletilmesi, mümkün olduğu kadar çoğaltılmasıydı. Yani medreselerden doğacak boşluğun bu suretle doldurulması düşünülmüştür.

Bugün için en tehlikeli meselenin yine irtica olduğunu söylersiniz. Bugün maziye baktığınızda bu tehlikenin hâlâ halledilememiş olduğunu gördüğünüz vakit, zamanında eksik kalmış tedbirler alındığını düşünüyor musunuz?

Eksik kalmış tedbir yok. Bunlar memleketin anlayışının ve aydınlarında uyanıklığın ve ilerlemiş olmanın tesiriyle hallolunacak meseleler...

Şimdi, Osmanlı İmparatorluğu iki tabaka ile idare olunuyordu. Böyle gelişti, büyüdü ve sonuna kadar geldi: İlmiye sınıfı ve askeriye sınıfı... Başka sınıf yok kültür sınıfı olarak... Kültür daha çok bu iki sınıf içinde... Kültürlü insanın çoğu ilmiye sınıfından. Askerler kısmen oradan geçiyorlar, kısmen de okumasına lüzum yok... Ama devleti bunlar idare ediyorlar. Onların dışında bir sivil sınıf yok. Sivil sınıf ileri asırların, son asırların bir icadı...

Sivil sınıf icat olunduğu günden itibaren kültür sınıfları arasında rekabet başladı. Bu rekabet, ilmiye sınıfı ile yeni kültür ve öğretim mü-

esseseleri arasında idi. İlmiye sınıfının temeli aynı zamanda dine istinat ettiği için, bu mücadele esnasında ilmiye sınıfı memleket üzerindeki idare kontrolünü, idare otoritesini daima dine dayanarak muhafaza etmek, yürütmek ve tesir ettirmek istemiştir.

Tarihten gelen itiyat bu...

Laiklik ile din tamamıyla siyasetten ayrılsın prensipleri yeni bir fikirdir. Bu fikri bizde de kabul etmekten başka çare yoktur. Ama tatbik ettikten sonra siyaset adamları nerden, hangi kültürden gelirse gelsin siyasî bir silah olarak tesirli bir unsur olan din faktörünü, ilim namı altında, siyaset namı altında cemiyetin nizamı meselesi şeklinde kullanmışlardır, kullanmak istemişlerdir. Mesele bu...

Din, vaktiyle, siyasî sahada her işe karışan bir şekilde kullanılıyordu. Şeriat bir itikat meselesi değil, aynı zamanda bir hükümet meselesidir. Hükümet tarzıdır, ayrı bir hukuk meselesidir. Bunun bir silah olarak tarafları vardır. Ve bunun siyasette silah olarak kullanılması vardır. Bu münakaşa devam ediyor. Alışıldıkça din siyasetten ayrı olarak siyasete hiç karışmadan muhterem bir halde yaşayabilir. Siyaset büsbütün başka dünya meseleleri ile anlaşılır. Bu zihniyet olduğu nispette güçlükler hallolunacaktır.

Bu meselenin tek parti devrinde kökünden halledilmesi mümkün değil miydi?

Zamanla hallolunacaktır. Esasen böyle bir mesele o zaman istismar olunmuyordu ki mukabil tedbir alınsın. İstismar olunmasına imkân yoktu.

Serbest Fırka denemesi bu meseleyi ortaya çıkarmamış mıydı? Dinin istismar edilebileceğini ve bu istismarın etkili olabileceğini göstermemiş miydi?

Evet ama Serbest Fırka kapanıp herkes kabuğuna çekildikten sonra herhangi bir tedbire ihtiyaç görülmemişti.

Ata'nın En Önemli Devrimleri

Atatürk yeni harfler meselesinde hepimizden daha evvel karar sahibi olmuş görünüyordu. Ben bu işin başında çok tereddüt gösterdim.

Daha önce Enver Paşa'nın yaptığı teşebbüs gibi başarısızlıkla sonuçlanmasından korkuyordum.

Rahmetli Enver Paşa bu işi Birinci Cihan Harbi'nin patlamak üzere olduğu günlerde tecrübe etmişti. Eski harflerle sesli harfleri daha çok kullanmak ve bitişik yerine ayrı yazmak suretiyle bir harf devrimi yapmak istemişti. Tatbike böylece başlamıştı. İki grupta yürütülüyordu. Biri hükümetin istediği emirlerde yeni harflerin kullanılması, ikincisi de yazılan şeyin okunup anlaşılarak iş ve ihtiyaç ne yapılmasını istiyorsa onun yapılmasını temin etmek gibi iki vasıta ile yapılıyordu. Bir resmî yazı, bir de ona eklenerek işi yürütmek için bildiğimiz tedbir...

Harp çıkınca bu iş yürümez hale geldi, kaldırıldı.

Harf devrimi mevzu bahis edildiği zaman bu tecrübeyi bildiğim için başında mukavemet etmiştim. Atatürk'ün bu tezi ortaya atması ile ilân edip tatbike geçmesi arasında bir buçuk sene devam etmiştir. O zaman aramızda olan ciddi münakaşada ben, "İlân edeceğiz, fakat eskisine alışmış olanlar bir yeni zahmete, bir yeni sisteme katlanmayacaklar. Hiçbiriniz tatbik etmeyeceksiniz. Kudret sahipleri yine bildikleri gibi eski harflerle yazacaklar, çizecekler" diyordum. "İki harf ile canımız çıkacak. Bir harf ile doğru dürüst okutamıyoruz milleti, şimdi iki harf ile bir şey yapamayacağız" diyordum.

Ondan sonra aramızda olan münakaşalarda bana herkes teminat verdi. Yapacağız, edeceğiz diye... Ondan sonra başladı.

Zannedersem o bizim nesilden bugüne yetişmiş olanlar varsa gene yalnız kaldıkları zaman eski harfleri kullanmakta devam ederler.

Fakat harf inkılâbı Atatürk inkılâplarının en ilerisinde olanıdır. İnkılâplarda benim kanaatimce en ileri iki tanesi vardır: Biri harf inkılâbıdır, biri de kadınların cemiyete girmesi, kadın hürriyetidir. Bu ikisini en ileride görürüm ben.

Harf inkılâbı yalnız milleti okuyup yazdırır hale getirmek için vasıta kolaylığı değildir. Aynı zamanda kültür istikametidir. En mühim olan yeri orasıdır. Bunun için tesirleri iyi olmuştur ve neticeleri daha büyük olacaktır.

Kadın inkılâbı da böyledir. Milletin yarısı kudretini, cevherini gösteremez, işletemez kapalı bir halde idi. Eşit haklarla erkekler gibi gerek

aile içinde, gerek cemiyet içinde kendi vazifelerini almayı öğrenmişler, alışmışlar ve neticelerini göstermişlerdir.

Bu iki inkılâbın diğer inkılâptan farkı şuradadır: Bunların yerleşmesi zaman meselesidir. Zamanla, bu inkılâplar devrinde yetişmiş olan kimselerin çokluğu nispetinde temelli olurlar. Şimdi 1928'den hesaplarsak 39 senedir harf inkılâbı bir daha sökülmez hale gelmiştir. Ve böyle olmasıyla bugünkü kültür istikametiyle ileri, medenî ve bu asrın istediklerini yapabilmek için bazı vasıtaları, anahtarları elde etmiş millet olarak büyük başarı sayılır. Teminat olur.

Bugün, bütün bu geçmiş zamanın olumlu, temelli hatıraları gözümün önünde parlak bir surette yaşadığı gibi, doğan meseleleri; henüz hallolunmayan meseleleri de düşünüyorum. Aşırı akımlar, bilhassa millî hayatı, kültür hayatını, cemiyet hayatını geri götürmeye sebep olacak aşırı sağ cereyanlar canlı bir halde meydana çıkmış durumdadır. Ama bunların da siyasî huzur içinde normal yollardan ve usullerden düzeltilebilmesi idealimiz olmalıdır. Millete bunu yapacak yetişmiş insanlar, unsurlar ve temelleşmiş arzular vardır. Gelecek günleri ümitle gözlemek haklı bir dilek olabilir.

Bilanço

Cumhuriyet hayatını gözden geçirdiğim zaman, aldığımız mesafeleri ve daha hallolunması lâzım gelen meseleleri gözümün önünde canlandırmaya çalışıyorum.

Aldığımız mesafeler çok ehemmiyetlidir.

Cumhuriyetin ilân edildiği günü düşünüyorum. O gün rejim kabul olunmuş, toplar atılmış, devlet yeni esaslara göre bütün düzeniyle, şartları ile kurulmuştu. Bu hale geldikten sonra bir an için meselenin, kökünden ve kesin olarak halledildiğini zannetmiştim. Fakat ertesi gününden itibaren kurulan düzenin, verilmiş kararların milletin şuurunda yerleşmesi lâzım geldiği ihtiyacını hissetmeye başlamıştık.

Beni çokpartili hayata sevk eden sebeplerden birisi de, yapılan icraatın, Cumhuriyet'in ne dereceye kadar memlekete mal olduğunu tecrübe etmek ihtiyacı idi. Aklımız başımızda, dermanımız yerinde, gücümüz, kuvvetimiz mevcut iken, müesseselerin yerleşmiş olduklarını cid-

di olarak keşfetmek, bilmek bizim için lüzumludur kanaatindeydim. Bu ancak, çokpartili rejime, serbest hayata girdikten sonra belli olabilirdi.

Bunun için Atatürk zamanında tecrübeler yaptık, ondan sonra yaptık... 1945'ten önce yapılan tecrübe Terakkiperver Fırka gibi hadiselerin zuhuru ile kendiliğinden çıkan teşebbüs dışında Serbest Fırka ile olmuştur. Serbest Fırka teşebbüsü, Atatürk'ün de vakit vakit inkılâp meselelerinin hallolunduğu ve yerleştiği fikrini taşıdığını ve bunun muvaffakıyetle serbest bir imtihana arz olunabileceği, arz olunması lâzım geldiği kanaatine vardığını gösterir. Serbest Fırka, tamamıyla bu düşüncenin mahsulüdür.

İkinci devir, 1945'te, 1946'da yapılan teşebbüsle başlamıştır. Şimdi o günden bu yana 21 sene geçiyor. Bu serbest geçen zaman, inkılâpların ve Cumhuriyet'in millet içinde iyice tutunmuş, kökleşmiş bir mevkii olduğunu meydana çıkarmıştır.

Evvelce pek iyimser olduğumuz zamanlarda her mesele hallolunmuştur zannediyorduk. Her meselenin hallolunmadığı anlaşılmıştır. Ama "Bütün bu işler köklü değildir, tarihten gelen cereyanlar serbest kalırsa bütün bu sonradan meydana çıkan usulleri, fikirleri kolaylıkla silip süpüreceklerdir" iddiasının da doğru olmadığı kesin olarak anlaşılmıştır.

Bir bakıma Cumhuriyet, milletin her tabakasında gün ışığı olarak yerleşmiştir. Köklüdür. Sahipleri çoktur. Yeni yetişen nesiller Cumhuriyet'i ve inkılâbı hazmetmek, benimsemek ve savunmak hususunda şuur altına girmiş kendiliğinden halledilegelen bir şevk ile fikirlerinin sahibidir. Bu bana huzur veren tarafı... Nihayet bizim de bundan memnun olmamız lâzım gelen tarafı...

Şimdiye kadar muvaffak olduğumuz şeyler var, muvaffak olamadığımız, geri kaldığımız şeyler var... Mesela, kültür alanında 44 sene zarfında yapabildiğimizden çok daha ileri gidebilirdik. Gitmeliydik. Bunun hicranını ben daima çekerim.

Sizce bu alanda neden gereken başarı sağlanamamıştır?

Bunun teferruatına girmenin faydası yok. Ben bunun en radikal usullerine kadar teşebbüs ettim. Devam ettirmek mümkün olmadı. Bunlar demokrasiyle yürütülmesi güç olan şeylerdir. İktidar değişikliği devam ettikçe telakki değişiyor ve devamlı bir usul bulmak mümkün olmuyor.

Bu, çokpartili hayatın bize getirdiği güçlüklerden... Yeni bir rejim kendine mahsus kolaylıkları ve güçlükleri olmadan gelmez ve girmez.

Şimdi yine rejim üzerine uzun meselelerimiz var. Bunlar kısmen temelden geliyor. Yani tarih zamanından gelen hadiseler... Bir de cemiyet hayatında yeni çıkan fikirler ve meseleler var... Milletin yaşayışı usullerinin kâfi gelmesi-gelmemesi bakımından yeni vaziyetler karşısında kalıyoruz. Bu yeni vaziyetler karşısında kaldığımız zaman, "Eski, ecdadımızın alıştığı usullerde değişiklik yapılmasaydı çareler daha iyi bulunacaktı" gibi çok eski maziye hasret çeken zihniyetler tesirini göstermeye çalışıyor.

Anlaşılıyor ki, Türk milletinin asırlarca geride tutulmasında, Garp milletlerinin hayatını iyi, aydınlık istikamete sevk eden Rönesans şeklindeki devrelerden bizim milletimizin geçmemiş olması yüzünden tutucu ve alıkoyucu tesirler daha çok yaşamıştır. Bunların zararını çok görmüşüzdür.

Bunlar fırsat buldukça kendilerini yine gösteriyorlar. Günün meselelerini yeni fikirler, devletin yeni usulleri, nizamları ile halletmekte güçlük çektikçe çareyi onlar içinde aramak yerine mazi usullerinde aramaya çalışıyorlar. İrtica dediğimiz hareketler, düşünceler, fikirler bunlar...

Şimdi insana 50-60 seneden beri memleket içinde görülen irtica hareketleri ve akımlarının en cesaretli, en iddialı günlerinde bulunuyoruz gibi bir vehim geliyor.

Derler ki, "Aşırı cereyanlarla uğraşıyoruz". Ama aşırı cereyanlar bir tek istikamette değil, sadece sağda değildir, aşırı sol da bu kadar tehlikelidir. Aşırı sol akımların aşırı sağ akımlar kadar tehlikeli olduğu ihtimal dahilindedir. Milletin iktisadî veya siyasî bünyesi yerleştikçe, kuvvetlendikçe yeni meseleler çıktığı vakit o idare içinde, o fikirler düzeninde çare bulmak esas sayılır. Temel sağlam değilse o zaman mevcut usuller kâfi gelmez, başka usuller arayalım diye aşırı sağdan usuller teklif ederler, aşırı soldan birtakım heveslere kapılırlar. Her ikisine karşı milletin tabiî hayatını, huzurunu korumak lâzım.

İlerde olan tehlike, aşırı sağdadır. Görüşüm budur.

NOTLAR:

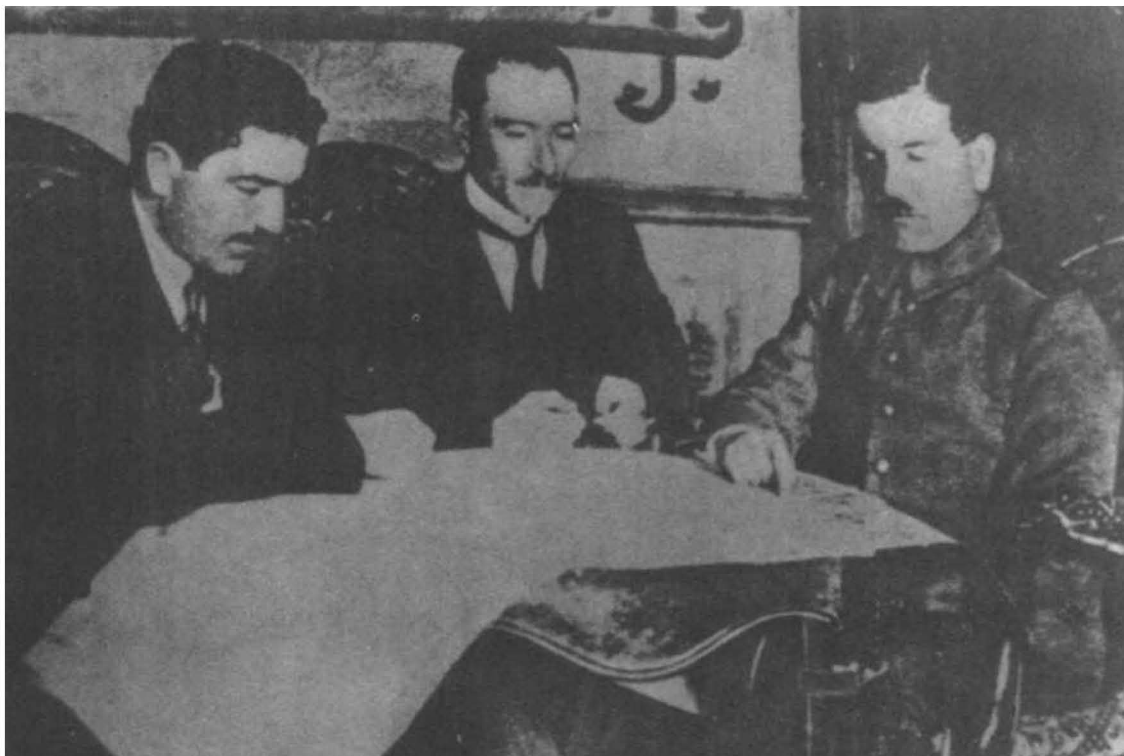
1. Bu konuda kitabın ekler bölümünde yer alan "Atatürk ve Komünizm" başlıklı yazıya bakınız.

Mustafa Kemal Paşa, İkinci İnönü zaferinden sonra, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ile Çankaya'da görüşüyor.

Mustafa Kemal, Hamidiye'nin süvarisi olan Rauf Bey'le beraber.
(Fotoğraf, Hamidiye'nin ünlü seferinden bir gün önce çekilmiştir.)

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden bir gece önce Rauf Bey ve Ali Fuat (Cebesoy) ile planlar üzerinde çalışıyor.

Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir Paşa ile. (Fotoğraf Büyük Zafer'den sonra yapılan bir yurt gezisi sırasında çekilmiştir.)

Ekler I

Editörün Notu: Bu bölümde Atatürk ve Millî Mücadele arkadaşları ile ilgili Abdi İpekçi'nin aktardığı önemli alıntılar yer almaktadır.

İnönü'nün Başbakanlıktan Ayrılışı

Atatürk hakkında hazırlanmış araştırmaların en ciddi ve en tarafsızlarından biri sayılan Lord Kinross'un *Atatürk* adlı kitabında bu olay şöyle hikâye edilmiştir:

... Atatürk'ün çevresinde gizliden gizliye tatsız bir anlaşmazlığın dedikoduları dolaşmaya başlamıştı. Bu dedikoduların konusu İnönü idi. Atatürk'ün ahbapları, İsmet Paşa'yı, öteden beri sevmezlerdi. Mazbut bir aile babası olan İnönü'nün, Çankaya ve Dolmabahçe'deki bu sefahat düşkünü ve çoğunlukla ahlâksız adamlarla çok az ilgisi vardı. Bu adamlar sadece iki şey peşinde koşarlardı: Para ve mevki. İnönü de onların bu iki şeyi elde etmelerine engel oluyordu. Öyle bir şeyi zaten Atatürk de istemezdi. O da çevresindekileri iyi tanır ve hiç kimseyi, yüklendiği sorumluluğu başaramayacaksa, önemli bir yere atamazdı. Ağızlarını kapatmak için, kendilerini inşaat işlerinde serbest bırakır, endüstri teşebbüslerinde biraz çalıp çırpmalarına göz yumar ve ortada bir skandal tehlikesi belirmedikçe, varlıklarını hangi yoldan kazandıklarını pek inceden inceye araştırmazdı. Ama, İsmet Paşa'nın çok kere, bu yolu bile tıkadığı olurdu. Böylece Atatürk'ün çevresinde sürekli bir kişisel entrika havası sürüp giderdi. Bunun da başlıca konusu İnönü'ye oyun oynamaktı. Atatürk, bir çeşit "yönetmek için bölmek" siyaseti uygular, rakipleri kâh birbirine karşı kışkırtır, kâh kendi önünde barışmaya zorlardı. Düşman olanları masasına çağırıp birbirleri için söylediklerini tekrarlattırmaktan hoşlanırdı. İsmet Paşa'nın dostlarına ve düşmanlarına karşı da bu şekilde davranıyordu. Bazı defa, yanındakilerden birini İsmet Paşa'nın önünde hükümeti eleştirmeye kışkırttığı olurdu. Bir kere de İnönü'nün arkasından, yumruğunu masaya vurarak, "Ben istersem bir adamı elime alır, yükseklere çıkarırım. Ama o bunu anlamaz da kendi değeriyle yükseldiğini sanırsa, o zaman da paçavra gibi silker atarım" demişti.

Atatürk şimdi çoğu zaman bu çeşit bir ruh hali içinde bulunuyordu. Sağlığı bozuldukça, İnönü ile aralarındaki önemli yaradılış ayrılığından doğan çekişmeler de artmaktaydı. İkisi de birbirlerini, karşılıklı olarak iğneliyor ve ikisi de bundan alınıyordu. İsmet Paşa, Atatürk'ün kaprislerine, vekillerini tenkit etmesine, kabineyi hesaba katmadan emirler vermesine içerliyordu. Gittikçe, Atatürk'ün birbirini tutmaz hallerini ve taşkınlıklarını çekemez ol-

muş, sabrı tükendiği zamanlarda bu derdini birkaç kişiye açıklamıştı. Onlar da bunu Atatürk'e yetiştiriyorlardı. Atatürk, yıllarca, İnönü'nün ince eleyip sık dokumasına, bilgiçlik taslamasına, karar vermedeki yavaşlığına göz yummuştu. Ama, İsmet Paşa'nın bu eksiklikleri, bir de kendine karşı büyüyen güveni ile birleşince, artık Atatürk'ün sinirine dokunmaya başlamıştı.

İnönü'nün kısıtlayıcı ekonomik siyaseti, çok kişinin kendisine karşı cephe almasına yol açmıştı. Ama, Atatürk'le aralarındaki gerginlik en çok, dış siyaset konularından ileri geliyordu. İtalyan denizaltıları kendilerine İspanyol süsü vererek Akdeniz'de ticaret gemilerini batırmaya başlayınca, Türkiye de, Atatürk'ün talimatı üzerine, Nyon Konferansı'nda bu korsanlık olaylarına karşı kurulan uluslararası devriye kuvvetiyle işbirliği yaptı. İsmet İnönü, İtalyanlarla savaşa yol açabilecek böyle bir anlaşma yerine, her milletin kendi karasularını kontrol etmesini daha uygun buluyordu. Buna sinirlenen Atatürk, bundan sonra gitgide İnönü'yü çiğneyerek, doğrudan doğruya Tevfik Rüştü ile iş görmeye başladı. İsmet Paşa'nın Hatay işinde de fazla ihtiyatlı davranmasına içerlemişti. Hükümet, Türkçenin resmî dil olarak kullanılması üzerinde ısrar edilmemesini uygun görüyordu. Atatürk, İstanbul'dan İnönü'ye telefon ederek bu teklifi kesin bir şekilde reddetti.

İkisi arasındaki gerginlik bir akşam Çankaya'da son haddini buldu. Tuhaftır ki, olay önemsiz bir konudan, bir bira fabrikasını ilgilendiren ekonomik bir meseleden çıkmıştı. İnönü, sinirlerine hâkim olamayarak, "Bu memleket daha ne kadar bir sarhoş masasından idare edilecek?" diye parladı. Atatürk sakin sakin, "Seni bu mevkiye getirenin de bir sarhoş olduğunu unutuyorsun galiba" dedi. Konuşma bundan sonra daha az tehlikeli konularda, ama sıkıcı bir şekilde devam etti. İnönü gittikten sonra, Atatürk kızgınlığını açığa vurdu ve onu Meclis'e şikâyet edeceğini söyledi. Kendisini bundan vazgeçirdiler. Lâkin başvekili değiştirme sırası geldiği anlaşılıyordu. Atatürk ertesi gün trenle resmî bir yurt gezisine çıkacaktı. İnönü'yü özel kompartımanına çağırdı. Birkaç hafta resmî bir "sağlık izni" almasını teklif etti. Bu arada başbakanlığa başka birisi vekâlet edecekti.

Şevket Süreyya da *İkinci Adam* eserinde olayı daha ayrıntılı olarak aynı şekilde nakletmektedir.

Cumhuriyet'in İlânı ve Muhalifler

Lord Kinross, Cumhuriyet'e muhalefet edenleri ve Cumhuriyet ilân ediliş şeklini *Atatürk* kitabında şöyle anlatmaktadır:

Cumhuriyet, sağdan da soldan da karşı akımları harekete geçirecek bir meseleydi. Her türlü köklü değişime karşı olan örümcek kafalılar, halifenin gücünü ne pahasına olursa olsun korumak istiyor; bazıları da Cumhuriyet ilân edilecekse, halifenin cumhurbaşkanı olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Adım adım ilerleme taraflısı olanlar, kuvvetler arasında bir denge kurmak çabasındaydılar. Bazı kimseler, halifenin başına geçeceği meşrutî krallık gibi bir şey düşünüyor; bazıları da Batı'daki, örneğin Fransa ya da Amerika'daki gibi gerçek bir demokratik Cumhuriyet kurulmasını uygun buluyorlardı. Bir yandan da Cumhuriyet'in Mustafa Kemal'in elinde, Güney Amerika ve Sovyet Rusya'da olduğu gibi, bir çeşit diktatörlüğe dönmesinden çekiniyorlardı. İkisi de yürekten meşrutiyetçi olan Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey'in görüşleri de böyleydi. Onların bu sırada Meclis'ten uzaklaşmış olmaları Gazi'nin işine yarıyordu. Ne olursa olsun, Mustafa Kemal'in Meclis'te Cumhuriyet'i bir olup-bitti ile ilân etmesinden korkuluyordu.

Böyle bir şeyi gerçekten de tasarlamıştı. Bahane olarak bir kabine buhranı icat etti. Meclis, vekilleri seçme yetkisini hâlâ elinde bulunduruyor; oysa mebusların iktidar için manevralara girişmelerine, ayrılık çıkarmalarına yol açan bu imtiyaz, içindeki birliği bozuyordu. Parti içinde beliren ve Gazi'nin "gizli muhalefet" diye suçladığı bir hizip, iki boş yer için ortaya iki ad atmıştı. Bunlardan biri Dahiliye vekilliğine getirilmek istenilen Erzincan Mebusu Sabit Bey, öteki de Ali Fuat Paşa'dan boşalan Meclis ikinci başkanlığına aday gösterilen Rauf Bey'di. Gazi, bunların aday gösterilmelerini uygun bulmamıştı. Muhalefetin çektiği blöfe rest diyerek, Fethi Bey'le öteki vekillere istifa etmeleri ve yeniden seçilecek olsalar bile kabinede görev almamaları için talimat verdi. Şimdi muhalefetin kendi kabine listesini hazırlaması gerekecekti.

Gazi böylece, renklerini açıkça belli ederek kendisiyle savaşa girmeleri için, Meclis üyelerine meydan okumuştu ki bunu yapamayacaklarını da pek iyi biliyordu. Ortaya bir söylenti attı: Bir patırtı çıkacak olursa, yanındaki Başkanlık Muhafız Alayı'yla karşı koymaya da hazırdı, bu yolda ordunun desteğine ve milletin kendisine olan saygısına güveniyordu. Muhalefet grupları, Rauf Bey'in yokluğunda, aralarındaki uzlaşmazlıkları yatıştırmaya ve

hepsinin onaylayacağı bir kabine listesini hazırlamaya çalıştılar, ama boş yere. Gazi, Parlamento'da bundan dolayı doğan durumu, anarşi diye niteledi. Memleket, iki gün sürece hükümetsiz kalınca, harekete geçti. İçlerinde Fethi Bey ile İsmet Paşa'nın da bulunduğu birkaç dostunu Çankaya'da yemeğe çağırdı. Yemek sırasında onlara "Yarın Cumhuriyet ilân edeceğiz" dedi. Buna kimse itiraz etmedi. Fethi Bey'le arkadaşlarına izleyecekleri taktik konusunda talimat verdikten sonra, misafirler dağıldılar.

İsmet Paşa ile Mustafa Kemal yalnız kaldılar. Baş başa vererek, Cumhuriyet tasarısına, eldeki Anayasa üzerinde yapılacak birtakım değişiklikler halinde, son şeklini verdiler. Anayasa'ya, "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyettir!" cümlesi eklenecekti. Cumhurbaşkanı, devlet başkanı olacak ve Meclis'çe seçilecekti. Başvekili o seçecek, öteki vekilleri de başvekil atayacaktı. Meclis'in bunları onaylamaya yetkisi olacaktı, fakat seçmeye değil. Böylece Gazi, kendisine gerekli olan iktidarı sağlamış oluyordu.

Ertesi gün bu hükümler, artık politik bir güç haline gelmiş olan Halk Fırkası grubuna sunuldu. Mustafa Kemal'den, Fethi Bey'le önceden anlaşmış oldukları gibi "hakemlik etme"si istendi. O gün ağzına taktırdığı dişler henüz yerine iyi oturmadığı için sesi ıslıklı çıkıyordu. Konuşması, belki de bu yüzden kısa sürdü. Kısa, fakat derli toplu. Hükümetin şimdiki kuruluşunda köklü bir yanlışlık vardı. Her mebusun vekil seçimine katılmasını ve dolayısıyla her vekil üzerinde etkili olmasını gerektiriyordu. Artık, bu sistemin kötülükleri anlaşılmıştı. Bunlar kendisinin kararlaştırdığı gibi düzeltilmeliydi. Bundan sonra Anayasa'da değişiklik yapan tasarı İsmet Paşa tarafından okundu. Bu tepeden inme değişikliğe içerleyen parti üyeleri şaşkınlık içinde mırıldanmaya başladılar. Lâkin Gazi'nin yardımcısı olan adliye vekili, bu formülün ortaya yeni bir icat çıkarmadığını, sadece aslında var olan bir yasayı açıklığa kavuşturduğunu ileri sürdü.

Parti grubu, birkaç itiraza rağmen, yeni Anayasa'yı ister istemez kabul etmek zorunda kaldı. Artık, o akşam Meclis tarafından onaylanması sadece bir formaliteden ibaretti. Şair Mehmet Emin Bey, Ankara Cumhuriyeti'ni bundan bin dörtyüz yıl önce Peygamber'in Mekke'de kurduğu hükümetle kıyaslamaya kalkınca, hocalar şaşkınlıklarından ağızlarını açamadılar. Mustafa Kemal, oylamaya katılan 158 mebusun oybirliğiyle cumhurbaşkanlığına seçildi. Ancak yüz kişi de çekimser kalmıştı. Toplantı, Cumhuriyet'in gelecekteki mutluluğu için edilen dualarla son buldu. Cumhuriyet'in ilânı bütün yurtta yüzbir pâre top atışıyla kutlandı. Gün, 29 Ekim 1923'tü.

Rauf Bey Meselesi ve Diğer Anlaşmazlıklar

Atatürk'e Göre

Atatürk *Nutuk*'ta Rauf Bey'le anlaşmazlıklarının ve dargınlıklarının sebeplerini ayrı ayrı yerlerde kendi açısından anlatıyor. Bu açıklamalardan Atatürk'ün Rauf Bey'e kırgınlığının çok daha eski olaylara dayandığı da anlaşılıyor. Yine Atatürk'e göre kırgınlıklara yol açan ilk olay Sivas Kongresi sırasında vuku buluyor:

Sivas Kongresi, 1919 Eylülü'nün 4'üncü perşembe günü zevalden sonra saat ikide açıldı.

Öğleden evvel murahhaslar meyanında bulunan ve öteden beri şahsen tanıdığım Hüsrev Sami Bey yanıma gelerek şöyle bir malumat verdi: "Rauf Bey ve sair bazı zevat, Bekir Sami Bey'in evinde hususî bir içtima akdetmişler ve beni reis yapmamaya karar vermişler." Arkadaşların, bilhassa Rauf Bey'in, böyle bir hareketine asla ihtimal vermedim ve Hüsrev Sami Bey'e, itiraf edeyim ki, biraz ciddi olarak, böyle manasız sözleri bana isal etmemesini ihtar ettim.

Fakat çok geçmeden Mustafa Kemal, Rauf Bey'le karşılaşıyor ve ondan "Sen reis olmamalısın" sözünü işitiyor:

Derhal Hüsrev Sami Bey'in verdiği malumatın sıhhatine inandım ve bittabi müteessir oldum. Gerçi, Erzurum Kongresi'nde de benim riyasetimi mahzurlu görenler vardı. Fakat onların ne mahiyette insanlar olduğunu izah etmiştim. Bu defa, en yakın arkadaşlarımın, aynı zihniyeti izhar etmeleri beni düşündürdü. Rauf Bey'e, "Anladım, Bekir Sami Bey'in evinde ittihaz ettiğiniz kararı bana tebliğ ediyorsun" dedim ve cevabına intizar etmeden, yanından uzaklaşarak kongre salonuna girdim.

Rauf Bey, 15 Ekim 1921'de –Malta dönüşü– Ankara'ya gelmiş ve bir süre sonra Nafia Vekilliği'ne getirilmişti. Rauf Bey'den sonra gelen

Kara Vâsıf Bey de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu idare heyeti üyesi olmuştu. Atatürk Nutuk'ta, Rauf ve Vâsıf beylerin istifasıyla sonuçlanan bir anlaşmazlığı şöyle anlatıyor:

Bu iki zatın birinden hükümette; diğerinden grupta, istifade etmeyi faydalı tasavvur etmiştim. Çok geçmedi, bir gün Rauf Bey'in Heyet-i Vekile'de bir meseleyi istizah ettiği haber verildi. Aynı günde, Kara Vâsıf Bey'in de, grup heyeti idaresinde aynı meseleyi, istizah ettiği bildirildi. Bu iki zatın evvelden beyinlerinde takarrür ettirdikleri anlaşılan mevzu bahis mesele şu idi:

"Takip olunan siyaseti askeriye nedir?"

Bu sualden istihraç olunabilecek mana ne olabilirdi? Neyi anlamak istiyorlardı? Bizim siyasî ve askerî takip ettiğimiz meslek malum olmuştu. İstiklâli tamamımız temin olununcaya kadar, düşmanlarla vuruşmak ve onları mağlup edeceğimize dair kat'i kanaatle, muharebeye devam etmek... İşte mevzu bahis edilen sual ile demek isteniliyordu ki, behemehal muharebeye devam ile istihsali netice mümkün müdür? Mümkün olmadığı ihtimaline nazaran, daha şimdiden başka tedbir ve çarelere –ki anlatmak istediklerine göre siyasî çarelerdir– tevessül ile içinde bulunduğumuz badireye nihayet vermek münasip olmaz mı?

Bittabi, ne Heyet-i Vekile'de ve ne de grup heyeti idaresinde böyle bir meselenin mevzuu müzakere ve münakaşa olmasına müsaade etmedim. Bunun üzerine, Rauf Bey vekâletten, Kara Vâsıf Bey de grup heyeti idaresinden istifa ettiler. Rauf Bey'in istifası, 13 Kânunusani 1922 tarihinde Meclis'te okunurken, aynı tarihli bir istifaname de okunmuştu. Bu istifaname, Müdafaa-i Milliye vekili bulunan Rafet Paşa'nın idi.[1]

Atatürk, *Nutuk*'ta, Sakarya Savaşı'nı izleyen günlerde muhalefetin tekrar ve yavaş yavaş kendini gösterdiğini söylüyor ve "İkinci Grup"un doğuşunu anlatıyor:

Nihayet İkinci Grup namıyla bir grup teşekkül etti. Bu grubu teşkil edenler, memlekette mevcut Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne muhafaza-i intisap ettiklerini ve onun kongrelerde tespit olunan gayelerinin muakkibi bulunduklarını iddia ediyorlardı. İkinci Grup'un zahiren

önayak olanları, Salâhattin, Hüseyin Avni beyler görünüyordu. Birinci derecede faal ve müşevvik olanların ise, Rauf ve Kara Vâsıf beyler olduğu anlaşılıyordu.

Bu grubun, faal ve inatçı âzasından olan Samsun Mebusu Emin Bey, son zamanlarda, bilmünasebe Ankara'ya gelmişti. Bütün hakayıkı anlamış, müşevvik ve müfsit olanları tel'in ediyordu. Bu zat, bana şunu hikâye etti: Rauf Bey; İkinci Grup'u, müfridane harekete sevk ve teşvik ediyormuş... Emin Bey, Rauf Bey'e demiş ki: "Bizi sevk ettiğiniz bu iş, sehpaya kadar gider... O zaman bizimle beraber bulunacak mısınız?" Rauf Bey şu cevabı vermiş: "Beraber bulunmazsam namerdim!.."

Efendiler, malumu âliniz, o zaman mevcut olan kanuna göre, vekâletler için, ben, Meclis'e namzet gösterdim. Mebuslar, irae ettiğim namzede müspet veya menfî rey verirler veya müstenkif kalırlardı. İkinci Grup, benim namzetlerimi nazara almayıp, kendi grupları namına, ortaya attıkları namzetlere, kanuna muhalif olarak rey vermek suretiyle, hükümet teşekkülüne, mâni olmaya, başladılar.[2]

İkinci Grup, unvanını takınan muhalif hizip, menfî mukavemetlerini uzun müddet tecrübe etti. İcra vekillerinin sureti intihabına dair 8 Temmuz 1922 tarihli kanunla İcra vekillerinin ve İcra vekilleri reisinin doğrudan doğruya Meclisçe reyi hafi ile intihapları temin olundu. Bu suretle, İcra vekilleri riyasetinden, bilfiil uzaklaştırılmış olduğum gibi, vekillerinin de benim göstereceğim namzetler meyanından intihap olunması kaydı refedilmiş oldu.

Muhalif grup, bundan sonra taarruza geçti. Rauf Bey'i İcra Vekilleri Heyeti riyasetine geçirmeye teşebbüs etti. Bunda muvaffak da oldu.[3]

"Büyük Zafer"den ve Lozan Barış Konferansı'na çağrılmamızdan sonra Mustafa Kemal, saltanatın kaldırılmasını ve eski arkadaşlarının bu konudaki düşüncelerini şöyle anlatıyor:

Rauf Bey, bir gün Meclis'teki odama gelerek benimle mühim bazı hususata dair görüşmek istediğini ve akşam, Keçiören'de Refet Paşa'nın evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Bey'in teklifini kabul ettim. Fuat Paşa'nın da hazır bulunmasına muvafakatimi istizan etti. Onu da münasip gördüm. Refet Paşa'nın evinde dört kişi içtima etti. Rauf Bey'den

dinlediklerimin hulâsası şu idi: Meclis, makam-ı saltanatın ve belki hilafetin ortadan kaldırılmak nokta-i nazarının takip edildiği endişesiyle müteezzidir. Sizden ve sizin âtiyen alacağınız vaziyetten, şüphe etmektedir. Binaenaleyh Meclisi ve dolayısıyla efkâr-ı umumiyeyi, milleti, tatmin etmemiz lüzumuna kaniyim.

Rauf Bey'den, saltanat ve hilafet hakkındaki kanaat ve mütalaasının ne olduğunu sordum. Verdiği cevapta; şu tashiratta bulundu: Ben, dedi, makam-ı saltanat ve hilafete vicdanen ve hissen merbutum. Çünkü benim babam, padişahın nanü nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerratı vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha muhafaza-i sadakat borcumdur. Halifeye merbutiyetim ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumî mütalaam da vardır. Bizde vaziyet-i umumiyeyi tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da, makam-ı saltanat ve hilafettir. Bu makamı lağvetmek, onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak, felaket ve hüsranı muciptir. Asla caiz olamaz.

Rauf Bey'den sonra, karşımda oturan Refet Paşa'dan mütalaasını sordum. Cevabı şu idi:

"Tamamen Rauf Bey'in fikir ve mütalaasına iştirak ederim. Filhakika bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir şekli idare mevzu bahis olamaz."[4]

Atatürk, Meclis'te "Cumhuriyetçiyim" demesine rağmen Rauf Bey'e inanmamış ve bu hususta şöyle demişti:

Rauf Bey, beyanatının delâlet ettiği mana ve fikirleri birer suretle tevil ve tefsir ederek dedi ki: "Duygularım, Cumhuriyet'i idareden başka hiçbir idarenin taraftarı olmadığım merkezindedir." Rauf Bey'in, bu itirafı azanın mucibi memnuniyeti oldu ve "bravo" sesleri ile karşılandı.

Rauf Bey, "aziz duygularım", "kutsi duygularım" diye söylediği bu sözlerinde, samimi ve ciddi miydi? Ben, bilatereddüt, hayır; diyorum, Efendiler. Çünkü, Ankara'dan müfarakatinde, kendisine Cumhuriyet'ten bahseden Kâzım Paşa'ya (Meclis reisi); "Buna mâni olabilirsen, memlekete büyük hizmet etmiş olursun!" diyenin Rauf Bey olduğunu biliyorum.[5]

Atatürk, Cumhuriyet'in ilânından bir yıl sonra, Ekim 1924'te Rauf Bey, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa'nın kendisine "büyük bir komplo" hazırladıklarını söylemiş ve şu açıklamayı yapmıştı:

Efendiler, bir komplo karşısında bulunduğumuzdan, bir saniye dahi tereddüt etmedim.

Bu vaziyet ve manzara, şöyle tahlil ve mütalaa olunabilirdi: Bir sene evvelden, Rauf Bey'in Heyet-i Vekile riyasetinden çekildiğinden beri, Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa vesaire arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumlu görülmüştür. Bu maksatla, Kâzım Karabekir Paşa Birinci Ordu müfettişliğine tayin olunduktan sonra, sabık kumandanlığı mıntıkası olan, Şark vilâyetlerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazmetmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfian İkinci Ordu müfettişliğine gitti. Üçüncü Ordu müfettişi olan Cevat Paşa'nın ve bu müfettişlik dahilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşa'nın da aynı tertibe dahil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene, ordular üzerinde, kendi nokta-i nazarlarına göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıklarına zahip oldular. İstifalarından evvel, bazı kumandanları kendileriyle beraber harekete imale için çalıştılar... Bu bir sene zarfında, Cumhuriyet'in ilânı, hilafetin lağvı gibi icraatımız, müşterek tertip sahiplerini daha ziyade birbirine takrip ederek müşterek harekete saik oldu. Harekete, politika yolundan geçeceklerdi. Bunun için, münasip an ve fırsata müterakkıp idiler. Siyasî sahada ve orduda hazırlıklarını kâfi addediyorlardı. Filhakika, Rauf Bey ve emsali, Fırka içinde muhafazasına muvaffak oldukları vaziyetleri ile Meclis'in tatil devrine tesadüf eden aylarda, âza üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamayan, İkinci Grup mensupları vasıtasıyla, bütün memlekette, milleti aleyhimizde ifsat içinde çalışmak fırsatına malik oldular. Memleket dahilinde bazı hafi teşkilât ve teşebbüsata da geçtiler.[6]

(...) muhalifler maskelerini atmaya mecbur edildiler. Malum olduğu veçhile "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" diye bir fırka teşkil ettiler. Bu fırkanın, gizli eller tarafından çizilen programını da ortaya attılar.

"Cumhuriyet" kelimesini telaffuzdan dahi içtinap edenlerin, Cumhuriyeti, doğduğu gün, boğmak isteyenlerin, teşkil ettikleri fırkaya "Cumhuriyet" ve

hem de "Terakkiperver Cumhuriyet" unvanını vermeleri, nasıl ciddi ve ne dereceye kadar samimi telakki olunabilir?

Rauf Bey ve arkadaşlarının teşkil ettikleri fırka, muhafazakâr unvanı altında meydana çıksaydı, belki manası olurdu. Fakat, bizden daha ziyade Cumhuriyetçi ve bizden daha ziyade terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları, bittabi doğru değildi.

"Fırka efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır" düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan, hüsnüniyete intizar olunabilir miydi? Bu bayrak, asırlardan beri, cahil ve mütaassıpları, hurafeperestleri iğfal ederek hususî maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil miydi?"[7]

Tarih, (mürettep, umumî, irticaî) olan Şark İsyanı esbabını tetkik ve taharri ettiği zaman, onun mühim ve bariz sebepleri meyanında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dinî mevaidini ve Şark'a gönderdikleri kâtib-i mesullerinin teşkilât ve tahrikatını bulacaktır.

Efendiler, yaptığımız inkılâbın vüsat ve azameti karşısında, eski hurufat ve müessesatın birer birer sukutunu gören mütaassıp ve irticakâr anasır, "Efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkâr" olduğunu ilân eden bir fırkaya ve bahusus bu fırkanın içinde isimleri şöhret bulmuş zevata dört el ile sarılmaz mı? Yeni fırka yapan zevat bu hakikati müdrik değil midirler? O halde, ellerine aldıkları din bayrağı ile, millet ve memleketi nereye götürmek istiyorlardı? Böyle bir suale verilmesi lâzım gelen cevapta, hüsnüniyet, gaflet, kayıtsızlık gibi sözler; memleketi terakkiye isal edeceğim diye ortaya atılan bir fırka rüesası için mazeret teşkil edemez![8]

Ne oldu Efendiler?! Hükümet ve Meclis, fevkalade tedbirler almaya lüzum gördü. Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkardı. İstiklâl Mahkemeleri'ni faaliyete geçirdi. Ordudan sekiz, dokuz, seferber fırkasını, uzun müddet tedibata hasretti. "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" denilen muzır teşekkül-i siyasîyi seddetti.

Netice, bittabi, Cumhuriyet'in muvaffakiyetiyle tecelli etti. Asiler imha edildi. Fakat, Cumhuriyet düşmanları, büyük komplonun safahatı hitam bulduğunu kabul etmediler. Namerdane, son teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüs İzmir suikastı suretinde tezahür etti. Cumhuriyet mahkemelerinin kah-

har pençesi, bu defa da, Cumhuriyet'i, suikastçıların elinden kurtamaya muvaffak oldu.[9]

Rauf (Orbay) Bey'e Göre Anlaşmazlığın Sebepleri

"Hamidiye Kahramanı" diye isim yapan Hüseyin Rauf Bey (Orbay), Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında imparatorluğun bahriye nâzırıydı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'da Mustafa Kemal, Karabekir, Ali Fuat paşalarla Anadolu'da harekete geçilmesine karar verenlerin arasında o da vardı. "Amasya Mukarreratı"nı imzalayanlardan biriydi. Amasya'dan sonra Sivas ve Erzurum'da askerlikten istifasını takip eden anlarda Mustafa Kemal'i manen desteklemişti. Bu tarihî an ve Mustafa Kemal için şöyle demektedir:

Mustafa Kemal Paşa telgraf makinesi başında bir dakika içinde askerlikten istifa ve Padişah'ça da askerlikten uzaklaştırılmış olarak her türlü sıfat ve yetkilerinden bir anda sıyrılmış, fakat gerçekte yine o anda, değme millet ferdinin, hatta o zamanki hükümdar ile hükümetin dahi mazhar olamayacağı itibar, şeref ve kudret ile, en yüksek mertebeye ulaşmış bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa, sayısız meziyetleri, hasletleri ile istihkak ederek ulaştığı bu "Millî Mücadele önderliği" mertebesini yeryüzünde misli görülmemiş derecede çetin şartlarla savaşmayı gerektiren bu mücadeleyi, şan ve şerefle sona erdirerek, aziz vatanı kurtarıncaya kadar hakkıyla muhafaza eyleyerek kendisine inanmış olanların hepsini, bütün bir milleti şadetmiştir.

Başından sonuna kadar, mücadelenin içinde bulunmuş bir insan olarak bütün samimiyetimle tarih huzurunda itiraf ederim ki: O olmasaydı, bu vatan ve bu millet, bu kurtuluşu, böylesine tam ve şan ve şerefle, kolay kolay idrak edemezdi. Bu gerçeği itiraf ederken, Mustafa Kemal Paşa'nın, bütün sıfat ve yetkilerinden sıyrılıp bir millet ferdi haline geldiği zaman, "Önderimiz ancak o olabilir" diye onu Padişah'a, hükümete ve düşmanların tazyikine rağmen, kendi yetkileriyle techiz ile baş tâcı edip emrine girmek suretiyle vatanseverlik, fedakârlık ve nefis feragatini göstermiş olan Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşaların kurtuluş davasındaki hisselerini de unutmak büyük bir nankörlük olur.[11]

Rauf Bey, Erzurum ve Sivas kongrelerinde "Heyet-i Temsiliye"ye seçilmiş, İstanbul'da "Meclis-i Mebusan"ın toplanması üzerine Mustafa Kemal ve Karabekir paşaların tasvibiyle İstanbul'a dönmüştü. Millî Mücadele liderleri İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın İngilizler tarafından dağıtılacağını tahmin ediyorlardı. Bu takdirde Anadolu'da bir "Millet Meclisi" toplanması fikri de gerçekleşecekti. Gerçekten, İngilizler "Misak-ı Millî"yi kabul eden Meclis-i Mebusan'ı basmışlar, Anadolu'nun temsilcisi olarak gördükleri Rauf Bey başta olmak üzere birçok mebusu Malta'ya sürmüşlerdi. Rauf Bey Malta'da Mart 1920'den Ekim 1921'e kadar 1,5 yıl sürgün ve hapis hayatı yaşamış, Kasım 1921'de Ankara'ya dönmüştü. Meclisin ısrarı ile Nafıa vekilliğine getirilen Rauf Bey, Ankara'daki havanın uzaktan düşünüldüğü gibi olmadığını görmüştü:

Malta'da bulunduğumuz sırada, tek tesellimiz, Ankara'dakilerin pek samimi bir kardeşlik havası içinde çalışmakta olduklarını bilişimizdi. Ankara'ya gelip de, havanın hiç de uzaktan görüldüğü gibi olmadığını sezince, çok üzülmüş ve bu gibi hallerin önüne geçmek için çalışmayı vazife bilmiştim. Necati ve Hüseyin Avni beyleri de aradaki anlaşmazlığı gidermeleri için gerekenleri yapmaya davet ettim. Yavaş yavaş eski samimiyetin tesisi mümkün olacağını zannediyorum.[12]

Çeşitli güçlükler, eleman ve malzeme yokluğu sebebiyle Rauf Bey, Nafia Vekilliği'ni bıraktığını belirtiyordu:

Ankara'nın o günlerinde duyulan yokluk, yalnız maddî de değildi. Aynı zamanda çeşitli nafıa işlerini başaracak meslekten yetişme mühendis, mimar vesaire gibi mütehassıs elemanlar da yeteri kadar yoktu. Bütün bu yokluklar ve imkânsızlıklar yüzünden mesela Ankara istasyonundan Meclis binasına kadar olan birkaç metrelik şose bile, bir yıldan beri yapılamamıştı. Bu durumda memleket ölçüsündeki işleri yapmak sorumluluğunu üstüme almakta mazurdum. İşte bu sebeple, bu vazifenin, hiç değilse, meslekten yetişmiş bir ehline verilmesine meydan bırakmak için bugün, 7 Ocak 1922'de Nafıa Vekâleti'nden istifayı doğru buldum. İstifanamem gizli celsede okundu. Kabul etmeyecek oldular. Söz söylemek zorunda kaldım ve suitefsir edilmemesini rica ettim. Güçlükle kabul olundu. Bir müddet sonra, Meclis ikin-

ci reisliğine seçildim. O sırada Meclis'teki muhalefet de her fırsattan istifade ile hükümeti tenkit hususundaki şiddetini artırarak Mustafa Kemal Paşa ile aralarındaki anlaşmazlıkların genişlemesine yol açıyordu.

Bu arada, Kâzım Karabekir Paşa da, Ankara'da alınan veya alınması tasavvur edilen bazı kararları tasvip etmediğini belirten iş'arlarda bulunuyordu.

Ben bu anlaşmazlıkları gidermek için, taraflar arasında uzlaşmayı sağlamak maksadıyla durmaksızın çalışmak zorunda kalıyordum. Muhaliflerin başında görünen Hüseyin Avni, (Çolak) Salâhattin ve bilhassa Kara Vâsıf beyler, benim de, Mustafa Kemal Paşa'nın da arkadaşlarımızdı. Bunların başlıca muhalefetleri; "Devlet ve hükümet işlerinin meclis murakabesinden sıyrılarak, tek elden idare edilmeye doğru gittiği" kanaatlerinden doğup, bunu önlemeye matuf görünüyordu. Bu noktada pek hassas olduklarını belirterek, bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın hem meclis, hem hükümet başkanı ve aynı zamanda başkumandan olarak, bütün yetkileri elinde toplamış olmasından, endişe ettiklerini gizleyemiyorlardı. Halbuki o günkü durumda, böyle olması zaruriydi.[13]

Temmuz 1921'de bakanların Millet Meclisi başkanı tarafından değil de bizzat Meclis tarafından seçilmesi yolundaki bir cereyan sonunda Rauf Bey, "Vekiller Heyeti başkanı" olmuştu. Başbakanlığı, Lozan Antlaşması'ndan sonraya kadar sürdü. Lozan Antlaşması sırasında İnönü ile çatışmış ve onun Türkiye'ye döneceği sırada Atatürk'e istifa kararını söylemişti. Rauf Bey'in yerine Ali Fethi Bey (Okyar) başbakan olmuştu.

Garip tesadüf. Fethi Bey, benim yerime İcra Vekilleri başkanı olmuştu. Fakat bu mevkide uzun müddet kalamamıştı. Ben İstanbul'da bulunurken, Fethi Bey kabinesi istifa etmiş, yerine yenisi seçilmediğinden, bir hükümet buhranı kendini göstermişti. Bunun neticesini beklerken 29/30 Ekim 1923 gecesi, geç vakit henüz yatmıştım ki, top sesleriyle uyandım. Merakla kulak verdim. Top sesleri dinmiyordu. Yüze yaklaştığını fark edince içimden doğan bir hisle, "Mutlaka Cumhuriyet'tir, öyle ise, memlekete ve millete hayırlı ve uğurlu olsun" dedim.

Sabahleyin erkenden, gazeteleri alınca, geceki hükmümde aldanmamış olduğumu anlayarak, bir derece daha müsterih oldum. Fakat o sabahki ve

ertesi günkü gazetelerin çoğu, bunu beklenmedik bir hadise telakki ediyorlardı. Halbuki hiç de öyle değildi. Çünkü, üç yıl önce 23 Nisan 1920'de, Büyük Millet Meclisi açılıp da faaliyete geçtiği günden beri, içinde yaşadığımız rejim, fiilen Cumhuriyet'ti. Yalnız bazı sebeplerle adı sarih olarak verilmemişti. Şimdi işte sarahatle adını alıyordu. Bu sebeple, bazı gazetelerin yazdıkları gibi (acele edilmek) de bahis konusu olamazdı. Fiilen mevcut olan bir rejimin, nasıl olsa konacak olan adı, üç yıl sonra konmuş oluyordu.[14]

Rauf (Orbay) Bey, aynı gün gazetelere verdiği bir demeçte "Cumhuriyet"le ilgili olarak şunları söylemişti:

Millet esasen bu idare şeklini hak edip, zaferiyle temin eylemiştir. Elverir ki, meseleler milletimizce muhakeme edilerek, malum olsun. Netice behemehal halkın saadet ve refahına müncer olur. Bu esaslar baki kaldıkça, isim değişikliği, hedef ve gayeyi ihlal de tebdil de edemez. Bundan başka, geçmiş bir hükümet tarzının yerine kaim olan bir hükümetin payidar olabilmesi ancak gideni aratmayacak bir surette, halkın büyük çoğunluğunun arzularına uygun hareketi ve saadetlerini temin ve vatanın İstiklâl ve şerefini hakkıyla korumak yolundaki başarısı ile kabil olur.

Aksi takdirde isim veya üst tabakada şekil değiştirmekle, gerçek ihtiyaçların temin edilmiş olacağını zannetmek, bilhassa en yakın mazide gördüğümüz bunca acı tecrübelerden sonra, fahiş bir hata olur.

O gün, yine gazeteciler tarafından bana sorulan "Kuvvetli hükümet nasıl olabilir?" sualini de şu suretle cevaplandırmıştım:

"Benim anladığım kuvvetli hükümet, vazife ve selahiyetlerini ve bunların icaplarını müdrik, Millî Hâkimiyet esasını benimsemiş, kanaatlerini ve maruz kalacağı zorlukları ancak ve ancak Millet Meclisi'nde samimi ve açık hasbihallerle hal ve fesletmek esaslarına sadık ve tecrübeli, olgun bir heyet demektir; yoksa, bazılarının sandıkları gibi, zor ve yumrukla iş görmek isteyen bir heyete kuvvetli hükümet demek asla doğru olamaz."

Benim bir milletvekili sıfatıyla, umumî efkârın duygularına da tercüman olduğuma inanarak söylediğim bu sözler, mensup olduğum Halk Fırkası'nın, zaten icra heyeti başkanlığından ayrıldığım, yani İsmet Paşa ile aramızın açıldığı günden beri, onun lehinde ve benim aleyhimde bir nüma-

yiş hareketi yapmak için vesile arayan ifratçı unsurları derhal harekete geçirdi. Bunlardan biri fırka grup başkanlığına verdiği bir takrirle, benim (itiraz yollu beyanatımla bizzat Cumhuriyet'i zaafa dûçar etmiş olduğum ve ayrıca mahiyeti meçhul bir muhalif fırka teşkili fikri ile iktidardaki Halk Fırkası'nı ikiye bölmeye teşebbüste bulunduğum) için, meselenin acele olarak fırka grubunda görüşülüp, aydınlanmasını istemişti.

Halk Fırkası grup toplantısında İsmet Paşa, Rauf Bey'e bazı hücumlarda bulunmuş ve Rauf Bey'den bazı sözlerini geri almasını istemişti. Rauf Bey ise sözlerini asla geri almayacağını söylemişti.[15]

Kasım 1924'te Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşalar ordu kumandanlıklarından istifa ederek "mebusluk teşriî vazifelerini yapmak üzere" Ankara'ya gelmişlerdi. Karabekir istifasında, ordu kumandanı olarak verdiği raporların ve layihaların "dikkat nazarına alınmadığını görmekle duyduğu teessür ve yeisin fevkalade" olduğunu söylüyordu. Meclis'te Karabekir, Ali Fuat paşalar, Rauf Bey ve Refet Bey bir arada oturuyor, bir grup kurdukları ileri sürülüyordu. 8 Kasım 1924'te Refet Paşa da Halk Fırkası grubunda "Rauf Bey gibi saltanat ve hilafet taraftarı" olmakla suçlandırılmıştı.

Ertesi, 9 Kasım günü biz, on bir arkadaş, yani İstanbul mebusları Dr. Adnan, İsmail Canbolat beylerle Refet Paşa ve ben, Erzurum mebuslarından Rüştü Paşa, Halit Bey ile Ziyaettin Efendi, Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, Erzincan Mebusu Sâbit Bey, Sivas Mebusu Hâlis Turgut Bey ve Ordu Mebusu Faik Bey, Halk Fırkası'ndan istifa ettik.

İstifanamelerimizi alan Halk Fırkası, hemen bir toplantı yaparak, evvela âdetleri veçhile "bizim post kavgası peşinde koştuğumuz için" ayrıldığımızı ileri sürerek her birimizi ve bu arada bilhassa beni –istifanamemde, "Haricen olsun, muhafaza ettiğimiz samimiyet" sözünü kullanışımdan dolayı– samimiyetsizlikle itham edici bir sürü laflar ettiler ve "Cumhuriyet" ismiyle bir fırka kurmak üzere olduğumuzu beyanla, bu ismi bize kaptırmamak için, kendi fırkalarının başına "Cumhuriyet"i eklemeye karar verdiler.

Nihayet, 17 Kasım günü, –Erzincan Mebusu Sâbit Bey'in evinde hazırlanan– beyannamesiyle programı, usulü dairesinde gereken mercie verilerek (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) resmen kuruldu.[16]

Bu esnada askerlikten ayrılmak muamelesini tekemmül ettirerek Meclis'e fiilen iltihak eden Kâzım Karabekir Paşa da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na girip, başkanlığa ve Ali Fuat Paşa (Cebesoy) arkadaşımız da, Fırka umumî kâtipliğine seçilmiş oldukları gibi, diğer mebus arkadaşların arka arkaya iltihaklarıyla fırkamız, hemen bir hafta on gün gibi kısa bir zaman içinde, tahminin üstünde büyük bir gelişme göstermiş oldu.[17]

Rauf Bey, bu gelişme üzerine müfrit halkçıların daha şiddetli hücumlara başladıklarını hatta Ali Fethi (Okyar) Bey'i "muhalefete karşı yumuşak davranmakla" suçladıklarını söylüyor:

O sırada, Doğu'da vuku bulan Şeyh Sait İsyanı bu aleyhtarlığın bir şekil alıp, artmasına vesile oldu.

Ali Fethi Bey'in, hükümet reisi sıfatıyla, isyanı bastırmak için aldığı tedbirleri kâfi görmeyerek, isyan vesilesiyle, mesela İstanbul'da da Örfî İdare ilân edilmek suretiyle bilhassa muhalifleri tutan gazeteleri susturmak, hatta bu arada, bir yolunu bulup Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı da ortadan kaldırmak maksadını güden müfrit halkçılar, işi demagojiye dökerek, Fethi Bey'in bu davayı hal edemeyecek vaziyette olduğunu, yüzüne karşı Meclis'te söylemekten çekinmediler.

Fethi Bey, Meclis'te her ne kadar, "İsyan hadisesi Doğu havalisinin bir kısmına münhasır iken, siyasî bir maksatla İstanbul'da da Örfî İdare ilânı muvafık olamaz. Hükümet böyle bir sorumluluğu hiçbir veçhile kabul edemeyeceği gibi, kendisinden sonra gelecek kabineye de, bazı arkadaşların arzu ettikleri veçhile İstanbul'da Örfî İdare ilânını tavsiye edemez" dedi ise de, isyanı siyasî maksatlara alet etmek arzularında ısrar edenler, inatlarında devam ettiler. Durumun bu şekli alışı üzerine Fethi Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası erkânı ile temas etmek lüzumunu duyarak, Kâzım Karabekir Paşa ile ben ve –Ali Fuat Paşa o günlerde İstanbul'da fırka işleriyle meşgul olduğundan, onun yerine– Doktor Adnan Bey'i bir buluşmaya davet etti. Fethi Bey, maruz kaldığı tazyikten son derece üzgün görünüyordu. Taraftar olmadığı bir fikri ve arzuyu, mevkii icabı tervic ettirmek maksadı ile tebliğe icbar edilmiş insanların vicdan huzursuzluğu içinde bulunduğu görülüyordu. Bu haliyle zaten her şeyi söylemiş olmakla beraber, bize Terakki-

perver Cumhuriyet Fırkası'nın programındaki "dinî itikatlara hürmetkârdır" maddesinin, Şeyh Sait İsyanı'nı tahrik ettiği bahanesiyle, fırkayı kendi elimizle dağıtmamız istendiğini, tebliğe memur edilmiş olduğunu söyledi.

Bu bahane hepimizi şaşırttı. Mustafa Kemal Paşa'nın bir müddet evvel Times *gazetesi muhabirine vaki olan beyanatında dahi, pek tabiî bulduğunu açıkladığı bu madde, üstelik fırkanın teşkilât namına tek şubesi dahi bulunmayan Doğu illerinde nasıl olur da bir isyanı tahrik edebilirdi? Kaldı ki: Şeyh Sait denen adam daha evvel, yıllarca evvel yani 1914'te de devlete karşı isyan etmiş, bastırmaya gelen kuvvet tarafından yakalanacağını anlayınca Rus Konsoloshanesi'ne sığınmış ve Birinci Dünya Harbi arifesinde Rusya hesabına çalıştığı sabit olmuş, müseccel bir mahluktu. Fakat bütün bunları, şimdi –esasen kendisinin de bildiği malum olan– Fethi Bey'e tekrar edip sözü uzatmanın yeri yoktu. Nitekim, hepimiz adına cevap veren Kâzım Karabekir Paşa da kısaca, "Teklifinizi kabul etmekte mazuruz" dedi. "Çünkü fırkamızı kanunî şartlara tamamıyla riayet ederek kurduk. Bu bizim elimizde olan bir şeydi. Lâkin bunu fesh etmek bizim elimizde olan bir şey değildir. Hükümet olarak bütün kuvvet ve kudret sizdedir. Fırkamızı mutlaka ortadan kaldırmak istiyorsanız, bunu yapmak elinizdedir!" Bu sefer, Fethi Bey şaşırdı ve haklı olduğumuzu teslim eden bir eda ile, bir zamanlar memleketin tam hürriyet ve huzura kavuşması için büyük bir feragatle birlikte çalışmış olduğu –bilhassa benim gibi– arkadaşlar ile, şimdi böyle konuşmak zorunda kalışından çok müteessir olduğunu söyleyerek, şahsen şiddet taraftarı olmadığını zaten bilmemiz gerektiğini, fakat yapılan tazyike mukavemet edemeyerek azınlıkta kaldığını ilave etti.*[18]

2 Mart 1925 fırka toplantısında, Fethi Bey yine müfritlerin tarizlerine uğradı. Bunlar, yine Doğu'daki isyanın bastırılması için hükümetin aldığı tedbirleri kâfi görmeyerek bunların şiddetlendirilmesini istemekte ısrar ediyorlardı. Bu şiddetli tedbirler, sadece memlekette ve bilhassa İstanbul'da bir terör havası estirip, muhalefet yapan gazeteleri tamamen susturmak ve tek muhalif fırkayı kapatmak maksadına matuftu.

Fethi Bey, kabinesinde, kendisi gibi düşünen mahdut arkadaşlarıyla, çoğunluğu teşkil edemiyordu.

Fethi Bey'e hücum eden müfritlerin başında Recep Bey vardı. Bu arada Halk Fırkası lideri sıfatıyla toplantıya davet edilerek katılan Cumhurreisi

Mustafa Kemal Paşa da fikrini beyan edince, hakkındaki itimadın sarsıldığını gören Fethi Bey kabinesi istifa etmek zorunda kaldı.

Bu suretle iş başından çekilen Fethi Bey'in yerine, müfritlerin desteklediği tek namzet olan İsmet Paşa, kabinesini kurdu. İsmet Paşa işe başlar başlamaz evvela, isyan dolayısıyla hükümeti hudutsuz selahiyet ve kuvvet sahibi kılmak lâzım geldiğini ileri sürerek, alelacele hazırlanmış olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nu Meclis'e sevk etti. Üç maddeden ibaret olan bu kanunun, birinci maddesinde "irtica ve isyana ve memleketin içtimaî nizamını huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bütün teşkilât, tahrikat, teşvikat, teşebbüsat ve neşriyatı hükümet, cumhurreisinin tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu ef'al erbabını hükümet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir" denmekte idi.

Yalnız bu madde bile, hükümetin, memlekette nasıl bir mutlak âmir vaziyeti almak istediğini göstermeye kâfi idi.[19]

Fakat bütün bunlara rağmen, Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edildi ve derhal yürürlüğe girer girmez de, İstiklâl Mahkemeleri kurulmaya, gazetelerle, bazı mecmualar –hatta kanunun neşrinden evvelki yazılarından dolayı– kapanmaya ve gazeteciler tevkif edilmeye başlandı. Ve nihayet sıra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na geldi. Ve Ankara İstiklâl Mahkemesi riyasetinin bir emriyle 14 Nisan sabahı fırkanın İstanbul merkez şubesiyle diğer şubeleri zabıta kuvvetleri tarafından ani bir baskınla aranıp taranarak, işgal edildi.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurduktan sonra, bizleri, dini siyasete alet etmekle itham etmişlerdi, bu itham hâlâ devam ediyordu.

Halbuki, Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda "Devletin dini, İslâm dinidir" kaydı vardı. Biz fırka programımızdaki "Edyan ve itikadat-ı felsefiyeye hürmetkârız" ifadesiyle, vicdan hürriyetine riayetkâr olduğumuzu ilân ile, dinî taassuptan ve bilhassa dini siyasete alet etmekten uzak bulunduğumuzu tespit etmiştik. Ve aynı zamanda, bizi itham edenlerin, bizzat kendileri, kendi sözleri ve kılık kıyafetleri ile öylesine mücessem birer dini siyasete alet etme örneği idiler ki, biz bunları asla reddedilemeyecek şekilde ve vesikalarla ispat edebilecek bir vaziyet ve mevkide bulunuyorduk.

Lâkin uluorta ithama alışmış olanlar, bu kadarla kalmamışlar, çok geçmeden bizleri bir de, Cumhurreisi'ne suikasta teşebbüs ile itham etmek de istemişlerdi. Hele bu ithama nasıl cüret ettiklerini insanın havsalası alamaz.

Fırkamızın, yukarıda anlattığım şekilde maruz kaldığı muameleden iki ay kadar sonra ben, rahatsızlığım dolayısıyla Sıhhiye Heyeti'nden aldığım rapor ve Büyük Millet Meclisi riyasetinin müsaadesiyle tropik malarya tedavisi için, Avusturya'nın bu sahada meşhur olan "Bad Gatştayn" kaplıcalarına gitmiş, oradan döneceğim sırada da, İngiltere'de bulunan Doktor Adnan Bey'le Halide Hanım'ı ziyaret maksadıyla, Londra'ya gitmiştim. İşte, bu suretle Londra'da bulunduğum sırada, bir gün, İzmir'de kurulduğu anlaşılan İstiklâl Mahkemesi'nin, Londra Büyükelçiliği vasıtasıyla bana göndermiş olduğu bir tebliği aldım. Bunda, "Cumhurreisi'ne karşı İzmir'de tertiplenen suikast teşebbüsünde müşevvik bulunduğum tahakkuk ettiğinden" denecek kadar akıl ve havsalanın alamayacağı bir garabet ve cüretle, benim gidip kendilerine teslim olmam lüzumu bildiriliyordu.[20]

Büyük Millet Meclisi reisinin teklifine; elde mevcut ve mer'î kanunların sarih hükümlerini şahit gösterip ve kendine İstiklâl Mahkemesi hüviyeti vermek isteyen mahut heyetin bütün bir millet muvacehesinde pervasızca yapmaya cüret ettiği keyfî hunharca ve caniyane hareketleri çeşitli misallerle ortaya koyarak, esasen âzasından bazılarının, resmî vesikalarla sabit olduğu veçhile, şahsî düşmanlarım olan böyle heyete müracaatımda mazur bulunduğumu bildirmekle cevabı kâfi görmeyi, masuniyetine ahit ve kasem ettiğim kanunlara riayetkâr kalmak nokta-i nazarından mecburdum.

Vatan ve milletin maruz bulunduğu ve cidden nazik ve çok elim vaziyette, asabıma hâkim olamayarak, insanlık halinin bir anlık zaafıyla, beni Allah esirgesin karşımdakiler seviyesine düşürebilecek herhangi bir şahsî hırsa kapılmadan, başka türlü bir hareketi umumî menfaate uygun bulmayarak, sabır ve tahammüle karar verdim ve fakat cevapnameme, vatanda söz, fikir ve vicdan hürriyetinin hüküm süreceği herhangi bir anda yalnız bu gibi isnat ve iftiralara değil, otuz yıllık resmî ve millî hayatımın her ânına ait her istenecek hesabı, adlî mahkemelerde vermek fırsatını bulduğum zamanı, ömrümün en mes'ut bir ânı telakki ile kabul edeceğimi bilhassa ilave ettim.

Rauf Bey, 1933 yılına kadar yurtdışında bir sürgün hayatı yaşamış, bu arada Hindistan'a ve Çin'e de gitmişti. Cumhuriyet'in onuncu yılı

dolayısıyla çıkarılan af kanunu ile "suçları affedilen adi bir suçlu" gibi yurda dönmek istememiş ama nihayet kızkardeşinin ısrarı ile İstanbul'a dönerek bir köşeye çekilmişti.

İsmet İnönü Cumhurreisi olduktan bir müddet sonra İstanbul'a gelişinde, hususî kalem müdürü Necmeddin Şakir Bey vasıtasıyla, beni ve hemşiremi Dolmabahçe'de yemeğe davet etmişlerdi. Refikaları hanımefendinin de hazır bulundukları bu hususî mahiyetteki yemekte, İsmet Paşa ile on beş yıllık bir ayrılıktan sonra ilk defa görüşüyorduk. Gençlik günlerimizin hatıralarını yâd ile sohbetler ederek güzel bir gece geçirdik. Ayrılırken, bu defa bizi, Ankara'ya davet ederse, gelip gelemeyeceğimizi sordu. "Niçin gelmeyelim? Memnuniyetle icabet ederiz," dedim.

Rauf Orbay bir süre sonra İnönü'nün davetlisi olarak Ankara'ya gidiyor. Çankaya'da yemek yiyor ve görüşüyorlar:

İsmet Paşa bana kemal-i nezaketle, "Beraber çalışalım" teklifinde bulundu. Teveccühüne teşekkürle beraber, "Maalesef bu arzunuzu yerine getirebilmeme imkân yok Paşam" dedim. "İstiklâl Mahkemesi'nin hakkımda verdiği tamamen keyfî ve adaletsiz karar tashih edilmedikçe hiçbir iş kabul edemem."

İsmet Paşa, kararın esasen haksız ve adaletsiz olduğu artık harkesçe anlaşılmış ve nihayet umumî afla da işin tasfiye edilmiş olduğunu ileri sürerek bu mesele üzerinde durmaya yer kalmadığını söyledi ise de, ben fikrimde ısrar ettim. Fakat birkaç gün sonra, hiç haberim olmadan şu beyannamenin Anadolu Ajansı, radyolar ve bütün gazetelerle yayımlandığını gördüm:

Kastamonu mebusu Hüsnü Açıksöz'ün ölümü dolayısıyla boşalan Kastamonu mebusluğuna eski İstanbul mebusu ve eski Başvekil Rauf Orbay'ın Genel Başkanlık Divanı'nca namzetliği kararlaştırılmıştır.

Rauf Orbay hakkında evvelce İzmir İstiklâl Mahkemesi tarafından verilmiş olan mahkûmiyet kararının ref'i için vaki müracaatı üzerine yapılmış olan hukukî tetkikte araya girmiş olan umumî af kanunları, isnat olunan fi-

ili bertaraf ettiği gibi, muhakemenin iadesini de gayrı mümkün kılmış ve esasen muhakeme iade edilebilseydi beraatının muhakkak olacağı kanaatine varılmış olduğu görülmüştür. Sayın ikinci müntehiplere bildirir ve ilân ederim.

22.10.1939 C.H.P. Genel Başkan Vekili
Başvekil
Dr. Refik Saydam

Bu, yalnız benim için böyle değildi. Aynı mahkemenin kurbanı olan daha birçok kıymetli arkadaşlar vardı ki, sağ olsalardı, onlar için de "Esasen muhakeme iade edilseydi, beraatları muhakkaktı" deneceği şüphesizdi.

Ve bu, böyle iken, verdikleri caniyane hükümlerle, pek kıymetli namuslu ve cidden vatansever bazı memleket evlatlarını en adi iftiralarla lekelemeye yeltenerek katletmiş olanlar, şimdi, C.H.P.'sinin ve hükümetin "beraat" ilânı karşısında sanki kendileriyle ilgili bir şey olmamış gibi tamamıyla sessiz ve kayıtsız bulunuyor ve hâlâ, insanlar arasında kollarını sallaya sallaya dolaşmaktan olsun, utanmıyorlardı.

Bütün Millî Mücadele imtidadınca baş olarak kabul ve sonuna kadar en yüksek samimiyet, itimadı nefs ve feragat ile mu'in ve müzahiri olduğumuz Mustafa Kemal Paşa'nın, selameti ve emniyeti bahis mevzuu olunca vatan ve milletin selamet ve emniyeti derecesinde kıymet vererek, icabında kendi hayatımı siper etmekte tereddüt etmediğimi bizzat kendisinin herkesten iyi bilmesi icap ederdi. Ben kendisinin, memleketi kurtarmak için en yüksek kudreti haiz bulunduğunu bilerek, öteki açık sözlü, açık yüzlü, samimi arkadaşlarımız gibi, kendisiyle tam bir anlaşma halinde fikir ve gaye ortaklığı ettim. Ne kadar yazık ki, sulhun akdinden sonra, etraflarında peyda olan, kendilerine inanarak samimiyetle değil, fakat mideleriyle bağlı menfaat düşkünü kimselerin yavaş yavaş tesirleri altında kaldıklarını üzülerek görmeye başladık. Pek yüksek fikirler ve ümitlerle başlanan ilk hürriyet harekâtının feci bir surette iflasını mucip olan amiller hemen hemen aynıyla bu defa da kendini göstererek aynı kaçınılmaz neticeye sürüklenilmesini mukadder kıldılar, iptidadan beri pek samimi ve candan yardımcı olan bazı arkadaşların da ayrılığı sebebini, bence, yalnız ve münhasıran bu noktada aramak lâzımdır. Sunî ve zayıf hadiseler icadı ile efsaneler tertibine lüzum yoktur.[21]

Aydemir'e Göre

Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* kitabında Rauf Bey meselesini şöyle anlatıyor:

Cumhuriyet'in ilânı, o sırada İstanbul'da bulunan Rauf Bey'i ve bir kısım yakınlarını pek memnun etmemiş görünüyordu. Önce Gazi'ye saltanatın kaldırılmasından kaçınılmasını tavsiye etmekle beraber, iş Meclis'e gelince Meclis kürsüsünde bu hareketi savunan, hatta o günün millî bayram olmasını isteyen Rauf Bey'in, Cumhuriyet'in ilânından ancak memnun olması lâzımdı. Çünkü bu karar aynı hareketin iki merhalesiydi. Fakat pek öyle olmadı. Zaten İstanbul gazetelerinde birtakım iğneleyici beyanlar çıkıyordu.

Bu arada Rauf Bey de gazetelere beyanat verdi. Bu beyanlara göre, kamu efkârı ani bir hadise karşısında bırakılmıştır. Kendisi seçmenlerinin verdiği emaneti her zaman ve mekânda koruyacak, iyi idare edecektir. Bu beyanat, pek açık olmayan birtakım tereddütlü cümlelerle devam ediyordu.

Fakat Rauf Bey'le asıl karşılaşma 22 Kasım 1923'te Ankara'da ve Halk Fırkası'nın sekiz saat süren bir toplantısında oldu. Bu toplantıda Başvekil İsmet Paşa ve arkadaşları Rauf Bey'e ve onun şahsında, çevresinde toplandığı sanılan arkadaşlarına hakikaten sert bir şekilde saldırdılar. Kesin cephe aldılar. Belli ki Rauf ve arkadaşları meselesinin artık hesabı görülmesi üzerindeydiler. İsmet Paşa şöyle söylüyordu:

"Cumhuriyetin ilân edildiği günlerde, millî davanın hizmetkârı ve timsali sayılan başlar arasında ihtilaf görülürse o manzara, Cumhuriyet'in ilânından dolayı rüesanın (reislerin-önderlerin) ikiye ayrılması demektir."

"Bir idare şeklinin muvaffakıyeti eserleri ile ölçülür nazariyesini çürük bulurum. Yeni bir yolun yolcusu, o yolun nihayetinin behemehal selamete varacağını idrak etmelidir. Rauf Bey, herhangi bir mebusumuz, herhangi bir siyasî şahsiyetimiz değildir. Bu ciheti göz önünde bulundurmaya mecburdur."

"Böyle inkılâp zamanlarında hükümet adamları, bir siyasî şahsiyet gibi, herhangi bir şüphe gösteremez. Aksi hareket hatadır. Hata ettiniz Rauf Beyefendi..." "Rauf Beyefendi, beyanatlarında gördüğümüz noktaları geri alarak, bu Fırka içinde yaşamak kararında mıdırlar?"

Rauf Bey üzgündü. İkilik iddiasında bulunmadığını, kendisi hata etmişse, hükümetin de hataları olduğunu, İstanbul'da her mebusa davetname

gönderildiği halde kendisine gönderilmediğini, içtihatlarını söylemek namuskârlık olduğunu, kendisini, söylediklerini yalanlamaya mecbur etmek, memleketin hayrına olmadığını etraflı anlatarak sözlerini "Hata etmedim, ben buna katiyen kaniim" diye bağladı ve devam etti:

"Mutlak muhalif parti yapmamı istiyorlar. Yapmayacağım. Hüküm sizindir. Karar sizindir. Vicdan benimdir. Beni Fırkadan ihraç ederseniz, yapacağım şey mezuniyet alıp gitmektir. Ben buradan çıkıp gidiyorum. Kararınızı serbest olarak veriniz. Hemen Cenabı Hak, milletimize saadet versin. Şahıslar payidar (devamlı) değildir. Fikirler her zaman payidardır."

Bundan sonra Rauf Bey salonu terk etti.

O konuşurken birçokları kendisine boyuna "istifa" diye bağırıyorlardı. Rauf Bey çıktıktan sonra İsmet Paşa yine söz aldı ve Rauf Bey'den mutlaka bir tekzip yapılması ısrarında bulundu. Rauf Bey, "Cumhuriyet usulünde ve Büyük Millet Meclisi tarafından tamam olarak ilân edilmiştir" demeliydi. Nihayet Rauf Bey'i savunanlar da oldu ve iş, Fırka İdare Heyeti tebliğine bırakılarak aleyhinde bir karar alınmadı. Fırka İdare Heyeti ise bu tebliğinde,

"Rauf Beyefendi cevaplarında bütün manasıyla Cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, Fırka'dan ayrılmayacaklarını ifade ve beyanatının su-i tefsire (fena yorumlanmaya) müsait kısımları hakkında Fırka'yı tatmin etmişlerdir" cümlesini yayımladı. Fırka'daki konuşmaların zabıtları da 25 tarihli gazetelerde çıktı.

Mesele böyle kapanmış gibi görünüyordu. Ama hakikatte ipler biraz daha gerilmiş ve kopuntu biraz daha gerçekleşmişti. Kaldı ki bu arada ve beyanları sırasında İsmet Paşa, "Mebus olan kumandanların vaziyeti ve ordunun siyasetten ayrılması hakkında hazırlanan bir kanunun encümenlerde" olduğunu ayrıca belirtti. Bu kanunun kimleri hedef tuttuğunu herkes biliyordu.

Gelişmeleri, Meclis içinde ikinci bir fırkaya, yani Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na ulaştıran ve Millî Mücadele'nin başlıca öncülerini iki cepheye ayıracak olan olaylar, işte o günden sonra ve hele bu hazırlanan kanunla kuvvetlendi.

Bu parçalanışın suçluları kimlerdir? Tabiî hiç kimse. İnkılâp, tek otorite ve tek irade istiyordu. Gazi bunun peşindeydi. Halk Fırkası, bu tek iradenin icracısı olan müttehit bir kadro olmalıydı... Karşı taraf ise, demokrasinin bir karşılıklı murakabe istediğine inanıyor, bir diktatörlüğe gidişten kor-

kuyordu. Onlar da haklıydılar. Zaten Gazi'nin, Meclis açılırken ilân ettiği iki hedeften biri, demokrasinin tekâmülü, demokrasi organlarının kuruluşu değil miydi: Karşılıklı murakabe ve dolayısıyla çokpartili rejim...

Ama ne var ki inkılâp, henüz son sözünü söylemiş, klasik organları ile bir Batı demokrasisinin yaşayabileceği zemini henüz tavsiye etmiş değildi. Zaman henüz, çok şeylere gebeydi...

NOTLAR:

1. *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İst., 1960, ss. 631-632.
2. *a.g.e.*, ss. 634-635.
3. *a.g.e.*, s. 653.
4. *a.g.e.*, ss. 683-684.
5. *a.g.e.*, s. 837.
6. *a.g.e.*, s. 853.
7. *a.g.e.*, s. 889.
8. *a.g.e.*, ss. 890-891.
9. *a.g.e.*, ss. 893-894.
10. *Yakın Tarihimiz*, cilt 3, s. 52.
11. *a.g.e.*, cilt 3, s. 370.
12 *a.g.e.*, cilt 3, s. 370.
13. *a.g.e.*, cilt 3, s. 370.
14. *a.g.e.*, cilt 4, s. 112.
15. Bu konu için "Aydemir'e Göre Rauf Bey Meselesi" bahsine bakınız.
16. *Yakın Tarihimiz*, cilt 4, s. 177.
17. *a.g.e.*, cilt 4, s. 209.
18. *a.g.e.*, cilt 4, s. 210.
19. *a.g.e.*, cilt 4, ss. 210-211.
20. *a.g.e.*, cilt 4, ss. 273-274.
21. *a.g.e.*, cilt 4, s. 369.

Atatürk'ün Karabekir ile İlişkileri

Atatürk'e Göre

Atatürk *Nutuk*'ta Kâzım Karabekir Paşa ile ilişkileri ve anlaşmazlıkları konusunda bazı olayları ve yazışmaları açıklamaktadır. Bunlardan, daha Heyet-i Temsiliye sırasında Karabekir'in Mustafa Kemal'e "hükümet işlerine karışmamasını" tavsiye ettiği ve onun da bu tavsiyeyi hiç hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır. Atatürk bu konuda şöyle diyor:

8 Teşrinievvel 1919 tarihli olup Kâzım Karabekir Paşa'dan gelen bir telgrafta, şöyle bir mütalaa beyan olunuyordu:

"Heyet-i Temsiliye'den Zat-ı Samileriyle, Rauf Beyefendi'nin ve bu kıbalde olan zevatı müessirei âliyenin, mebus olduktan sonra da, bir veçhile hükümete karışmayarak daima Meclis-i Millî'deki grubun başında nafiz ve kabinenin şeklü terkibi ve ricalinin kıymet ve hüviyeti ne olursa olsun, daima Meclis-i Millî içinde nafiz ve murakıp bulunmayı, en mühim bir hadise-i muvaffakıyet ve elzemüttatbik bir karar addeylerim."

Kâzım Karabekir Paşa, bu meseleye ait telgrafnamesinde, Rauf Bey'in ve benim ismimi zikrederken "bu kıbalde olan zevatı müessire-i âliye" demiş olduğuna göre, şüphesiz, kendileri de prensiplerinden hariç kalmamak bedihî idi. Halbuki Kâzım Karabekir Paşa, hatıramda yanılmıyorsam, mebus olarak, Meclis'te çalıştığı sırada, bir vaziyetin icabı olarak, yeni bir heyet-i hükümet teşkili mevzubahis oldu.

Atatürk, bu hususu görüşmek için Kâzım Karabekir, Fethi Bey, Fevzi Paşa gibi on on beş kişiyi Çankaya'ya davet ettiğini, Karabekir'in bu toplantıya gelmeden önce "o tarihte fırka umumî kâtibi olan Recep Bey'le" görüşerek kendisine hükümet başkanlığının teklif edileceğini beklediğini ve şimdiden bu konuda bazı bilgiler istediğini anlatmakta ve şöyle devam etmektedir:

Kâzım Paşa'nın, Çankaya'da, içtima ve müzakere esnasındaki vaz'ı da hazirun tarafından manidar görülmekten hâli kalmadı. Kâzım Karabekir

Paşa, esnay-i müzakerede "bu suretle de millete hizmetten çekinmediğini" pek haklı ve münasip olarak dermeyan etmişti. Cereyan-ı müzakere bir noktaya saplandı: Hükümet reisi Fethi Bey mi, Karabekir Paşa mı olsun? Bu nokta üzerinde müdavele-i efkâr edilirken, Kâzım Karabekir Paşa, bana 8 Teşrinievvel 1919 tarihinde tavsiye ettiği veçhile "kabinenin şekl-i terkibi ve ricalinin kıymet ve hüviyeti ne olursa olsun, daima Meclis-i Millî içinde, nafiz ve murakıp kalmayı elzemüttatbik bir karar addettiğini" beyan etmedi.

Mustafa Kemal Paşa bu olayda Fevzi Paşa'nın Kâzım Karabekir ve Fethi Bey'le görüştüğünü, "Hanginiz bu işi daha iyi yapabilirsiniz?" diye sorduğunu, Fethi Bey'in "Ben daha iyi yapabilirim" cevabını verdiğini ve Fevzi Paşa'nın da aynı düşünceye katıldığını, böylece "Karabekir Paşa'nın hükümet teşkiline memur edilme fırsatının zail olduğunu" sözlerine eklemiştir.[1]

Karabekir Paşa'nın hatıralarından da anlaşıldığı gibi Karabekir, Mustafa Kemal'in bütün kuvvetleri elinde toplamasından çekinmekte, bunu şifre ve mektuplarında da hissettirmektedir. Karabekir'in bu konudaki teklifleri de Mustafa Kemal tarafından hoş karşılanmamaktadır.

Karabekir, Büyük Taarruz'dan bir süre önce Mustafa Kemal'e barıştan sonra iki meclisli bir parlamento teklifinde bulunmuş ve şöyle demiştir:

Umuru idaremizin veçhi teşekkülü hakkındaki münakaşalar bize henüz vasil olmaktadır... Âzası büyük mütehassıslardan mürekkep ikinci bir meclis bulunmasını faydalı görüyorum... Hali tabiînin rücuundan sonraki endişe ve mülahazatımı arz eyliyorum...

Mustafa Kemal bu teklife 4 Mart 1922'de, "Büyük Millet Meclisi'nin kararlarının diğer bir heyetin kararıyla kayıtlandırılması idarede takip eylediğimiz esasların ruhuyla uyuşmaz" diye cevap vermiştir.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yapılması da Karabekir Paşa'nın yeni bir sorusuna yol açmıştı. Karabekir, hilafet ve saltanat konusunda ne düşünüldüğünü de soruyordu. Atatürk *Nutuk*'ta bu hususu şöyle anlatıyor:

Kâzım Karabekir Paşa, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yapılmasındaki isticalin ve bunun tatbikindeki müşkülatın ve hilafet ve saltanat meselesi hakkındaki nokta-i nazarın izahını da talep etmişti. Bu noktalara ait cevaplarımda demiştim ki: "Teşkilât Kanunu'nun yapılmasında istical telakki buyurulan tarz-ı hareketin hikmeti; bütün dünyada ve memleketimizde mahsus olan halkçılık cereyanını, esaslı bir şekil üzerinde tespit ile bu mevzuda başka ihtilata mahal vermemek ve aynı zamanda asırlardan beri mütemadiyen na-ehiller elinde suistimal edilen hukuk-ı millîyeyi sıyanet için, bu hukukun sahib-i aslisi olan millete de hakk-ı kelam bahşeylemek ve bu yüksek fikrin inkişafı için şerait-ı hazıra-i fevkaladeden istifade eylemektir.

Kanunun cihet-i tatbikiyesindeki imkânın derecesini ölçmek için de, bu iştigale fırsat bulacakların azim ve kabiliyet-i iradiyesini mevzubahis eylemek lâzım gelir.

Hilafet ve saltanat meselesi, bir mesele-i esasiye olarak mevcut değildir. Mevzubahis olan mesele, hükümdarın hukuku olup onun tayin ve tahdidi için son birkaç asrın tecarübü ve devlet mefhumundaki millet hukukunun mana-yi hakikisi amil olmalıdır. Bu esas üzerinde henüz tespit edilmiş kat'i bir düsturumuz yoktur."

Mustafa Kemal, Karabekir'in "Mustafa Kemal Paşa'nın fıkra grup reisi olmayıp, tarafsız kalması" yolundaki tekliflerini de reddetmişti.[2]

Fikir ayrılıklarının, anlaşmazlıkların Cumhuriyet'in ilânından önceki günlerde arttığı görülmüş ve bazı dedikodular da bunu büyütmüştü. Paşaların ordu kumandanlıklarından istifaları, Meclis'te muhalif bir grup meydana getirecekleri haberleri de buna eklenmişti. Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in ilânı günlerinde Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in tutumlarını da dikkatle izliyordu:

Efendiler, kat'î zaferden sonra da İkinci Büyük Millet Meclisi, Cumhuriyet'i ilân ettiği zaman dahi Kâzım Karabekir Paşa İstanbul gazetecilerine beyanatında, öteden beri gelen hissiyat ve şikâyetini "Cumhuriyet ilânını bize sormadılar" suretinde hulâsa etmekte idi.

Kâzım Karabekir Paşa, mütalaatiyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, millet tarafından fevkalade salahiyetlerle mezun kılınan âzadan mürekkep

fevkalade bir meclis olduğunu unutmuş gibi görünüyor. Böyle bir meclisin vaz'ettiği kanuna, hem de Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na, muarız bulunduğunu ima ediyor. Daha garibi, teşkilâtı devletin tebeddülünde müessir olacak kararlar alabilmek için, rical-i askeriye ve mülkiyenin ve Müdafaa-i Hukuk merkezlerinin mütalaaları alınmak lüzumuna kani bulunduğunu söylüyor.[3]

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu, anlaşmazlıkları büyütmüş, İzmir suikastından sonra Karabekir'in tevkifi, –sonunda Karabekir Paşa beraat etmekle beraber– iki eski arkadaşın arasında bir uçurum meydana getirmişti.

Karabekir'e Göre

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Kolordusu kumandanı olan Kâzım Karabekir Paşa, mütarekeden sonra İstanbul'a gelmiş ve Mart 1919'da Erzurum'daki Onbeşinci Kolordu kumandanlığına atanmıştı. Görevine gitmeden önce Şişli'deki evinde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ettiğini, onu Şark'ta başlayacak bir kurtuluş hareketine çağırdığını söylüyor ve şöyle diyor:

Mustafa Kemal Paşa şu cevabı verdi: "Bu da bir fikirdir, ahval günden bu güne size hak verdiriyor. Size muvaffakıyet dilerim." Ben bunun bir fikir değil, kat'i bir karar olduğunu anlattım. "Ordu ve halk bu fikir etrafında muhakkak toplanacaktır. Şark'ta millî hükümet esaslarını kurduktan sonra siz Garb'a teveccüh edersiniz. Şark vazifesini ben deruhte ederim. Eğer gelmeyecekseniz hareketimi ona göre tanzim edeyim" dedim. Biraz düşündü ve "İyi olayım, size mülaki olmaya çalışırım" vaadini verdi. Ben Şark'ta millî hükümet esasını kurarken M. Kemal Paşa'nın İstanbul'da bir padişah hükümetinde herhangi bir vazife alarak en kıymetli arkadaşları da etrafında toplaması ihtimali beni pek düşündürmüştü. İşte en mühim olarak buna mâni olmak içindir ki şahsımdan fedakârlık yaparak fikrimin husulü için kendisini Şark'a davetle millî hareketin başına geçmesini teklif ettim. Daha evvel İsmet'le de uzun uzadıya konuşmuştuk.[4]

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıkmış ve kurtuluş hareketi için çalışmaları sebebiyle İstanbul Hükümeti tarafından ordu müfettişliğinden azledilince, askerlikten istifasını vermişti. Karabekir bu istifa olayı üzerine şunları yazıyor:

Kemal Paşa pek meyustu. Ben kendisine hürmet ve samimiyette kusur etmeyeceğimi pek samimi ve ciddi bildirdim. Hazırol vaziyetinde selamla "Bundan sonra dahi ne emirleriniz varsa ifayı bir şeref bilirim" dedim.

Erzurum Kongresi günlerinde de Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa beraber çalışmışlar ve birbirlerine destek olmuşlardı. Fakat Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis başkanı ve Millî Hükümet'in başı, İsmet Bey'in Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi olmasından sonra bazı kırgınlıkların ortaya çıktığı görülüyor. Karabekir'in hatıralarında şu satırları okuyoruz:

Düşünülmeyen mühim bir nokta var. Bunu Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin nasıl olup da hatırlamadığına hayret ederim. Kendileri artık resmen bütün milletin ve hükümetin reisi oldular. Bir seneden beri millî birliği tutan ve istilalara mâni olan bu kere de mühim bir hareket-i askerîye başlayacak olan benim mevkiim ne olacaktır? Harb-i Umumî'de ordu kumandanlık vekâletini yaptığım gibi kendi yerlerine (Mustafa Kemal Paşa'nın yerine) ordu müfettiş vekili tayin olundum. Asaletim mukarrer iken kendilerine hürmeten bunu reddetmiştim. 21 Kânunusani'de yani daha üç ay evvel Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat ilân ettiği millî planda 3. Kolordu, 13. Kolordu, 15. Kolordu benim emrimde olarak Şark ordusunu teşkil edecekti. İki kolorduluk kuvveti yalnız bugünkü 15. Kolordu teşkil etmekte bulunduğundan mücavir 3. ve 13. kolordular emrime verilmese bile yine bir Şark Cephesi teşkil olunmalı ve artık bir ordu kumandanlığı mevki ve selahiyeti bana verilmelidir. Başka türlü hareket nasıl olur? Askerî her türlü mülahaza bunu emrettiği gibi dahile ve harice karşı siyasî her türlü mülahaza da bunu âmirdir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye mevkii, kolordulara ve hatta ordulara bile âmir bir vaziyette iken İstiklâl Harbi'nin müstahzar ikinci devresinde işe başlayan Miralay İsmet Bey'in Erkân-ı Harbiye riyasetine geçtikten sonra bu vaziyeti düşünmemiş ve teklif etmemiş olmasına pek de ihtimal vermek istemiyorum. Bunu kendi tayininden evvel dahi hatırlaması en bi-

rinci bir vazifedir. Ben şöyle beklerdim ki Mustafa Kemal Paşa riyasete geçer geçmez bir senelik mücadele-i millîye arkadaşlarına Meclis'in selam ve teşekkürünü ihda eder ve İsmet Bey'in Erkân-ı Harbiye riyasetine geçmesiyle aynı zamanda bilhassa millî planda vaziyetlerimiz tespit olunan benim ve Ali Fuat Paşa'nın da vaziyetlerini tashih buyururlar.

Kâzım Karabekir bu hususu Ankara'ya hatırlatıyor ve Şark harekâtını yönetirken Şark Cephesi kumandanı adını taşıması teklifinde bulunuyor:

Teklifime cevap alamadım. 18 Mayıs'ta artık harekâta başlamak için bir daha bu teklifi yaptım. Evvela bunun düşünülmediğini zannetmiştim. Hatırlattığım halde cevap verilmemesini benim kolordu kumandanlığında bırakılmaklığım gibi haksız ve yolsuz bir düşünce ile olduğunu ve buna hasis düşüncelerin saik olduğunu esefle anladım.[5]

18 Mayıs 1920'de Karabekir, Şark harekâtı için Ankara'ya başvurduğunu ve müspet cevap beklediğini yazıyor:

Acaba harekâta müsaade olunacak ve bu üçüncü teklifime (Şark Cephesi kumandanlığına) cevap verilecek midir? (Cevap verilmemiştir. 30 Mayıs'ta bir daha harekât için yazdım.)

Mustafa Kemal Paşa'nın bu makul ve muhik olan tekliflerime cevap vermemesini nasıl tefsir ettiğini hatıratlarında okumak ne meraklı bir şeydir. Bu işte birinci derecede alakadar makam ve mesul zatlar olan Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey de acaba bunu nasıl tevil edeceklerdir. Bugün askerliğin en basit kavaididir ki kendisinden kıdemsiz bir insanın amir tayin olunması kıdemli maduna "Sen istifa et!" demektir. Halbuki insansızlıktan ve Şark'tan ayrılamamak ehemmiyetinden naşi ben Ankara'da vazife almayı aklıma bile getirmemiş ve Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye nezareti için vaki teklifine de beni Şark'tan ayırmamak lüzumunu düşünerek Ali Fuat Paşa'yı ve sonra da Fevzi Paşa ve İsmet Bey gelince birini Harbiye nezaretine diğerini de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyasetine teklif etmiştim. Fakat benim ordu kuman-

danlığımda yukarda sırası gelince bahsettiğim veçhile esasen vekâleten ifa ettiğim bir vazife ve Heyeti Temsiliye'nin tespit ve ilân ettiği bir makam idi. Bunun neden yapılmadığı artık en ufak bir şifre zabitinin de anladığı bir vaziyetti; fakat Mustafa Kemal Paşa doğru mu yapıyordu, vaziyet benim haysiyet ve şeref-i mevkiiyem ile oynamaktı. Ben istiklâlimizi kurtarmak için her fedakârlığa razıyım. Nitekim icap ettiği zaman İstanbul Hükümeti'nin ordu müfettişliği payesini de kabul etmedim. Fakat artık millî hükümet, millî adalet tevzi olunurken bu dirsek çevirmek ne derece doğrudur. Mustafa Kemal Paşa'nın işi vurmak, kırmak, ezmek, çiğnemek gibi noksanlıklarını münasip düştükçe samimi nasihatlerimle tashihe uğraşıp duruyordum. İlk hamlede bu tabiatından dolayı herkesi kendine düşman alıyordu. Bugün Müdafaa-i Millîye Vekili Fevzi Paşa, Kolordu kumandanlarından Yusuf İzzet Paşa, Fahrettin Bey, Salâhattin Bey, valilerden ise daha çoğu hep bu fena tabiatına karşı az kaldı edebî gaip edeceğimiz insanlar olacaktı. Mahallî isyanlarda da evvela tevehhüm, sonra şedit ve yanlış hareketler isyanları teshil ediyordu. En samimi olan ve kendisini bugün Millet riyasetine is'ad eden fikir ve kuvvetlerimin sarfına bedel şimdi benden de tevehhüm ediyor ve haklı teklifime cevap dahi vermiyordu. Milletin İstiklâl Harbi için başlayan bir işte bu hasis vaziyetten sıkılmamak mümkün değil... Zafer-i kat'iden ve bilhassa sulhun akdinden ve arzuları dahilinde intihap olunan İkinci Millet Meclisi teşekkülünden sonra bana karşı gösterilen itimatsızlık ve benden tevehhüm artık beni istifaya mecbur etti.[6]

Şark harekâtından ve Sovyetler Birliği, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan Sovyet cumhuriyetleri ile antlaşmaların imzalanmasından sonra Kâzım Karabekir bir Şark vilayetleri genel müfettişliği kurularak genel müfettiş olma arzusunu Ankara'ya bildiriyor.

(...) Van'da, Trabzon'da senelerce çocukluğumda bulunduğum gibi bütün Kürtlük mıntıkasında Harb-i Umumî'de ve mütarekeden beri bulundum. Araziyi ve reisleri iyi tanırım. Bakalım Ankara bana bu imkânı bahşedecek mi? (Bana İstiklâl Harbi'nde selahiyet vermek şöyle dursun, Şark'ta bulunmaklığım bile arzu olunmadı. Büyük zaferden sonra bu hususu İsmet Paşa'ya söyledim. Mustafa Kemal Paşa'ya açmamaklığımı rica etti. Çünkü benim Şark'ta bilhassa selahiyetle bulunmaklığımdan çekiniyormuş.[7]

Şark harekâtından sonra Erzurum'daki bazı kimselerin Mustafa Kemal Paşa aleyhinde bir tavır takındıkları, hatta Mustafa Kemal'e bir hakaret telgrafı çekilmesini bile düşündükleri görülmüştü. Bu olaylarda Müdafaa-i Hukuk üyeleri çekilmek durumunda kalmış, Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk adıyla bir cemiyet teşekkül etmişse de Mustafa Kemal bu adın değiştirilmesini istemişti. Bu tarihlerden itibaren Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir arasında –daha önceki şüphelenmeler ve vehimler dışında– esaslı fikir ayrılıkları ortaya çıkıyor. Karabekir, 11 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile devlet şeklinin "birdenbire ve pek cezri esaslarla" değiştirilmesinde acele edilmesinin sebebini soruyor, "Hilafet ve saltanat meselesinin suret-i halli" hakkında aydınlatılmasını istiyor. Mustafa Kemal Paşa 25 Temmuz'da verdiği cevapta "Hilafet ve saltanat mesele-i esasiye olarak mevcut değildir. Türkiye'nin başında Halife-i İslâm olacak ve bir hükümdar sultan bulunacaktır" diyor.

Mustafa Kemal Paşa'nın cevabındaki "Cumhuriyet olmayacak, Türkiye'nin başında Halife-i İslâm olacak bir hükümdar bulunacaktır" kaydı beni düşündürdü. İstanbul, Cumhuriyet yapıyorlar diye propaganda yapıyordu. Padişah ve tarafları ondan ürküyordu. Benim bugün anladığım ise daha korkunçtu. O da Mustafa Kemal'in bir muzafferiyet neticesi hilafet ve saltanatı alması idi. Bu ibareyi birkaç kere okudum. Hanedan-ı Osman'dan bahis yok... Herhalde yeni fikirden Cumhuriyet tesisi daha az korkuludur. Bakalım istikbal ne gösterecek (istikbal benim tahminim gibi çıktı, fakat yaptıramadım).[8]

Büyük Taarruz'dan önceki günlerde Ankara'da ve Şark'ta bazı olaylar ve söylentiler de Mustafa Kemal Paşa ile Karabekir'in aralarının açılmasında önemli rol oynuyor. Kâzım Karabekir Paşa bu konuya şöyle temas ediyor:

Ben Meclis reisliği ile başkumandanlığın ayrılmasını ve bu suretle kuvvetin bir elde tutularak herhangi bir zafer neticesi o zatın etrafına sülük gibi tufeylilerin toplanarak istiklâlimizin kurtulmasına rağmen müstebit bir idare

teessüs etmesinden endişe ediyordum. Fakat şahsım mevzubahis olduğu bir zamanda bu hususta böyle bir teklifi muvafık bulmuyordum. Bunun Ankara'da düşünüldüğünü ve bu yolda yüründüğünü zannediyordum. Tabiî şimdiye kadar riyasette ve başkumandanlık makamında en mühlik zamanlarda ifa-yı vazife etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'yı büsbütün itmek makul ve şerefli bir iş değildi. Fakat uhdesinde mevcut iki vazifeden birini taviz etmek ve gerek rütbesi gerek vaziyeti dolayısıyla başkumandanlıkta ipka etmek, âti için de seyrini normal takip ettirmek lâzımdı... (Mustafa Kemal iki kuvveti de bırakmadı. İkisinden birini Heyet-i Umumiye'nin temayül edeceği zata bırakabilirdi. Meclis-i Millî de celadet gösteremedi...)[9]

NOTLAR:

1. *Nutuk*, ss. 214-224.
2. *a.g.e.*, ss. 600-602.
3. *a.g.e.*, s. 598.
4. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, ss. 7-8.
5. *Nutuk*, s. 732.
6. *a.g.e.*, ss. 739-740.
7. *a.g.e.*, s. 954.
8. *a.g.e.*, s. 978.
9. *a.g.e.*, s. 1153.

Atatürk'ün Cebesoy ile İlişkileri

Atatürk'e Göre

Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ile ilişkileri İstiklâl Savaşı'ndan çok önce başlamış ve mütareke günlerinde Şişli'deki evinde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret edip bir kurtuluş hareketi için faaliyete geçilmesini görüşenlerden biri de Ali Fuat Paşa olmuştu. Ankara'da 20. Kolordu Kumandanlığı yaptığı için, Mustafa Kemal Paşa'yı Millî Mücadele'nin ilk günlerinde en çok destekleyen iki üç kişiden biri de Ali Fuat Paşa idi. Bu iki arkadaş arasında ilk önemli anlaşmazlıklardan biri Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra hükümetin kuruluşu sırasında "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyaseti" (Genelkurmay başkanlığı) konusunda çıkmıştı. Atatürk *Nutuk*'ta bu konuya şöyle değiniyor:

O günlerde, mevcut arkadaşların ne suretle tavziflerinin münasip olacağı düşünülürken, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyaseti için İsmet Paşa'yı tercih etmiştim. Ankara'da bulunan Refet Paşa, beni suret-i hususiyede görerek istizahatta bulundu. Anlamak istediği; Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin en büyük askerî makam olup olmadığı noktası idi. Benden, mevzubahis makamın en büyük makam-ı askerî olduğu ve ondan daha büyük makamın Millet Meclisi olacağı cevabını alınca buna itiraz etti. İsmet Paşa'nın, başkumandanlık demek olan bu vaziyetine razı olamayacağını söyledi. Vazifenin çok mühim ve nazik olduğunu ve benim bütün arkadaşlar hakkındaki vukufuma ve bitaraflığıma emniyet etmesinin muvafık olacağını söyledim. Kendisinin böyle bir iddiada bulunmasının münasip olmadığını da ilave ettim.

Efendiler, bilahare Garp Cephesi Karargâhı'nda görüştüğüm Fuat Paşa da, İsmet Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine suret-i katiyede muarız oldu. Fuat Paşa'yı da, halin en muvafık icabı olan tarz-ı hallin kabulündeki zarurete iknaa çalıştım. Refet ve Fuat paşaların kendilerine mahsus bazı mülahazalarına ilave ettikleri itiraz şu idi: Kendileri daha evvel Anadolu'da benimle teşrik-i mesai etmişler ve fakat İsmet Paşa bilahare iltihak etmiş. Halbuki bundan evvelki beyanatımda sıra ve münasebet düştüğü için arz etmiştim ki, İsmet Paşa, benim İstanbul'dan hareketimden evvel benimle teşrik-i mesai etmişti. Bilahare Anadolu'ya gelip beraber çalışmıştı. Fakat, Fevzi Paşa Hazretleri'nin Harbiye nezaretine gelmesi üzerine mütalaat-ı mühimmeye

binaen vazife-i mahsusa ile tekrar İstanbul'a gönderilmişti. Binaenaleyh, ittihad-ı efkâr ve müşareket-i efalde kıdem mevzubahis olamazdı.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye vazifesinin ilk defa İsmet Paşa'ya tevcihinde isabetsizlik olsaydı, bu hususta Fevzi Paşa Hazretleri'nin de beni ikaz etmeleri vatanî bir vazife hükmünde idi. Halbuki müşarünileyh, bilakis bu tarz-ı tavzifi pek münasip bulmuş ve kendileri teklif olunan Müdafaa-i Millîye vekâletini pek samimi bir hisle derhal kabul buyurmuştur. İsmet Paşa'nın, gerek Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyasetinde ve gerek bilahare bilfiil cephe kumandanlığında gösterdiği liyakat ve fart-ı gayret kendisine tevcih-i vazifede isabetimi fiilen ispat etmiş bulunduğu için millete karşı, orduya karşı ve tarihe karşı tamamen müsterihim.[1]

Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa arasında bir anlaşmazlık da Ali Fuat Paşa, Garp Cephesi kumandanı iken düşmana taarruz edilmesi konusunda çıkmıştı. Ali Fuat Paşa (Ekim 1920'de) Gediz bölgesinde Yunanlılara taarruz edilmesini istemişti. Atatürk bu konuda şöyle diyor:

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Garp Cephesi Kumandanlığı'nın bu teklifini kabul etmedi. Çünkü, düşman ordusu bizim ordumuzdan heyet-i umumîyesiyle kuvvetli idi. Biz, henüz, ordumuzu teşkil ve tensik etmiş bir halde bulunmuyorduk.

Ali Fuat Paşa, vaziyeti mahallinde bir daha tetkikten sonra karar vermek üzere, hareketi tehir eylemişti.

Fakat, birkaç gün sonra, Cephe Kumandanlığı'nın vuku bulan iş'arından, taarruza karar verildiği anlaşılmıştır.[2]

Efendiler, dalgalı ve inzibatsız ve emrü kumandasız bazı harekâttan sonra, malumunuz olduğu veçhile, Gediz'de mağlup olduk.

Efendiler, artık Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'ne kumanda edemeyeceğine kani olmuştum. O günlerde Moskova'ya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, Fuat Paşa sefir-i kebir olarak Moskova'ya gidebilirdi. Garp Cephesi de çok ciddi ve dikkatli mesai talep ettiğinden bu cephe kumandanlığını da zaten harekât-ı umumiye-i askeriye ile iştigal etmekte bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa'ya zamimeten tevdi etmek en seri ve muvafık bir tedbir olacaktı.

Efendiler, 8 Teşrinisani 1920'de, Fuat Paşa, Ankara'ya geldi. İstikbal için bizzat istasyonda bulunuyordum. Paşa'yı omzunda bir filinta olduğu

halde Kuva-yi Milliye kıyafetinde gördüm. Garp Cephesi kumandanını bu kıyafete rağbet ettiren fikir ve zihniyet cereyanının bütün Garp Cephesi üzerinde ne derece ileri bir tesir yapmış olduğunu anlamak için artık tereddüde mahal kalmamıştı. Onun için Fuat Paşa'ya kısa bir mütalaadan sonra, yeni alabileceği vazifeyi söyledim. Maalmemnuniye kabul etti.[3]

Ali Fuat Cebesoy'a Göre

Ali Fuat Paşa ise Garp Cephesi kumandanlığından ayrılışını anlatırken, o sırada hükümetten kâfi derecede yardım görmediğini, bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazıp durumu anlattığını ve şartlar değişmezse istifa edeceğini bildirdiğini yazıyor. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa'nın istenilen yardımın yapılacağına dair yazısını aldığını, ertesi gün (19 Kasım 1921) ise Ankara'ya çağırıldığını anlatıyor. Mustafa Kemal Paşa, Ankara istasyonunda Ali Fuat Paşa'yı karşılıyor ve ona Moskova elçiliğini teklif ediyor. Bu olay için Ali Fuat Paşa şunları söylüyor:

Moskova elçiliği vazifesi tevdi olunmak istenirken Mustafa Kemal Paşa'nın halinden ve etrafının bakışlarından bana karşı bir gayr-i tabiîlik mevcut olduğunu hissetmemiş değildim. Fakat o esnada bu tertiplere sebep olan amilleri sezememiştim. Çünkü tam manasıyla bir emrivaki karşısında kalmıştım. Derhal muvafakat cevabı vermeyi muvafık bulmadım. Evvelemirde bu gayr-i tabiîliğe ve samimiyetsizliğe nihayet verilmesini düşünerek;

– Müsterih olunuz paşam, dedim, istirahat buyurunuz. Bendeniz, kısa zamanda sizi ikametgâhınızda ziyaret ederim.

Paşanın yüzü mütereddit bir hal almıştı. Anlaşılan benden derhal ve müspet bir cevap bekliyordu. İlave ettim:

– Muvafakat cevabımı orada arz ederim.

Yüzü birden değişti ve hararetle elimi sıktı. İstasyondaki ikametgâhında bana intizar edeceğini söyleyerek vagondan ayrıldı.

Vagonun salonunda yalnız başıma kaldığım zaman yeni vaziyet ve şartların sebeplerini kendi kendime araştırmaya çalışmıştım. O günlerde Ankara muhitine bir itimatsızlık ve emniyetsizlik ârız olduğunu, şahsî idare zihniyeti ve fikrinin hâkim olmaya başladığını işitmiş, fakat inanmak istememiştim. Ankara istasyonunda maksadı mahsusla (bana) yapılan istikbal

merasiminin şekli ve yeni memuriyetimin tebliğ tarzı, işittiklerimin doğruluğunu teyit eder gibi görünmüştü. Bu hale, şüphesiz her çeşitten birçok kimselerin birdenbire Ankara'da toplanması da sebep olmuştu. Bazı kimselerde uyanan ihtiras, elbette yeni idareyi şahsî bir idare zihniyetine doğru çekecekti. Yeni idareden bir şeyler beklemeyenlerin de bozgunculuk çıkarmaları mümkündü. Bu iki fikrin birbiriyle çarpışmasından maateessüf yeni zihniyetin, yani tahakküm zihniyetinin galip geldiği anlaşılıyordu...[4]

Ali Fuat Paşa daha sonra "Moskova elçiliğine tayininin daha kasım başında yapıldığını, fakat tayin keyfiyetinin kendisinden ve mebuslardan gizlendiğini" öğreniyor.

Rauf Bey'in başbakanlığı sırasında Ali Fuat Paşa, Meclis ikinci başkanıydı. O günlerde Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bazı küçük anlaşmazlıklar olmuştu. Rauf Bey, İnönü Lozan'dan dönünce başbakanlıktan ayrılma kararını Ali Fuat Paşa'ya açıklamıştı. Bu kararını Atatürk'e söylerken Ali Fuat Paşa da yanlarındaydı. Atatürk, Rauf Bey'in istifa kararından sonra Ali Fuat Paşa ile yaptığı bir konuşmayı da şöyle anlatmaktadır:

Ali Fuat Paşa ile de kısa bir müdavele-i efkâr yapıldı.
Fuat Paşa, bana, şöyle bir sual tevcih etti:
Senin, şimdi "aport = apôrte"ların kimlerdir; bunu anlayabilir miyiz?
Ben, bu sualden bir şey anlayamadığımı söyledim.
Paşa, maksadını izah etti. O zaman, ben de, şu beyanatta bulundum:
Benim, "aport"larım yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet liyakat ve kudretini gösterir ise, "aport" onlardır.[5]

Daha sonra Ali Fuat Paşa'nın ordu kumandanlığından ayrılması, Terakkiperver Fırka'nın kurulması gibi olaylar Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa arasındaki anlaşmazlığı büyütmüş, iki eski arkadaş arasındaki kırgınlık yıllarca sürmüştür.

NOTLAR:
1. *Nutuk*, ss. 441-442.
2. *a.g.e.*, ss. 503-504.
3. a.g.e., ss. 496-497.
4. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, 1953, s. 517.
5. *Nutuk*, s. 794.

Lozan Görüşmeleri Sırasında İnönü-Rauf Bey Anlaşmazlığı

Rauf Bey'e Göre

Rauf Bey, Lozan barış görüşmeleri sırasında İnönü ile aralarındaki anlaşmazlığı şöyle anlatıyor:

Yusuf Kemal Bey'in rahatsızlığı sebebiyle istifası üzerine, Hariciye vekâletine getirilen İsmet Paşa, murahhas heyeti başkanı olarak Lozan'a gidince, müzakereler esnasında ne suretle olursa olsun müşkülata maruz kaldığı anlarda, hükümet reisi olarak benden, mütalaa ve fikir sorar, ben de vekil arkadaşlarla, ekseriye Mustafa Kemal Paşa ile de istişare ederek, kendisine takip edeceği hattı hareketi bildirirdim. Lozan Konferansı işte bu şekilde çalışarak, belli başlı davalarımız üzerinde tartışmalara sahne olurken, günün birinde İsmet Paşa'nın birtakım mülahazalarla ve belki de orada maruz kaldığı sıkıntılı vaziyetlerin tesiriyle, huzursuzluklar göstererek, hükümetle bazı anlaşmazlıklara yol açtığı görüldü. İsmet Paşa bilhassa, hükümetten sorduğu şeylere, sıkışık durumlarda istediği talimata, bizim pek geç cevap vererek, kendisini müşkül vaziyetlere soktuğumuzdan şikâyet ediyordu. Bu şikâyetlerini bazan, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya yapıyordu. Halbuki ona çektiği telgraflar da –şifre yalnız hükümet reisinde bulunduğundan– benden geçiyordu.

Biz icra vekilleri heyeti olarak, o günlerde, Lozan Konferansı müzakerelerini gereken hassasiyetle, ilk iş edinerek, gece gündüz ve dakikası dakikasına takip ettiğimizden herhangi bir iş'arın geç cevaplandırılması gibi bir ihmalimiz bahis konusu olamazdı. Sorulan şeylerin hiçbirinin cevabı geciktirilmiyordu. Ancak, dünya ile şöyle dursun, memleket içinde, şehirden şehire dahi telefon ve telsiz gibi süratle muhabereyi sağlayan tesislerin mevcut bulunmadığı o günlerde, Avrupa ve bilhassa İsviçre yani Lozan ile tek muhabere hattımız, Köstence yolu ile olandı. Bu yol da, yabancıların ve dolayısıyla o günkü duruma hâkim olan İngilizlerle Fransızların elinde idi...

Murahhaslar heyetimiz başkanı ile, hükümet arasında hasıl olan anlaşmazlık, bundan ibaret de değildi. Mesela konferanstan çok daha önce Hariciye Vekâleti'nde, hazırlattığımız sulh esaslarımıza göre, yurdumuzun işgal

ettikleri en mamur yerlerini, sebepsiz olarak yakıp yıkarak harabezara çeviren Yunanlılardan, tamirat bedeli istiyordu. Bu yüzden Lozan Konferansı'nda Yunanlılarla hayli tartışmıştık. Bu konuda ara bulmak isteyen İtilaf Devletleri, tamirattan vazgeçmemiz için bize Karaağacı bırakmak teklifinde bulunmuşlardı.

İnönü tamirata karşılık Karaağacı almaya razı oluyor, Rauf Bey ise aksi tezi savunuyordu:

Durum bu merkezde iken Lozan'daki murahhas heyetimizin bizden habersiz kararlara veya taahhütlere varması ihtimalini önlemek için, çok hassas ve müteyakkız bulunmam gerekiyordu. Ve benim hükümet reisi olarak ve Mustafa Kemal Paşa ile de mutabık kalarak belirttiğim bu hassasiyet murahhas heyetimiz başkanını, nedense sinirlendiriyordu. O kadar ki, kuponlar ve imtiyazlar meseleleri hakkında vaki olan iş'arıma, verdiği 26 Haziran 1923 tarihli cevapta, sinirlilik dozunu bütün bütün artırarak, "Konferans müzakerelerinde murahhas heyetinin esaslı talimat kayıtlarından başka olarak, bütün hatt-ı hareketinin, bütün teferruatıyla Ankara'dan idaresi arzu ve temayülü, müzakerelerin memleket için en faydalı bir surette idaresini ve hayırlı sulha varmak kudretini murahhas heyetinden selb etmektedir" dedikten sonra, şu cümleyi ilave ediyordu: "Hükümetçe tercih buyurulan bu şeklin 93 seferinin saraydan idaresinden farkı yoktur. Bize karşı itimatsızlık ve kifayetsizliğimiz hakkında mütemadiyen izhar buyurulan kanaat devam ettikçe, bizim vasıtamızla sulh akdî ihtimal haricindedir. Hükümetin nokta-ı nazarlarını İtilaf Devletleri'ne aynen kabul ettirmek kanaatinde olan bir heyetin ve bittabi zat-ı vâlâlariyle, taalluku hasebiyle Maliye Vekili Beyefendi'nin bizzat mesuliyeti deruhte ve konferansa hareket buyurmalarını rica ediyoruz.[1]

Buna rağmen Mustafa Kemal "zamanın nezaketi" sebebiyle "şimdilik bunu hoş görmeleri" gerektiğini söylüyor.

Ben, "Nasıl hoş görebiliriz? İsmet Paşa, evvelce talimat üzerine talimat isterken, şimdi adeta işini kimseye sormadan yapmak istiyor. Buna nasıl mu-

vafakat edebiliriz? Bu olamaz. Vekiller Heyeti de buna muvafakat edemez" deyince, Mustafa Kemal Paşa da, "Evet elbette olamaz," dedi... "Şimdi, ona vereceğimiz son talimatı tespit edelim."

Birbirimize bakarak, bir an durduk; sonunda kat'î kararla murahhaslar heyeti başkanımıza "Son teklifimizi kabul ederlerse imza et, etmezlerse inkitaı ilân ile dön, gel" demeyi münasip gördük.

Mustafa Kemal Paşa biraz daha düşündükten sonra, buna, şu iki cümleyi ekledi: "Avakibi ne olursa olsun, bunu silah kuvvetiyle halle kudretimiz vardır. Ordumuz, hazır ve hatta sabırsızdır."

Lozan'a verdiğimiz son talimat budur. Fakat bu da, ötekiler gibi Köstence'den geçerken, İngilizler tarafından alınıp okunmuş olduğundan, 24 Temmuz 1923 günü Lozan'da sulh muahadesi de imzalanmıştır.

Lozan barışı imzalanınca Rauf Bey, murahhas heyetine bir tebrik telgrafı gönderiyor, ama bu anlaşmazlık sebebiyle istifaya karar veriyor:

Tebrik telgrafını çektikten sonra, ertesi günü, Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa ile birlikte, Çankaya Köşkü'ne giderek, Mustafa Kemal Paşa ile buluştuk. Yemeği orada, hep birlikte yedik. Sofrada Latife Hanım da vardı. Sulh meselelerini konuşurken, Paşa,

"İsmet de Lozan'dan yola çıkmış, geliyor," deyince, gülümseyerek,

"Evet öyle... ben de müsaadenizle gidiyorum," dedim ve anlattım:

"Lozan'dan yazdığı telgraflar ve aldığı vaziyet dolayısıyla, konuştuklarımız malum... Gerçi onun yalnız beni değil, tarizlerine sizi de, vekil arkadaşları da hedef edindiği ve zaman icabı bunu hoş görmemiz gerektiğini söylemiştiniz ama, ben ne olursa olsun, bir daha İsmet Paşa ile yüz yüze gelemem ve artık onunla birlikte imkânı yok çalışamam. Esasen, sulh muahedesini imzalamış olduğu gibi, bunu tatbik işini de ona bırakmak doğru olur düşüncesindeyim."

Mustafa Kemal Paşa şaşırdı.

"Demek onu istikbal de etmeyeceksin?"

"Hayır," dedim, "beni mazur görün, bunca yersiz tarizlerden sonra, artık İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem... Yarın Sivas'a, seçim daireme gidip biraz istirahat edeceğim. Zaten Meclis de yok..."

Müteessir oldu ve gayet samimi görünen, yumuşak bir sesle,

"Raufçuğum," dedi, "ne söyleyeyim bilmem ki, haklısın... Bu muhit adamı ahlâksız yapıyor."

"Paşam üzülme," dedim, "bir düzine namuslu adamla sen bu memleketi mükemmel idare edersin..."

Bu, Mustafa Kemal Paşa ile son görüşmemiz oldu. Sofradan kalkınca, biraz da ayaküstü, fakat artık bu konulara hiç temas etmeden, görüştük ve kucaklaşarak vedalaştık.[2]

Atatürk'e Göre

Atatürk *Nutuk*'ta İsmet Paşa ile Rauf Bey'in Lozan barış görüşmeleri sırasında bazı anlaşmazlıklara düştüklerini anlatıyor ve şöyle diyor:

Rauf Bey'in, bu ihtilaf-ı nazarı, kendisi ile İsmet Paşa arasında başlıbaşına bir mesele addetmesi ve addettirmeye kalkışması doğru değildir. Her vaziyette, her meselede talimat verenle o talimatı, uzakta ve bilhassa talimat verenin temasta bulunmadığı şeriat içinde tatbik eden arasında ihtilaf-ı nazar olabilir. Maksad-ı asli mahfuz kalmak şartıyla vaziyet, hal ve icabına göre idare olunur.

Nihayet, Efendiler, temmuz evasıtında konferans hitam buldu. İsmet Paşa, sulh muahedenamesini imzadan evvel Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'e, konferansın hitam bulduğunu ve mesailin tarzı hallini bildirmiş... İsmet Paşa, intizar içinde geçirdiği bugünlerde çok muzdarip olmuş...

Ankara ile Lozan arasında, bir günde, iki günde muhabere mümkündü. Üç gün geçtiği halde, hiçbir cevap verilmemiş olması, en basit telakkiye göre, Heyet-i Vekile reisinin işi müsamaha ve lakaydî ile karşıladığına delalet eder.

Lozan'da barışın imzalanmasından sonra, Rauf Bey'in İsmet Paşa'yı tebrik etmek istemediğini Atatürk şöyle anlatıyor:

Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'in tebrik etmediğini anladım. Kendisine, bu lazimeyi hatırlattım. Rauf Bey'e, diğer bazı arkadaşlar da aynı ihtarda bulunmuşlar...

Bilahare mutalli oldum ki, Rauf Bey, İsmet Paşa'yı tebrike ve ona ifa ettiği mühim ve tarihî vazifeden dolayı teşekküre lüzum görmüyormuş... Vu-

ku bulan ihtarat üzerine Kâzım Paşa'ya bir mektup yazarak ondan, kendi namına, İsmet Paşa'ya bir tebrik telgrafnamesi yazmasını rica etmiş... Bunun manası nedir?!

"Efendiler, Heyet-i Murahhasamız vazifesini ikmal ettikten sonra, Ankara'ya avdet etmek üzere, yolda bulunuyordu. Herkes Heyet-i Murahhasa'yı yakından takdir etmek için tehalük gösteriyordu. O günlerde idi. Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey, Meclis Reis-i Sanisi bulunan Ali Fuat Paşa ile birlikte, Çankaya'da nezdime geldiler.

Rauf Bey; ben, dedi, İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun istikbalinde bulunamam, müsaade ederseniz, muvasalatında, Ankara'da bulunmamak, daire-i intihabiyemde bir devir yapmak üzere, Sivas istikametinde seyahate çıkayım.

Rauf Bey'e, bu tarz-ı hareketine bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İsmet Paşa'yı, bir hükümet reisine yaraşır surette kabul etmek ve vazifesini hüsnü ikmal ettiğinden onu şifahen de takdir ve tebrik etmek muvafık olacağını söyledim.

Rauf Bey, kendime hâkim değilim; yapamayacağım, dedi ve seyahate çıkmak hususunda ısrar etti. Heyet-i Vekile riyasetinden istifa eylemesi şartıyla seyahatine muvafakat ettim.[3]

Lord Kinross'a Göre

Kinross, Lozan görüşmeleri sırasında İnönü-Rauf Bey anlaşmazlığını şöyle anlatıyor:

Meclis'te İsmet Paşa'yı savunmak dürüstlüğünü göstermiş olan Rauf Bey onun diplomatlığına pek güvenmiyordu. O da, şimdi Lozan'dan kabineye gönderdiği raporlarda, hemen geri çağırılmasını gerektirecek kadar kuşku veren, uzlaşma taraflısı bir tutum takınmıştı. Rauf Bey olsa, denizci metotlarıyla başka türlü davranırdı. Müttefiklere karşı kullanılacak taktik "İster al, ister bırak" olmalıydı. Kabine, İsmet Paşa'yı belirli teklifler ileri sürmekle görevlendirmişti. Onun da yapacağı bunların tümü üzerinde ısrar etmek ve perakende pazarlıklara girmekten kaçınmaktı. Öte yandan İsmet Paşa da Ankara'nın kendisine hiçbir hareket özgürlüğü tanımamış, değil yalnız görüşü-

lecek konuları, hatta görüşme şeklini bile dikte etmiş olmasından yakınıyordu. Yardımcısı da, Rauf Bey'in emektar Hamidiye'nin kaptan köprüsünden komuta eder gibi talimat verdiğini söylüyordu.

İsmet Paşa da, gitgide "Rauf Bey'in Gazi'ye bildirmeden talimat vermekte olduğu" kuşkusuna kapılmış ve "görüşmelerin ciddi ve nazik bir döneme girdiğinden söz ederek, Mustafa Kemal'in bizzat durumu izlemesini" istemişti. Gazi bunun üzerine şimdiye kadar Rauf Bey'e saygı göstererek katılmadığı kabine toplantılarında bulunmaya ve arada sırada hükümet kararlarını kendisi kaleme almaya başladı. Ancak, kendi deyimiyle "iki tarafa karşı aldığı durum yumuşak olmadı ve bir tarafa hak vererek öbür tarafı susturmak sistemini uygulamadı."

Haftalar gelip geçiyor, konferans sürüp gidiyordu. Sinirler gerilmeye başlamıştı. İsmet Paşa'nın Rauf Bey'e karşı kızgınlığı arada bir alevleniyor; görüşmelerin bütün ayrıntılarıyla Ankara'dan yürütülmek istenmesinin 1877'de Ruslarla olan savaşın saraydan yönetilmesinden farkı yoktur, diyordu. Bir keresinde, kendi yerine Rauf Bey'in konferansa gelmesini istedi ve Mustafa Kemal'dan sert bir karşılık gördü.

Ne Müttefikler ne de Türkler savaş istedikleri için mesele her maddeye bir formül bulmaktı; en sonda özellikle İngilizlerin uzlaştırıcı çabalarıyla, herkesin durumunu kurtaracak birtakım formüller bulundu.

(...) Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı telgrafla kutladı: "Memlekete bir sürü yararlı hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir başarı ile taçlandırdınız." Rauf Bey'in bir gün geç gönderdiği tebrikler daha isteksiz bir tondaydı. Kendisi adına hazırlanan telgrafı gördüğü zaman, "Bu müsveddede adeta her işi yapan İsmet Paşa gösteriliyor. Biz, burada bir şey yapmadık mı?" demişti.

Barışın imzalandığını haber vermek için Ali Fuat ile Rauf Bey Çankaya'ya birlikte gitmişlerdi.

(...) Rauf Bey kısa ve heyecanlı bir konuşma yaparak bu başarının, başta Mustafa Kemal olmak üzere, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşaların eseri olduğunu söyledi. Kendisi de onlarla birlikte çalıştığı için mutlu idi. "Ta Amasya'dan beri" diye açıkladı, "içimden elinizi öpmek geliyordu. Ama bu dileğimi açığa vuramıyordum. Müsaade ederseniz, elinizi şimdi öperek, her zaman içimde olan bu duyguyu belirtmiş olayım."

Gazi böyle bir hareketin gereksiz olduğunu söyleyerek elini vermedi. "Sizin memlekete ettiğiniz hizmetler, bizimkinden aşağı kalmaz," dedi.

Hepsi de heyecan içindeydiler. Sakinleşmek için birer kahve içtiler. Latife Hanım misafirleri yemeğe alıkoydu. Gazi, İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmek için Lozan'dan ayrılmış olduğunu söyledi. Rauf Bey'in, "Evet, ayrılmış ve müsaadenizle ben de ayrılmak istiyorum" demesi onu şaşırttı. Rauf Bey artık barış imzalanmış olduğuna göre, başvekillikten çekilmek ve İkinci Meclis toplanıncaya kadar seçim bölgesi olan Sivas'a gitmek istediğini söyledi. Çok çalışmış, yorulmuştu, midesinden de rahatsızdı. Sonunda gerçek nedeni açıkladı: İsmet Paşa'nın Lozan'da, değil yalnız kendisine, bütün kabine üyelerine karşı takındığı tutum. "Ben şahsen bir daha İsmet Paşa'yla yüz yüze gelmek istemem. Onunla bir arada çalışmama da imkân yoktur. Barışı kendisi imzaladığına göre, koşullarını uygulamak da ona düşer kanısındayım."

Gazi, "Yani geldiği zaman kendisini karşılamak da mı istemiyorsun?" diye sordu. Rauf Bey, "Hayır" dedi. "Beni bağışlayın. Fakat bu kadar haksız saldırıdan sonra İsmet Paşa'yı bir daha görmek istemem."

NOTLAR:

1. *Yakın Tarihimiz*, cilt 4, ss. 53-54.
2. *a.g.e.*, cilt 4, ss. 83.
3. *Nutuk*, ss. 786-793.

Atatürk ve Komünizm

Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları* adlı eserinde, Garp Cephesi kumandanı iken 27 Ekim 1921'de "Türkiye Komünist Partisi Umumî Kâtibi Hakkı Behiç" imzalı bir şifre aldığını, bu şifrede, "üçüncü enternasyonale bağlı bir Türk Komünist Fırkası'nın kurulduğunu, durumun hükümetçe de tasdik edildiğini" öğrenmiş bulunduğunu yazıyor. "Bu şifre fikrimi altüst etmişti" diyor. Eskişehir'de iken Mustafa Kemal Paşa'dan 31 Ekim 1926 tarihli, aşağıdaki telgrafı alarak durumu anlıyor:

Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa Hazretleri'ne;

Komünistliğin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile kabiliyeti tatbikiyesi hakkında sarih kanaatler hasıl olamadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dahiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet ve sükûnunu muhil ahvalin hudusu da daire-i imkânda görülmüştü. En makul ve tabiî tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan hükümetin malumatı tahtında bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü. Bu takdirde memlekette bu fikre müteallik bütün cereyanları bir muhassalaya icra etmek mümkün olabilir. Heyet-i Müteşebbisesi ve otuz kişiden mürekkep bir merkez-i umumisi meyanında güzide arkadaşlarımızdan Fevzi, Ali Fuat ve Kâzım paşalarla, Refet ve İsmet beylerin de gizli olarak dahil bulunmasını muvafık gördüm. Bu sayede bu memleketi tutan ve maksadı millîmizin kahramanı bulunan arkadaşlarımız bu teşkilâtta zimmethal bulunacaklar ve onların malumat ve teşebbüsatı, cereyan-ı teşebbüsat üzerinde amil olacaktır. Kâtib-i umumî ilân edilen sabık Dahiliye Vekili Hakkı Behiç Bey tarafından yazılan ilk mektubu şifre ve tahrirat olarak arkadaşlara takdim ettim.

Orada bir nebze malumat vardı. Bugün icraatı maddiyemizde kabiliyet-i tatbikiyesi bulunup ve maksadı millîmizi istihsalde kuvvetbahş olan hususata atf-ı ehemmiyet eylemek tabiîdir. Sosyalizm ve komünizm prensiplerinden hangileri ve ne dereceye kadar bizce kabil-i

tatbik ve hazım ve kabul görüleceği Türkiye Komünist Fırkası'nın propagandasına mukabil milletin tezahürat-ı fikriyesiyle ve zamanla anlaşılacaktır. Ordunun her vakitten ziyade büyük bir inzibat ile kumandanlarının eli altında bulunmasına son derece dikkat ve ehemmiyet atfolunmalıdır. Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır. Arz-ı hürmet ederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Ali Fuat Paşa bu telgraf üzerine durumu anladığını, o günkü sol akımları resmî bir komünist partisinde toplayarak istenmeyen bir yöne gidilmemesinin düşünüldüğünü ve sırf bir tedbir olarak reîmi bir parti kurulduğunu belirtiyor.[1]

Ali Fuat Paşa, hatıralarında, büyükelçi olarak Moskova'ya hareketinden önce "Türkiye Komünist Fırkası Umumî Kâtibi" ve eski İçişleri Bakanı Hakkı Behiç Bey'le görüştüğünü anlatıyor. Bu görüşmede Hakkı Behiç Bey, Komünist Fırkası hakkında şunları söylüyor:

Yeşil Ordu Cemiyeti lağvedildikten bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa, komünist namıyla ve tamamen Rus inkılâbının aynını istihdaf etmek şartıyla bir fırkanın teşkilini bana teklif etmişti. Bu teklif, Rusya'dan gelmekte olan bir tehlikenin ilham ettiği bir fikir mahsulü ve siyasî zaruret şeklinde olarak izah edilmişti. Ben de bu vazifeyi bir fedakârlık telakki ve kabul etmiştim. Çünkü Komünist Fırkası namına ortaya çıkmakla çok kuvvetli husumetleri üzerime çekecektim. Bu fırkanın bizim memlekette gayesine göre bir idare vücuda getirmesi adeta muhal iken, ben muhalli temenni eden bir adam vaziyetinde kalacaktım. Komünizm haricinde hiçbir fırka namına bir daha hayatı siyasîyeye çıkamamak ızdırarına düşecektim. Bunların hepsini düşündüm. Fakat reddedersem, o sırada memleket için birtakım faydalar temin edebilmesi memul bir hizmetten çekiniyor gibi bir vaziyet almaktan korkarak kabulü muvafık buldum. Teşkilâta başladık. Rus Sefareti'nin el al-

tından idare ettiği zümreler vardı. Yeşil Ordu'nun tatil-i faaliyet kararını kabul etmeyen âzası vardı. Çerkes Ethem'in millî kuvvetlerin etrafında önem, bilir bilmez bolşevik cereyanları vardı. Bunların hepsini toplamak, makul ve salim mecralara sokmak ve memlekette Rus Bolşevizmi ile Müslüman sosyalizmini tefrik edebilmek mühim bir iş olacaktı. Benimle çalışan arkadaşlarım arasında çok miskin ve hasis hislerle faaliyetimizi tehir edenler bulunmasına, bunların az veya çok şuradan, buradan teşvik ve müzaheret de görmüş olmalarına rağmen bu meselede sonuna kadar sebat etmeyi bir namus borcu bilmiştim.

Ali Fuat Paşa bu konu hakkında son olarak şöyle diyor:

Mustafa Kemal Paşa, gelecekte Ruslarla dostluk siyasetimize bir Türk komünist fırkasının Ankara'da kurulmasının faydalı ve lüzumlu olacağını Rusya'ya gönderilen ilk murahhas heyetimizin bildirdiğini ve bu fikirlerinde ısrar ettiklerini bir münasebetle bana da anlatmıştı.

O zamanlarda ahval-i âleme Ankara'dan nüfuz etmeye imkân yoktu. Her taraftan abluka edilmişti. Yalnız Garp'la Şark'ın propagandaları malumat olarak revaç bulmuştu. Her taraftan gelip Ankara'da toplanan insanları, birçok meçhulat, vasıtasızlık ve yoksuzluk içerisinde bir millî dava etrafında toplayabilmek müşkülâtı nazar-ı dikkate alınırsa, her yapılan şeyde ve tedbirlerde isabetsizlik bulunsa dahi, bunların millî gayenin temini bakımından alınmış tedbirler olarak kabul edilmesi zarurîdir. Bazı tedbirlerin isabetsizliği ve mazarratı zamanla anlaşılır anlaşılmaz devamında fazla ısrar olunmayarak derhal bertaraf edilmişlerdi. Ezcümle resmî Komünist Partisi de böyle bir akıbete çok zaman geçmeden duçar olacaktı.[2]

NOTLAR:

1. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, 1953, ss. 508-510.
2. *a.g.e.*, ss. 512-513.

Editörün Notu: Bu bölümdeki söyleşiler *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*'a ilk kez eklenmiştir. Abdi İpekçi'nin 1972-1976 arasında Cemal Işıksel, Sadi Irmak, Celal Bayar, Şevket Süreyya Aydemir, Sabahattin Selek ve Ayetullah Sümer ile yaptığı, *Milliyet* gazetesinde yayımlanan bu söyleşiler, kitabın bütünlüğünü sağlayabileceği düşünülerek buraya alındı. *Milliyet* gazetesinde "Her Hafta Bir Sohbet" başlığı altında yayımladığı söyleşiler ayrı bir kitap olarak Dünya Kitapları arasında yer alacaktır.

Ekler II

Gazete Fotoğrafçılığı ve Atatürk'ten Anılar
(Cemal Işıksel ile Söyleşi)

Cemal Bey, fotoğrafçılığa ne zaman ve nasıl başladınız?

Efendim lisede talebe iken, Ankara'da Yüksek Din Kurulu üyesi olan babamın teşvikiyle fotoğrafçılığa başladım. Babam aydın bir din adamıydı ve bana hediye ettiği fotoğraf makinesiyle fotoğraf çekmeyi öğrendim...

Bu olay kaç yıllarında oldu?

1924'lerde.. Bir yıl sonra, rahmetli Hakkı Tarık Us (*Vakit* gazetesinin sahibi) beni gördü. Çektiğim resimlerden gazetesine istedi. Yaptım verdim. Bana "Sen devamlı olarak hâdiselerin resimlerini çek, *Vakit* gazetesinin muhabiri ol" dedi. Böylece Hakkı Tarık Us beni gazeteciliğe teşvik etmiş oldu. Liseyi bitirdim. Hukuk Fakültesi'ne girdim. Fakat gazetecilik beni büyülemişti, bağlamıştı. Gazetecilikten ayrılamadım. 1926'dan 1962'ye kadar *Cumhuriyet*'in devamlı olarak Ankara fotoğraf muhabirliğini yaptım. 1929'da Atatürk'ün emriyle *Ulus* gazetesinin foto muhabirliğini de üstüme aldım. 1943'e kadar, 14 yıl...

O sıralarda Ankara'da gazete fotoğrafçılığı nasıldı? Herhalde sayıca fazla değildi gazete fotoğrafçıları?

Başladığım zaman yalnızdım, ondan dolayı Ankara basınının bir numaralı gazete fotoğrafçısı idim. Benden sonra başka arkadaşlar geldiler, gittiler, çalıştılar, terk ettiler. Benim gibi devamlı olanı çıkmadı. Zaman oldu beş-altı tane gazete fotoğrafçısı vardı, fakat hiçbiri tutunamadı. Ben ömrümü bu meslekte geçirdim. Bundan dolayı da çok memnunum. Hiçbir gün nâdim olmadım.

1925'lerde, yani mesleğe ilk başladığınız sıralarda o günlerin şartlarında gazete fotoğrafçılığı yapmak zor muydu? Özellikleri neydi? Ne gibi güçlüklerle karşılaşırdınız?

Zordu. Her yere sokmazlardı. Her yere girilmezdi. Her yere almazlardı. Bazı yerlerde tanıdıkları için sadece beni alırlardı. Buna rağmen yine de birçok müşkülâtla karşılaşırdık.

Şu halde bir kere resmî yetkililerden gelen bir engelleme vardı. Malzeme bakımından neydi durum?

Bugünkü teknik yoktu ve gayet basitti. Bugünkü gibi flaş, kuvvetli objektif, kuvvetli film bunların hiçbiri yoktu. Biz, kabiliyetimizle ne alabilirsek, salonun kendi ışığı altında onları tespit ederdik.

Evet, kapalı salonlarda, yahut güneş ışığının olmadığı hallerde nasıl çekebilirdiniz resimleri?

Elektrik ışığından istifade ederdik. Film banyosunu da kuvvetli yapardık. Bu suretle bugünkü noksanlıkları telâfiye çalışırdık. O vakit resim çekmek bir hayli güçtü. Gazete fotoğrafçılığı hele bambaşka bir meslek. Onun hâdiselerini bilerek resmini almak şart. Gidip de hâdiseyi bilmeden şıkır şıkır resim alırsınız, hâdiseyi ifade edemezsiniz. Aldığınız bir tek resim, sayfalarca yazılmış olan yazıyı altüst edebilir. Resmin kıymeti mühimdir.

O zamanlar geçiminizi sadece gazete fotoğrafçılığından mı sağlıyordunuz?

Evet.

Yetiyor muydu aldığınız para, geçiminizi sağlamaya?

Yetiyordu. Fazla bir ihtirasım yoktu. Evim vardı. 1935'te apartman yaptırdım. Bugün benim emekliliğim falan hiçbir şeyim yok.

Yani 10 yılda gazetecilikten kazandığınız para bir apartman yapmaya yetti?

Yani her halükârda o günlerde gazetecilikten kazandığınız para, bir sıkıntılı hayat yaşamaya mecbur etmiyordu.

Başka özellikleri neydi o dönemde fotoğrafçılık yapmanın? Yani resmî makamlardan güçlüklerle karşılaştınız, teknik bakımdan yetersizdi. Bunların dışında?

Teknik bakımdan sıkıntımız şu oluyordu; gece karanlık yerlerde resim çekmek çok güçtü. Bundan dolayı bazı resimleri alamıyorduk bugünkü gibi; gazete 24 saat önceki hâdiseleri neşrediyordu.

Siz İstanbul gazetelerine yolladığınız zaman resimlerinizi, o hâdiseden birkaç gün sonra yayımlanmış oluyordu değil mi?

Bir zamanlar ekspres Ankara'dan saat 5'te hareket ederdi. Ertesi günü İstanbul'a gelirdi ve o gün benim resimlerimi alırlar, daha ertesi gün gazetede çıkardı. Bu şekilde 36 saat sonra çıkıyordu. Bazen tayyareler olurdu, o tayyarelerden istifade ederdik.

Tayyarelerden ne zamandan itibaren istifade edilirdi?

Bir ecnebi tayyaresi Ankara'ya uğrar, Ankara'dan İstanbul'a giderdi. Onun acentesi ile tanışırdım, ahbabımdı. Onlar haber verirlerdi. Ben o vakit günü gününe resmi gazeteme yetiştirirdim. Ertesi günü resim çıkardı.

Kaç yıllarından itibaren istifade etmeye başladınız uçaklardan?

1930'dan sonra.

Cemal Bey, öyle zannediyorum ki; Atatürk'ü en yakından izleyebilmiş fotoğrafçısınız. Herhalde Atatürk ile ilgili birçok anılarınız olsa gerek. Sizin mesleğinize Atatürk ilgi gösterir miydi? Sizin işinizi kolaylaştırır mıydı? Yahut fotoğrafını çekerken belirli bazı özelliklere uymanızı sizden ister miydi?

Efendim ben Atatürk'ün hususî fotoğrafını çekmezdim. Hâdise içerisinde Atatürk'ün resimlerini alırdım. Portre yapmadık. Gazeteci idim. Binaenalyeh hâdise içerisindeki Atatürk resmi lâzımdı. Bunu da alırken Atatürk hiçbir zaman mümanaatta bulunmadı. Ve ben resim alacağım zaman, resim alacağım ânı bilerek, hareket edeceğimden emin olarak o konuşmasını yapardı. Ben de bu esnada en münasip pozunu yakalardım. Biçimsiz bir pozunu hiçbir zaman almadım, olmazdı da zaten. Hiçbir defa hiçbir vesile ile çektiğim resimleri kontrol etmemiş veya bana şu şekilde resim çek diye direktif, plân da verilmemiştir. Atatürk tarafından, hele hiç böyle bir şeyle karşılaşmadım. Atatürk'ün bana itimadı da vardı. Gece resimlerini alırken veyahut da ışık müsait olmayan yerde resmini alırken, o devirlerde flaş yoktu, Atatürk'ün bilhassa resmini alırken, magnezyum kullanılmazdı. Çünkü magnezyum patlayıverince gayri ihtiyari Atatürk gözlerini kapatırdı, herkes gibi. Onun için magnezyumla resim alınmasını istemezdi.

Onun istemediğini hissettiğimden dolayı, hiçbir defa magnezyumla resmini almaya teşebbüs etmedim. Ve salonun kendi ışığından istifade ederek mümkün olan resimleri alırdım.

Çektiğiniz resimler arasında onun en çok hoşuna giden hangisi idi? Böyle bir tercihini belirtmiş miydi size?

Ben resimlerimi ona her zaman götürüp göstermezdim. Bir vesile ile mesela çiftlikte çekmiş olduğum resimlerden bir grup yanımda vardı, gazeteme gönderecektim. Yine çiftliğe gittim, resmini çekecektim. O esnada kendisine resimleri göstermek aklıma geldi. Resimleri gösterdim. Resimlerin hepsini de gayet neşeli olarak seyretti, gülerek ve hiçbir tanesinde kusur görmeden seyretti ve bana "güzel" diye iade etti.

Fotoğrafçı gözüyle Atatürk'ü nasıl görürdünüz?

Bilmiyorum hangi tesir, bana telefon edildiği zaman veyahut Atatürk geliyor diye bir haber aldığım zaman gayri iradi bir elektriklenirdim.

Neden?

Bir tesir altında kalırdım. Resmini alırken de daima bir tesir altında olurdum. Onu bir türlü izah edemem. Ben bu tesiri başka bir kimsede görmedim. Birçok kralların resimlerini çektim, birçok başvekilin resimlerini çektim. Birçok devlet büyüklerinin resimlerini çektim. Atatürk'teki elektriklenmeyi hiçbirisinde görmedim, olmadım.

Bakışlarının yarattığı tesir miydi acaba?

Bir defa gözünün içerisine bakamadım, hayatım boyunca. 1925'ten 1938'e kadar 13 sene gayet yakından takip ettim, gece ve gündüz. Kendi emirleriyle birkaç seyahatine iştirak ettim. Öyle olmasına rağmen, kat'iyen gözünün içine bakmak nasip olmadı, bakamazdım. Bakmak istediğim zaman gayri iradi gözlerim öne eğilirdi. Bunu yalnız ben söylemiyorum. O devirde Ankara'da ecnebi devletleri temsil etmiş ve bilâhare hatıralarını yazmış olan sefirlerin kitaplarında da gördüm. Binaenaleyh onun gözlerinin kudreti vardı.

Atatürk'ün özel isteği ile tespitini üzerinize aldığınız hâdiseler veyahut geziler var mıydı?

Var. Afgan Kralı Ankara'ya geldikten sonra İstanbul'a gitti ve İstan-

bul'dan da Batum'a geçti. O, Ankara'dan sonraki kısımda Atatürk beni vazifelendirdi. Kral'ın maiyetine verdi. Ben Afgan Kralı ile İstanbul'a geldim ve İstanbul'dan da Batum'a kadar gittik, Fahrettin Paşa mihmandarı idi. İran Şahı geleceği zamanda da yine Atatürk'ün emriyle İran Şahı'nı karşılamaya hududa gittim. Atatürk emir vermiş hariciyeye. Hariciye beni buldu ve bana bu emri tebliğ ettiler. Alelacele ben o heyetle gitmiştim. Ve İran Şahı'ndan da resim çekerken daima kolaylık gördüm. Halbuki maiyeti "Aman sokulmayın Alâ Hazret'in yanına, sinirlenir, kızarlar, hiddet ederler" demişlerdi. Ona rağmen ben iki metreye kadar yakınına sokulmuş, resimlerini almıştım. Hiçbir zaman bir hiddet eseri göstermez ve memnun olurdu, poz verirdi bana. Ve hattâ Ankara'ya geldikten sonra Çankaya'da Atatürk'le beraber resmini alırken, Atatürk benim için Şah'a "Bizim çocuğumuzdur, sizin emrinize gönderdik, sizi rahatsız etti mi?" diye sormuştu. Şah da "Çok memnunem" diyerek Azeri Türkçesiyle Atatürk'e cevap verdi. Bunlar benim için tabiî kıymetli birer hâtıra. İzmir'de bir balo verilmişti. O baloda hanımlar arasında Atatürk'le beraber Şah'ın da resmi çekildi. Şah sonra bu resmin camlarını istedi ve camlar imha edildi. Fakat benim çektiğime Şah kat'iyen bir şey söylemedi, benden istemedi. Bir de 1933'te Cumhuriyet'in 10. yıldönümü dolayısıyla Voroşilof'un riyaseti altında bir Rus heyeti gelmişti. Karahan da vardı. Onların da Ankara'dan sonraki seyahatlerine yine Atatürk'ün arzuları ile iştirak ettim. İzmir'e gittik. Ordan Çanakkale'ye geçtik. Çanakkale'de Orgeneral İzzettin Çalışlar, Voroşilof'un mihmandarlığını yapıyordu. Çanakkale, Anafartalar harplerinin yapıldığı yerleri gösterdi. O sırada siperler filan henüz daha kaybolmamış vaziyette duruyordu. Bir siperin içerisinde bir postal ve bir de dizden kopmuş bir ayak iskeleti gördüm, aldım İzzettin Çalışlar'a getirdim ve "Bu ne ayağı" diye sordum. Bana "Bu İngiliz postalıdır ve İngiliz ayağıdır" dedi. Onun üzerine bu postal ve ayak iskeletini Voroşilof'a verdim. Voroşilof bana tercüman vasıtasıyla şöyle dedi: "Bunu askerî müzeye bir camekân içerisine koyun ve altına şunu yazdırın: 'Bu memlekete göz dikenin, bu memlekete gelenin akıbeti budur.'"

Yapıldı mı böyle bir şey?

Yapılmadı. Gayet tabiî olarak, ben orda bulunan subaylara verdim onu, fakat ondan sonrasını bilmiyorum.

Atatürk'e ait sizi en çok etkileyen bir hâtıra nedir?

Pek çok var. Fakat bunların içerisinde en karakteristik olanı şu: 1932 senesinde Birinci Tarih Kongresi sırasında kongre âzalarına Marmara Köşkü'nde bir çay verildi. Ben de gittim. Orada resim çekmek için münasip bir poz bekliyordum. Atatürk beni gördü. Döndü etrafını almış olan tarih profesörlerine, tarih hocalarına, "Bu memlekette" dedi. "Bütün istibdatları yıktık, yalnız şu Cemal'in istibdadından kurtulamadık. Söyle bakalım, nasıl resim çekmek istiyorsun, nerde duralım nasıl duralım?"

Ben tabiî ezildim büzüldüm, nasıl emrederseniz Paşam dedim. Çünkü böyle bir iltifatı beklemiyordum. "Etrafınıza" dedim "gelsin profesörler, öyle bir resim çekeyim" "Peki haydi gelin bakalım" dedi. Benim en güzel hatıralarımdan bir tanesi bu. Bir de O'nun görüşlerinin kudretini gösteren bir hikâyem var. 1929'da Tahtakale yangını başlamıştı. Ben o vakit askerliğimi yapıyordum muhafız taburunda. Yangın olduğunu görünce hemen makinemi aldım, koştum yangın yerine. Yangının resimlerini almaya çalışıyordum. O esnada Gazi geliyor, dediler. Hemen ben de vaziyetimi aldım. Geldi, yangının aydınlığından istifade ederek Atatürk'ü tespite çalışıyordum. O esnada bana şunu söyledi: "Başıbozukluk, paçandan akıyor." Bana bunu söylediği zaman gece saat 3'tü. Hemen bir esas vaziyeti aldım. Şöyle bir baktım, meğersem tozluğumun bağı çözülmüş, sarkıyor. Hemen ordan yok oldum, bağı bağladım, tekrar geldim, başladı gülmeye. Öyle bir hengâmede, öyle bir anda asker kıyafetiyle bir gazetecinin tozluğunun bağının çözüldüğünü görüyor. Kimsede ben bu dikkati görmedim.

Daha sonraki dönemleri de düşünerek meslek hayatınızın en ilginç, sizi en fazla etkilemiş olayını hatırlayabilir misiniz?

Vallahi birçok hâdiselere şahit oldum. Birçok hâdiseleri tespit ettim. Lâlettayin zamanlarda dahi, Atatürk'ün resmini çektiğimde duyduğum heyecanı başka hâdiselerde pek duymadım. Yalnız 1939'un sonunda Erzincan zelzelesine gitmiştim İsmet Paşa ile beraber. Orda da bir hayli heyecan ve hâdiselere şahit oldum. Bir de şu beni çok etkiledi: 1938 senesi ilkbaharında Kırşehir'in Köşker Nahiyesi'nde zelzele olmuştu. Zelzele yerini öğrendik. *Ulus*'ta da çalışıyordum. *Ulus* bizi bir

muhabir arkadaşla Kırşehir'in Köşker nahiyesine yolladı ve şafak sökerken zelzele sahasına geldik. İniltiler, ahlar, vahlar, yangınlar... Böyle bir manzara. Ve oraya giden ilk yardım diyeceğim veyahut da zelzeleden sonra ilk giden kimse olmak dolayısıyla hemen etrafımızı aldılar. Bizim kim olduğumuzu sordular. Sağ kalanlar, kimi yaralı, kimi yarasızdı. Gazeteci olduğumuzu öğrendikten sonra köylülerin bize sordukları sual şu oldu: "Atatürk'e hasta diyorlar. Nasıl hastalığı?" Orada bütün tüylerim diken diken oldu. Ve bir de orada duyduğum heyecanı hiçbir zaman unutamayacağım.

Kaç yılında olmuştu bu?

Bu 1938 senesinin Nisan aylarında idi ki, Atatürk'ün birinci hastalık devresine rastlıyordu. Adamlar kendi dertlerini unutmuş, Atatürk'ü soruyorlar. Bunun mânâsı çok büyük.

Cemal Bey, bütün çektiğiniz fotoğrafların filmlerini saklayıp bir arşiv mi yaptınız?

Bütün çektiğim fotoğrafların filmlerini tarihlendirerekten sakladım ve hepsi arşivimde, muntazam bir vaziyette durmakta.

Hiç bozulmadılar mı?

Arasında birkaç tane bozulana rastgeldim. Fakat kısm-ı küllisi bozulmadı. Çünkü banyosunda ve yıkanmasında gayet hassas davranırdım, titiz davranırdım. Onun için filmlerimde bozulanlar olmadı. 1932'ye kadar 10-15 makine ile çalıştım. Soyadınız İpekçi olduğu için sorayım, Cevdet İpekçi vardır, tanır mısınız?

Evet, pederimdi.

Ben ikinci makinemi 1925'in sonunda ondan almıştım. 10-15 refleks makine idi. 1932'ye kadar o makine ile çalıştım. 1932'de bir Alman mecmuasında Leica'nın reklamını gördüm. Ve Zaisa fabrikasına mektup yazdım. Bu makineden istedim. Çünkü Türkiye'de Leica makinesi yoktu. Bu bana 1932 senesinin Eylül'ünde geldi. O tarihten itibaren de hep Leica ile resim çektim.

Türkiye'de Leica kullanan ilk siz miydiniz?

Türkiye'de gazeteciler arasında Leica makinesini kullanan ilk benim. İstanbul'daki arkadaşlar benden gördüler, benden bir sene sonra onlar da aldılar.

Demek ki 1925'te başlamıştınız. Şu halde 30 yılı aşkın bir meslek hayatınız var. Bu 30 yıl içinde bütün fotoğrafların filmlerini muntazaman sakladınız.

Hepsi bende saklı. Zaten bundan dolayı Şükrü Kaya 1933'te, *Ulus*'un yıldönümü çayında beni görememiş. "Cemal nerede?" diye sormuş. Söylemişler. "Cemal" demiş, "Ankara'nın tarihi, canlı tarihi. Binaenaleyh Cemal'siz Ankara tarihi olamaz." Bunu bana Ankara'daki müzemi ziyaret eden, bu sözü duyan birisi, müzemi ziyaret sırasında hâtıra defterine yazmış, ben de o suretle öğrendim.

Aşağı yukarı kaç filminiz var böyle saklanmış? Belli mi takriben?

Vallahi 10 binin üstünde.

Şu halde elinizde Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerini en iyi şekilde aksettiren büyük bir arşiv, bir hazine var. Bu hazineyi değerlendirmek için bazı teşebbüslerinizi biliyorum. Bir Atatürk albümü çıkardınız...

Efendim, o benim senelerden beri, Atatürk'ün ölümünden sonra yapmak istediğim bir eserdir. Albümü hazırladım, temiz bir şey olsun diye Almanya'da bastırmak istedim, bu sırada harp patladı, bıraktım. O vakit Almanya'daki matbaalar 80 bin mark fiyat vermişlerdi. 1945'te, Allah rahmet eylesin Hasan Âli Yücel alâkalandı. Maarif Matbaası'nda basmak istedi. Numuneler bastırdık. İstediğim netice olmadı. Yine kaldı. Tâ ki 1963 senesinde ilk sergimi, Alman Kültür Heyeti'nin ricasıyla açtım. Halk benden bu resimleri bir kitap hâlinde basmamı istiyordu. "Bunu yapmak senin borcun, yapabilirsin," diye de ısrar ettiler. Ben de kendilerine vâdettim ve hiç kimseden yardım görmeden kitabımı yaptım, Atatürk'ün hayatını fotoğraflarla kronolojik bir sırayla ve her resmi tarihleriyle, çektirdiği yerleri göstererek, birer tarih vesikası niteliğinde olarak neşrettim. Kitabımın da ilk baskısını bir kırmızı kadife kutu içerisine koyarak 10 Kasım 1969'da saat 9.30'da

altı tane kırmızı gülle beraber Atatürk'ün kabrine bıraktım. Ondan sonra kitabımı satışa çıkardım. Çünkü benim bütün gayem, bütün arzum, o insanı elimdeki imkânlarımla tarihe mâletmek ve benim bu yaptığımı da iftiharla söylerim, yapacak pek olan yok.

Aslında sizin elinizdeki imkânlar öyle zannediyorum ki, bunun dışında, çok az kimsenin yapabileceği başka şeyleri yapmaya da yardım edecek durumda; değil mi? Binlerce film ve resim var elinizde. Ve bunlar yalnız Atatürk'ün hayatı bakımından değil, Cumhuriyet döneminin...

Cumhuriyet tarihi bakımından da kıymeti ifade eder. Ve onlar sadece bende var. Benim resimlerimin bir hususiyeti, tarihleri vardır ve çekildiği yerler vardır. Ben öyle ansiklopediler, öyle Atatürk resimleri neşreden kitaplar gördüm ki, hepsinde birçok yanlışlıklar var. Bir ansiklopedide 1924'te diyerek Atatürk'ün elinde şapka ile bir resmini koyuyorlar. Daha 1924'te şapka olup olmadığını bilmiyor o ansiklopedinin tertip heyeti. 1924'te Atatürk eline değil, ağzına bile şapkayı almamıştı. Şapka 1925'in Ağustos'unun sonunda Kastamonu'da ağza alındı ve başa giyildi. Dikkatsizliktir. Benim 1926'da çekmiş olduğum ve kitabıma koymuş olduğum bir manevra resmini, bir resmî müessese kalkıyor "Çanakkale'de Atatürk" diye koyuyor. Kendilerine söyledim ve sordum. Çanakkale'deki üniforma bu muydu? Ondan sonra ayıldılar. Binaenaleyh resimlerin tarihi çok mühimdir. Ben ona titizlikle dikkat ederim. Benim elimde bugün ikiyüze yakın Atatürk'e ait sağdan soldan topladığım resimler de var. Ama bunların kısm-ı âzamisini tarihlendiremedim. Tarihlendiremediğimden dolayı bir köşede duruyor. Kitaplardan, nutuklardan, hattâ içinde bulunanlara da müracaat ettim vakti zamanında. Onlar dahi unutmuşlar nerede çekildiğini. Ama ben tesadüflerle bazılarını tarihlendirdim, istifade edebileceğim onlardan da. Bende tarihsiz resim yok. Tarihi vesika benim bütün gayem. Ve bir resmi kullanırken tarihini zikrederim. Bende kendi hazırladığım Atatürk'ün hayatına ait bir kronolojik not defterim var.

Ne gibi?

Meselâ Atatürk Çanakkale'ye ne zaman gitmiş, ne zaman dönmüş, ne zaman orada hastalanmış, ne zaman Edirne'de tedavi görmüş, ne zaman Şark'a gitmiş. Bunların hepsinin tarihleri var.

Yani fotoğraflarınızla ilgili olarak değil?
Fotoğraflarla ilgili değil.

Ne maksatla yapıyorsunuz bunu?
Atatürk'ün hayatına ait, bu hâdiselere ait resimleri aramak için. Kendimde olmayan, Cumhuriyet devrinin bütün hâdiselerini, tarihlerini tespit ettim. Bende olan resimleri kendimde tarihli olarak durmakta. Bende bulunmayan, meselâ İzmir'de, İstanbul'da, bilmem Erzurum'da çekilmiş olanları da zaman zaman oralardan arattım, buldum, onları tarihlendirdim.

Bu hazırlık yeni bir kitap yayımlamak için mi?
Hayır. Bunu ben 1936'dan beri yapıyorum. Ve tabiî kitabımı yaparken bundan çok istifade ettim.

Zannediyorum ki, elinizdeki belgeleri kitap dışında değerlendirmek için bazı teşebbüsleriniz oldu. Bir müzeniz var.
Evet, Ankara'da halka göstermek için apartmanımda bir daireyi Atatürk Fotoğraf Müzesi hâline getirdim üç sene evvel. Orada resimleri zaman zaman değiştiriyorum. Halkın gelip görmesine tahsis ettim. Pazar'dan gayri her gün öğleden sonraları açıktır, parasızdır. Resim satışı yoktur.

Yalnız Atatürk'le ilgili?
Yalnız Atatürk'e ait resimler. Altında nerede, ne zaman, ne vesile ile çekilmiş diye kısa kısa izahları vardır. Halk geliyor, görüyor, gençler geliyorlar, görüyorlar. Atatürk'ü tanıtmaktan zevk duyuyorum.

Bu resimler, hep aynı resimler olarak mı kalıyor, yoksa değiştiriyor musunuz?
Üç ayda bir, dört ayda bir resimleri değiştiriyorum. Yazın kimse gelmediği için kapalı oluyor. Cumhuriyet Bayramı'nda açıyorum ve başına birisini oturtuyorum. Günde beş saat açık kalıyor. İstanbul'da iki defa sergi açtım. Ankara'da apartmanımdaki, devamlı olarak açık bulunmakta. Geçen sene Adana'ya gittim. Bir sergi açtım. Şimdi de

Tarsus'tan Amerikan Koleji bir sergi rica ediyor, ölüm yıldönümünde orada bir sergi açacağım. Elimde sergileyecek 300'den fazla resim var. Tabiî bu sergilere 60-70 tane resim koyuyorum. Ve zaten bunlar da bir fikir vermek için kâfi geliyor. İki defa Alman Kütüphanesi benden sergi rica etti. Ve ilk teşviki de 1965'te Alman Kütüphanesi yaptı. İki defa Amerikan Kültür Heyeti ölüm yıldönümünde yine benden sergi istediler, sergiledim. Tabiî bu arada benim kendi sergim de açık bulunmak kaydıyla... İşte elimden geldiği kadar kendi imkânlarımla Atatürk'ü halka tanıtmak istiyorum. Bu benim için bir zevk oluyor.

Efendim, son olarak bir şey sormak istiyorum. Yanılmıyorsam bugün hayatta olan gazete fotoğrafçılarının en eskisi sayılabilirsiniz. Allah uzun ömürler versin. Bugünkü meslektaşlarınıza, gazete fotoğrafçılarına edindiğiniz tecrübelere dayanarak verebileceğiniz tavsiyeler bulunur mu?

Valla şimdi onlar bizim imkânlarımızdan çok daha fazla imkânlarla çalışıyorlar. Ve içlerinde kıymetli elemanlar da var. Bu meslekte hâdiseyi bilerek resim çekmek en mühimi... Hâdiseyi bilmeden resim çekilecek olursa, maalesef hiçbir şey ifade etmez. Bir resim, beş sayfa yazıyı bir anda silip atabilir. Veyahut daha değerlendirebilir. Hâdiseyi bilerek resim almak lâzım.

Zannediyorum, sizden alınacak bir başka ilham var, gazete fotoğrafçıları bakımından. O da, tespit edilmiş tarihi olayları muhafaza etmek ve tarihî belge olarak gerektiğinde değerlendirebilmek ve onları tarihe mâletmek.

Ben bunu yaptım. Benim elimdeki koleksiyonum tarihlidir, tarihlendirilmiştir. Elimden geldiği kadar bunları iyi muhafaza etmeye uğraştım. Bugün de yine bunları bir emniyet altında bulundurmaktayım.

Çok teşekkür ederim.

6 Kasım 1972, *Milliyet*

Atatürkçülük

(Sadi Irmak ile Söyleşi)

Efendim, Atatürk Enstitüsü nasıl ve ne amaçla kuruldu, bugüne kadar neler yaptı?

Atatürk Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun kararıyla kurulmuştu. Amacı, Atatürk ideolojisi ve eserleri üzerinde bilimsel araştırmalar yapmak. Bu araştırmaların sonuçlarını milletimize yaymak, gençliğe, Atatürk'ü, gerçek hüviyetiyle tanıtmak, yayınlarda bulunmak ve ileride Atatürk için tam bir arşiv meydana getirmek, Atatürk Müzesi ve Atatürk Kütüphanesi kurmaktı. Enstitünün iki organı var. Bir genel kurul, 38 kişilik heyettir. Genel Kurul, fakültelerce seçilmiş, memleketin bilhassa yakın tarihi ile meşgul olmuş, Atatürk üzerinde çalışmış, düşünmüş profesörlerden kuruludur. Bu heyetin 5 kişilik yönetim kurulu vardır. Hâlihazırda başkanlık vazifesi bana verilmiş bulunuyor. Benden evvel meslektaşım Sayın Prof. Ekrem Şerif Egeli başkandı. Onun emekliye ayrılmasıyla bu görev bana verilmiştir. Enstitümüz, ilk vazifeleri arasında...

Affedersiniz, bu organlar yalnız İstanbul Üniversitesi içerisinde mi?

Tamamıyla İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı hükmî şahsiyeti haiz bir kuruluştur. Müstakil bir enstitüdür. Bir fakülteye değil, doğrudan doğruya rektörlüğe bağlıdır.

Üniversitelerarası bir kuruluş değil, doğrudan doğruya ve yalnız İstanbul Üniversitesi'ne bağlı.

Evet... İlk hedef olarak Atatürk üzerinde yapılmış olan yayınların tam bir koleksiyonunu yapmaya başlamış bulunduk. Atatürk fikriyatını tespit etmek üzerine gelecek ayın 10'unda milletlerarası bir sempozyum toplamaktayız. Bu sempozyuma 30 kadar yerli bilgin ve 20 kadar da yabancı bilgin davet edilmiş bulunuyor. Bunların mühim bir kısmının tezleri elimize geçmiştir. Bu tezlerin özetlerini şimdi bastırmaktayız, gelen delegelere bunları vereceğiz. Sempozyum 10-14 Aralık'ta toplanacaktır. Sempozyumdan sonra davetlileri önce Ankara'ya sonra

da memleket içerisinde bir gezintiye davet etmek istiyoruz. Öyle umuyoruz ki okunacak 50 bildiri biraraya getirilirse ilk defa olarak milletlerarası anlamda ve çapta bir Atatürk ideolojisi ortaya çıkmış olacaktır. İlmini yapmak isteyenler için objektif bir rehber meydana gelecektir. Bu kongreye raporla iştirak edecekler dışında, iki türlü mesai arkadaşı çağırmak istiyoruz: Birisi gelip dinlemek isteyen, bu mevzuya alâka duyan memleket münevverleri, ikincisi bilhassa basın temsilcileri başta olmak üzere semineristler. Bunlar hem dinlemek, hem de bir konuda tebliğler bittikten sonra o konu üzerinde sualler sormak yetkisine sahip olacaklardır. Konferans verenler bu suallere kısa kısa, fakat doyurucu cevaplar vereceklerdir. Cevaplar ile tezleri birarada yayımlamak kararındayız. Bunların tamamını veya özetini Fransızca ve İngilizce olarak da yayımlamayı düşünüyoruz. Buna ilâve olarak memleketin bölge bölge kısımlarına üniversitenin yetkili profesörlerinden ve hariçten heyetler gönderip gençliğe Atatürk fikriyatını aşılamaktır. Enstitümüzle kamu efkârı arasında daha yakın bir işbirliği meydana getirmeyi düşünüyoruz. Bana verdiğiniz bu güzel fırsattan faydalanarak, kamu efkârından bazı ricalarım olacak: Burada biz Atatürk'ün bir müzesini açmak, bir tam arşivini koymak istiyoruz. Biliyoruz ki Atatürk yaşadığı müddetçe birçok kişilerle temasta bulunmuş, onlara hâtıra değerinde, tarihî değeri olan mektuplar yazmış, mektuplar almıştır. Birtakım diğer vesikalar bulunması da çok muhtemeldir. Bunlar belki dar düşünceyle bir ailenin büyük şeref payıdır, saklanacaktır ama, bütün vakalar gösteriyor ki, böyle evlerde bu gibi eşya iyi saklanamıyor. Bunların milletin malı olması gerekir. Onun için rica ediyoruz, bu nev'i tarihî değerde vesika, mektup, ne varsa bize getirsinler. İsteyen teberru etsin, memnuniyetle teşekkürlerimizi bildirelim. İsteyene de bedelini ödeyelim. Fakat herhalde bütün bu vesikaların ilerde tarihi yazacak olan insanlara başlıca kaynak olmak üzere bir yerde toplanması, zannediyorum ki vakti gelmiştir. Belki biraz da geçmiştir. Korkarım ki birçok vesikalar, Atatürk öleliden bu yana 35 seneden beri şurada burada kaybolmuş olsun. Bu kayba bir son vermek lâzım. Bunlar milletin malıdır. Aile malının çok üstünde milletin ve tarihin malıdır. Tarihe mâledelim diye bu ricamı umumi efkâra ileteceği için *Milliyet* gazetesine özel bir surette müteşekkir bulunuyorum.

Bu enstitü, neden sadece İstanbul Üniversitesi'nin kendi bünyesi içerisinde kurulmuştur da, mesela üniversitelerarası bir kuruluş olarak düşünülmemiştir?

Efendim, şüphe yok ki, Üniversitelerarası Kurul'un da Atatürk fikriyatıyla çok yakından meşgul olması beklenir. Biliyorsunuz ki, üniversitelerin reform kanunu yeni çıktı. Henüz bunu ele almaya zannediyorum ki sıra gelmedi. Yalnız bildiğim kadarıyla Ankara Üniversitesi'nin de paralel bir enstitüsü bulunmaktadır. Diğerlerinin henüz enstitüsü yoksa da tahmin ediyoruz ki her üniversite buna benzer bir tesis meydana getirme gayretindedir. Fakat buyurduğunuz gibi bunun üniversitelerarası bir karakter olması çok daha tercih edilir. Bir merkezî yerde. Burada mı olur, Ankara'da mı olur, bu bahsettiğim arşivi ve müzeyi bir yerde tesis edip tam bir Atatürk koleksiyonu yapmakta ben de fayda görürüm. Fakat bu demek değildir ki, her üniversite de kendi çapında araştırmalar yapmasın. Bu da şüphe yok ki üniversitelerin bir vazifesidir... Biliyorsunuz ki devrimlerin öğretimine rahmetli Atatürk çok büyük bir kıymet atfetmiştir. Öyle ki, eğer imkânı olsaydı kendisi bunun hocalığını yapacaktı. Fakat devlet işlerinden imkân bulamadığı için bu dersin, öğretimine bir değil, dört profesörü memur etmiştir. Birisi devrimlerin hukukî yönünü, öbürü malî yönünü, öbürü tarihî yönünü anlatmak suretiyle ve kendi sağlığında derslere böyle ehemmiyet verilmiştir. Bütün üniversite talebesinin bu derslere devamı mecbur tutulmuştur. İmtihanları yapılmıştır ciddiyetle. O devirlerde Atatürk fikriyatı daha canlı olarak gençliğe, bilhassa üniversite gençliğine aktarılmıştır. Fakat nedense son 15 sene içinde bu dersler dilim varmıyor söylemeye ama karikatür hâline gelmiştir. Dersi alan arkadaşlarımızın, derslere çok esaslı, muntazam olarak devam etmediğini acı ile öğreniyorum. Talebeler de iyi devam etmiyorlar. Sorulduğu zaman, "Efendim, işte biz biliriz Atatürk gençliğiyiz" diyorlar. Aslında bilinmemektedir. Çünkü birkaç yıldan beri bir yüksekokulda ben de Atatürk Devrimleri dersini vermekteydim. Bu vesile ile imtihanlarda gençliğin Atatürk hakkındaki fikir seviyesini ölçmek fırsatını buldum. Maalesef yüz güldürücü değildir. Ben talebelerin büyük bir kısmını rahatlıkla döndürmekteyim, ki şimdiye kadar da âdet değilmiş. Dersler muntazam yapılmadığı için talebe de bu dersten dönmüyor. Ya böyle bir ders var-

dır ve elbette olması lâzımdır. Ve o zaman öğretiminin de, imtihanının da ciddi yapılması şarttır. Benim kanaatimce, bu öğretim birinci sınıflardan başlatılabilir, bir telkin şeklinde son sınıflara kadar gittikçe dozu artırılarak yapılabilir, yapılmalıdır. Yakında bu yönde kendi rektörlüğümüze bir teklif sunmak kararındayız.

Efendim, öyle anlıyorum ki enstitünüzün başlıca amacı müze açmak, arşiv kurmak gibi çabaların dışında Atatürk ideolojisini belirli bir hale getirmek... Gerçekten bu büyük bir sorun oldu. Atatürkçülük nedir sorusuna herkes kendi eğilimine göre bir cevap arıyor ve herkes Atatürk'ü bir uçtan bir uca kadar değişen şekillerde yorumluyor... Acaba bu karışıklığa bir açıklık getirmek imkânını bulabilecek misiniz?

Şüphe yok ki yapacağımız ve yaptıracağımız araştırmalar büyük ölçüde bir ferahlık getirecek. Çünkü Atatürk'ün şu veya bu vesile ile bir yerde söylediği veya yazdığı tek bir cümleyi koparарак ve Atatürk'ün ilgili davranışını hesaba katmayarak bundan bir doktrin çıkarmak isteyen bir eğilim var. Herkeste kendi şahsî görüşünü bu suretle isteyerek veya istemeyerek Atatürk'e mâletmek gibi bir temayül vardı? Bu haksızlık ve memleket yararlarına açıkça aykırı bir tutumdur. Sanıyorum ki bu ideolojiyi gereği gibi aşılamadığımız içindir ki bazı akımların gelişiminde mühim bir rolü olduğu kanaatindeyim. Nitekim, samimi talebelerimden bir kısmı bana "Efendim, biz boş bırakıldık. Atatürk'ü iyi anlamadık, iyi anlatılmadı. Liselerde de, üniversitelerde de aradığımızı bulamadık. Bulamayınca boş kalan zihnimize geldi birisi yerleşti," şeklinde konuşmuşlardır. Buradan da anlıyorum ki, Atatürk budur, demek mecburiyetindeyiz. Bunu temin etmek için de tek taraflı olmaktan çok kaçınmak, bir cümleyi alıp yapılanlar gibi devam etmek son derece vahim ve gayri ilmi bir şeydir. Atatürk'ün bir tüm içerisindeki düşüncelerini, yazılarını –ki ana kaynak büyük *Nutuk*'udur– alıp, davranışlarını da karar anına geldiği zaman davranışı ne oluyor, bunu beraberce mütalâa edip ortaya bir Atatürk tezi çıkarılabilir. Zaten bir Atatürk tezi mevcuttur.

Evet, bir Atatürk tezinin zaten mevcut olduğunu söylediniz. Acaba bunu tarif edebilir misiniz?

Atatürk bir doktrin adamı değildir. Atatürkçülük doktriner bir tez değildir. Atatürkçülük bir elektrik sistemidir. Ekstremlerden kaçmaya uğraşan sağduyu olan yeri bulmaya çalışan, dünya idaresinde, memleket görüşünde bir sistem olarak mücadele edilmelidir. Kendi janrında da elektrik olmakla beraber, 20. yüzyıl için orijinal olan bir sistemi ortaya atmıştır. Atatürk, Batı âlemine bakıyor, liberal kapitalizm var, sermaye var, sermayenin hâkimiyeti var. Koloniler var. Parası olan düdüğü çalarak pervasızca rahat ediyor. Fakat büyük kitlelerin menfaatine göz yuman rejimler bunlar... Bunun karşısında eşitliği ortaya koymak teziyle ortaya atılan Birinci Dünya Savaşı sonrası komünist blokta devleti Allahlaştıran, ferdi tamamıyla eriten, adalet derken bunu özgürlük sırtından ödeyen bir sistem var. Mustafa Kemal sağduyu ile mücehhez, kararlı bir adam olarak diyor ki, bunların ikisi de olamaz. Türkiye için, hattâ belki bütün 20. asır insanlığı için bunların dışında bir üçüncü sistem bulmak lâzım. Bu sistemin hareket noktası olarak, benim kanaatimce iki ana fikir sistemine de dayanmak lazımdır. Birisi lâisizm, ikincisi devletçilik. Fakat bu devletçilik, Sovyetlerin Allahlaşmış olan devletçiliği değildir. Bizdeki ekonomik devletçilik de değildir. Ekonomik devletçilikte, ekonomik işletmecilikte hatalar yaptığımız için, iki devletçiliği iyi anlatamadığımız için halk biraz soğumuş görünüyor. Hattâ onun tesiriyle de 1961 Anayasası'nda –ki ileri bir Anayasa olduğu halde– devletçilik feda edilmiştir. Atatürk'ün diğer prensipleri yer almıştır. Devletçilikten, yapılan menfi propaganda neticesinde vazgeçilmiş görünür. Vakıa sosyal devletiz tâbiri var ama, bu kâfi değil. Ben Atatürk devletçiliğini iki safhaya ayırıyorum. Birisi, geri kalmış bir memleketin, sermayeden mahrum, bilgiden mahrum bir memleketin bir an evvel kalkınabilmesi için toplum elindeki sermayeyi, yani devlet parasını ve devlet mütehassısını kullanan, sınaî teşebbüslere giren, sınaî teşebbüsleri merkezî sistemleyen bir devlet. Sınaî devletçilik, karma ekonomi... Bir tarafı bu. Fakat esas bu değil... Atatürk'ün devletçiliğinden ve sosyal devletçilikten şunu anlıyorum: Atatürk'ün zamanında ben de beyaz bezler üzerine, kırmızı güzel yazılar "Sınıfsız, imtiyazsız bir milletiz" levhalarını asanlardan biriyim. Elbette sınıfsız milletizden maksat, cemiyetimizde sınıflar yok mânâsına gelmez. Elbette her cemiyette olduğu gibi bizde de çalışan ve çalıştıran var. Fakat imtiyaz-

sız sınıflar mevcut olacak ve sınıflar arasında mücadeleyi lüzumsuz kılacak devlet müdahalesi olacak. Sosyal devletçilikten bunu anlıyorum. Sınıf mücadelesini lüzumsuz kılacak devlet hakemliği müessesesi. Nitekim, Çalışma Bakanlığı'nın ve Sosyal Sigortalar Kurumu'nun kurulmasında sendikaların kurulması –ki benim bakanlığıma rast gelir– ana noktada sosyal devletçiliği esas almışımdır. Devletin büyük kitleler lehine yapacağı hakemlik, grevden de daha faydalıdır, lokavttan da daha faydalıdır. İkisini de lüzumsuz kılabilir. Âdil hakem olabilecek bir devlet, büyük kitlelerin refahını daima ön plâna alacak bir devlettir. Sosyal devlet görüşü bence Atatürk'ün de dünyaya getirdiği büyük bir yeniliktir. Yalnız Türkiye değil, diğer memleketler de... Bunun haricinde Atatürk'ün karakteristik bir tarafı, anti-emperyalist oluşudur. 1907'de Ali Fuat Paşa'ya verdiği bir haritada, memleketimizin bilâhere Misak-ı Millî'de kat'ileşen hududunu çizmiştir. Türkiye bu olacaktır, demiştir. O zaman Ali Fuat Paşa soruyor: "Peki ama bunda Yunanistan yok. Arabistan yok. Bunları ne yapacağız? Kendi rızamızla verelim. Nasıl olsa ameliyat olacak... Emperyalizm devri, kolonizasyon devri geçmiştir. Bu bir maceradır. Kanlı ameliyatları dışardan gelmesini beklemeden biz kendimiz yaparak Anadolu ve Trakya'dan mürekkep vatan kuralım. Bunun dışındaki insanları, Arapları, Bulgarları, Yunanlıları kendi mukadderatlarını kendileri halletmelerine bırakalım." Nitekim Misak-ı Millî'de de bu tasrih edilmiştir. Bu fikir Atatürk'te 1907'de mevcuttur. Ve bütün dünyaya da, Ankara'ya gelen sefirlere de kolonizasyon devrinin geçtiğini, müteaddit vesilelerle göstermiştir. Bu vesile ile 1932'deki bir konuşmasını size nakletmek isterim. Amerika'dan bir kadın gazeteci geliyor ve şu suali soruyor: "İkinci bir Cihan Harbi olur mu?" Atatürk "Olur ve maalesef olacaktır," diyor.

"Niçin çıkacak?"

"Çünkü kolonileri inhisar altında almakta ısrar eden İngiltere ve Fransa karşısında bir Almanya var ki, millî izzeti nefsi zedelenmiştir. Mütemadiyen soyulmaktadır. Versay Muahedesi'yle. Millet tahammül edemeyeceği bir yük altında kalmıştır. Vatanından parçalar bölünmüştür. Korkarım ki bu millet, –ki büyük teknik kabiliyeti haizdir– yarın millî gururunu okşayacak bir demagogun eline geçerse, dünyaya yeni bir harp getirebilir."

Gazeteci soruyor: "Böyle bir harp olursa Amerika tarafsız kalabilir mi? Amerika harplerden bıkmış."

Atatürk devam ediyor: "Hayır, maalesef" diyor. "Amerika bu harbe girecektir. Çünkü Amerika, Avrupa meselelerine artık angajedir. Kat'iyen buna seyirci kalamaz. Ticarî, ekonomik, sosyal münasebetler o kadar sıklaştırmıştır ki, Avrupa'nın kaderine Amerika artık bigâne kalamaz ve o harbe Amerika girecektir." Hattâ ilave ediyor: "Sonunda da Amerika'nın dahil olduğu taraf harbi kazanabilir." Yani 1939'un macerasını yedi sene evvel sarahatle söylüyor ve asıl mühim olan da koloniler devrinin kan dökülmeyen bir solüsyona bağlanmasının lüzumlu olduğunu, evvelâ kendi vatanında yaptığı ameliyatla ortaya koyuyor ve telkin ediyor... 1932'de bu söze kulak asılsaydı dünyanın mukadderatı acaba başka türlü olmaz mıydı? Benim şahsî görüşüm, belki bunu biraz aşırı Atatürkçülük görebilirsiniz ama, hâlâ o kanaatteyim ki dünyanın kaderi biraz değişebilirdi. Nitekim 1938'de Ata'nın ölümünde söylenmiş olan sözlerin bence en mânâlısı Churchill'in sözüdür: "O daha dünyaya lâzımdı." Dünyanın yüzünü değiştirebilecekti. Zaten değiştirmiştir bence. Kolonilerin özgürlük kazanması, bağımsızlık kazanmasında ben uzaktan yakından, dolaylı dolaysız daima Atatürk'ün izini gördüm. O tarihlerde zannediyorum aldanmıyorsam 51 müstakil devlet vardı. Bugün galiba 130'u geçtik... Hepsinin mücahitlerine bakıldığı zaman bir Atatürk hayranlığı vardır. Hattâ mücadeleleri esnasında vücutlarının gizli bir yerinden bir Atatürk resmi çıkmaktadır. Gandi başta olmak üzere, her tarafta böyle olmuştur... Onun için ben Atatürk'ü doktrinsiz adam ve 20. asrın simasını çizen en mühim adam olarak görürüm. Yalnız büyük bir Türk değil, çok büyük bir insandı. 20. asrın büyük mimarı olarak görmekteyim! Bilmem, katılır veya katılmazsınız. Ama bu sadece büyük bir aşk derecesine varan bağlılığımın, sevgimin ifadesi değil, birçok hadiselerin içinde bulunarak ve Atatürk'ü yakından tanımak fırsatını bularak edindiğim bir kanaattir. Hayatının son yıllarında, lütfetti, müteaddit defalar beni emretti, yanında uzun saatler kalıp sükûnet içerisinde kendisini etüt etmek fırsatını bulmak, benim hayatımın büyük bahtiyarlığıdır. Atatürk'e bağlayan ve biraz da Atatürkçü yapan, Atatürk'ü bilen adamlardan birisi

isem, bugün az çok buna medyûnum. Buna ilâve olarak da, hemen hemen Atatürk üzerine içte ve dışta ne yayımlandıysa hepsini okuduğumu söyleyebilirim...

Efendim, buyurduğunuz gibi Atatürk'e aşkla bağlılık hissi çok kimsenin paylaştığı bir his. Ve bundan dolayı Atatürk'ü bir çeşit tabulaştırma eğilimi doğduğu tartışma konusu yapılıyor. Hem kişisel plânda, hem de görüşleri bakımından Atatürk ve Atatürkçülük bir çeşit tabu haline getiriliyor ve yanılmıyorsam ondan dolayı Atatürkçülüğün ne olduğu konusunda da tartışmalar katılaşıyor. Çünkü kimsenin itiraz edemeyeceği bir fikrin kendi meşrebine, kendi eğilimine uygun olmasını istiyor insanlar. Acaba bu müşahedeme katılır mısınız?

Bu görüşünüze tamamıyla katılırım. Sebebi de daha evvel görüştüğümüz, herkesin kendi düşüncesini Atatürk'e herhangi bir suretle mâletme cihetinden gelmektedir. Aslında Atatürkçülük katı bir sistem değildir. Dolayısıyla Atatürk kendisi bizzat tabu olmaktan nefret eden bir adam. Allahlaştırmaktan nefret eden bir adamdı ve kat'iyen dünyanın diğer büyüklerine benzetilmekten de hiçbir zaman hoşlanmamıştır. Mesela Napolyon'dan tiksinirdi. Kendisini tanımayanların bazen, "Siz Napolyon kadar büyüksünüz" demelerine fena halde öfkelenirdi. Napolyon kendisini Allahlaştırmıştı biliyorsunuz. Kendi tezine zıt olarak yıktığı imparatorluğun yerine kendisini imparator seçtirmek gibi gülünç gaflete kurban gitmiştir. Atatürk böyle değildir ve Atatürkçülük donmuş bir sistem değildir. Mütemadiyen yeni tarafları yaratılabilir. Atatürkçülüğün sadece muayyen yönü vardır. O da rasyonalizm kelimesiyle ifade edilebilir. Asırlarca skolâstikte kalmış bir memlekette aklın hâkimiyeti... Bugün memleketimize bakacak olursak elbette Atatürk son derece çok sevilen, sayılan bir kişidir. Fakat Atatürkçülük mesleğinden ve fikriyatından bazı tipik sapmalar da memleketimizde mevcuttur. Bunlara kısaca bir göz atacak olursak şunları görürüz. Birincisi özgürlüğü feda etmeye müncer olacak bazı dıştan kışkırtılan ve tek taraflı olarak aşılanmak istenen akımlar var. İkincisi, bizzat şeriata rağmen, şeriatçılığı geri getirme hevesinde ve özleminde olan bir cereyan var. Üçüncüsü, Atatürk'ün lüzumsuz kılma cehtinde bulunduğu

sınıf mücadelesini başlatmak veya mevcudu alevlendirmek tandansında olanlar var. Bu üç sapma son derece dikkate şâyândır ve bu sapmalara karşı Atatürk'ün mukabil tezini memleketimizde daha iyi anlatmakta fayda olacağı kanaatindeyim. Ben şu kanaatteyim ki, 19. asrın büyük filozofu olan ve bir doktrin adamından çok evvel bir filozof olan Karl Marks'ın fikriyatı, o zamanın şartlarına göre şüphe yok ki ileriyi gösteren bir sistem idi. Ve elbette o devirde, 19. asrın ortalarında, 20. asırda gelecek gelişmeleri kestirmek son derece güçtü. O itibarla Marksizmi elbette 19. asrın içerisinde uzun bir varlık olarak kabul etmekle beraber, onu, bütün asırlara şâmil, son hakikat diye anlamak ve anlatmak son derece mahsurlu ve bizzat filozofun kendi aleyhine olan, kendisinin de asla arzu etmediği bir sistemdir. Yine öyle sanırım ki, bugün dünyaya gözlerini bir daha açabilse, 19. asır için söylediği şeyleri bugün kendisi iptal etmek namusunu gösterirdi... Mesela 19. asırda sanayileşme hızlı olarak büyük kitlelerin proleterleşmesine yol açıyor, büyük sefâletler vardı. Böyle bir ortam içerisinde proleterlerin müşterek bir savunmaya dâvet edilmesi belki tabiî idi. Bugün içinde bulunduğumuz dönem içerisinde dünya proletersizleşmektedir. Ve bazı memleketler bunu şimdiden gerçekleşmiş sayabiliyor. Amerika'yı alalım... Almanya'da benim tahminim yanlış değilse 5 milyon işçi ailesi, şimdiden fabrikalara ortaktır. Yani, artık bunlar proleter değildir. Yani, gittikçe proletersizleşme cereyanı var. Farz edelim ki proleterler var ve bunları kurtarmak istiyoruz. Fakat bu kurtuluş, beşeriyetin 10 bin sene geriye gitmesine mâlolmayan bir kurtuluş olmalıydı. İnsanlık 10 bin seneden beri hürriyetsizlikten, hürriyete geçmeye çabalıyor... Şimdi fırsat eşitliği temin edeceğiz derken, 10 bin senede elde edilmiş olan beşerî bir tekâmülü, yani özgürlüğü iptal etmeye kimsenin hakkı yoktur. İşte Atatürk'ün sosyal olan, fakat aynı zamanda özgürlüğü muhafaza etmek isteyen sisteminin Marksistlere karşı söyleyebileceği, vereceği cevap budur... Şeriatçılık özlemlerine gelince, bu özlem bizzat şeriatın kendisine aykırıdır. Çünkü şeriatımız diyor ki, iki türlü hüküm var *Kur'an*'da: Birisi ahlâkî ve imana teallûk eden, ebedî olan, değişmeyecek olan hükümler, ikincisi de günlük hayatımızı tanzim eden ve bizzat hadisle de bunların geçici olabileceği, zamana intibak ettirilmesi lâzım geleceği, hattâ emredilmiş olan hükümler vardır. Şimdi bu hükümler böyle

iken, şeriatımızın bizzat kendi hükmü böyle iken, bütün toplumları, 13 asır evveldeki hayat standardına, hayat anlayışına doğru götürmeye bir hasret duymanın, hiçbir suretle mânâsı yoktur ve Atatürkçülükle de dinle de hiçbir suretle izah edilemez. Bizim gibi bilhassa geri kalmış, süratli kalkınmak isteyen sistemlerde ben sınıf mücadelesinden çok daha hayırlı olan sosyal devletçiliğin hakemlik rolünü tercih ederim. Grevle de, lokavtla da elde edilebilecek sosyal fayda eğer varsa, pahalıya mâlolan ve bizzat büyük kültürlerin günün birinde işsiz kalmasına, sefaletine yol açabilecek sistemlerden çok daha hayırlısı, devletin hakemliğidir. Nitekim, Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasında âmil olan ana prensip; devlet hakemliği prensibidir. Bu müessese hakem kurulları gibi tesisleri ve daha kuvvetli tesisler yapılabilir. Herhalde, bunu benimsemek lâzımdır. Atatürkçülük budur benim kanaatimce, sosyal problemlerimizi krizlere düşürmeden, sosyal adaleti, fırsat eşitliğini sağlamanın çaresi budur. Atatürk'e yapılan son zamanlarda ve çok rafine gibi bir itiraz, efendim günün şartları dolayısıyla Atatürk ancak halka yukarı sınıfa ait olan bazı yenilikler getirdi. Ama tabana inemedi. Efendim, Atatürk kadar tabana inmiş, dünyada hiçbir fikir adamı yoktur. Bir tek misâl ile bunu bırakalım. "Köylü milletin efendisidir" diyebilmiş adam dünya tarihinde yok. Bu insan söylemiştir. Fakat diyelim ki bu bir teoridir, bu bir literatür diyelim ama, fiiliyatta ben size bir vakayı hatırlatayım. Devlet bütçesinin 300 milyonu geçmediği ve bu 300 milyonun 150 milyonunun Âşar Vergisi'nden elde edildiği bir dönemde bir madde-i kanuniye ile Âşar'a son vermiştir. Köylü zulümden kurtulsun, haksız bir vergi... Malûm ya Âşar, müterakki sistem değildi, herkes ne düşerse ve mültezimler vasıtasıyla alınırdı. Köylüye zulmeden mültezimler vardı. Kim sosyal fayda için devlet bütçesinin yüzde 50'sini feda edebilmiştir? Dünyada böyle bir hareket var mı? Ben bilmiyorum. Siz biliyorsanız beni ikaz buyurun... Onun için Atatürk tabana inmedi, büyük kitlelere inmedi demek, son derece yanlıştır ve Atatürk'e yapılacak bir bühtandır kanaatindeyim. Bütün hareketleri kitle içindir. Kelimenin tam mânâsıyla halkçılığı yalnız söylemiş değil, uygulamıştır. Yeter ki biz arkasından iyi gidelim. Bakın o tarihten bu tarihe hâlâ Toprak Reformu'nu gerçekleştiremedik. Halbuki 1924 Anayasası'nda yer almıştır Toprak Reformu...

Efendim, bu açıklamalarınızda Atatürkçülüğe yöneltilen eleştirileri de cevaplandırmış oluyorsunuz. Yalnız bir nokta kalıyor. İzin verirseniz onu da sormak istiyorum. Deniyor ki, Atatürk'ün düşünceleri Atatürk'ün eylemleri belirli bir dönemde ve belirli bir koşullarda ortaya çıkmıştır. Bugün zaman değişmiştir, koşullar değişmiştir. Atatürk'ün yarım yüzyıl önce yapmak istediklerini, söylemek istediklerini bugün de katı bir şekilde ele alarak empoze etmek istemek bir Atatürk fanatizmi olur. Gerçekçilik değildir. Bu konuda ne dersiniz?

Az evvel sizin de iştirak buyurduğunuz, benim de teyit ettiğim gibi, bir katı doktrin değildir. Atatürkçülük sadece büyük çizgileriyle yollar göstermiştir. Elbette bugün cemiyetimizin vâsıl olduğu dönemde 1923'ün şartlarını ve o devirde tatbik edilmiş olan metotları, mevzuatı uygulamak düşünülemez, bizzat Atatürkçülüğün dinamik vasfına aykırıdır. Elbette yeni çareler, yeni formüller, yeni metotlar bulunacaktır. Ama yol olarak, yön olarak Atatürk'ün bize yönelttiği rasyonalist kafayı muhafaza etmek şartıyla...

Çok teşekkür ederim.

12 Kasım 1973, *Milliyet*

Atatürk
(Celal Bayar ile Söyleşi)

Efendim, öyle zannediyorum ki Atatürk'ün iktisadî ve sosyal görüşlerini ve uygulamasını sizin kadar yakından bilen ve değerlendirmek durumunda olan başka kimse yok. Uzunca bir süre Atatürk döneminde İktisat bakanlığı yaptınız ve yanılmıyorsam o dönemin İktisat bakanlığında en uzun kalan devlet adamı sizdiniz. Sonra da Başbakanlık'ta yine iktisadî ve malî konulardaki çalışmalarınız ağırlık kazandı. Atatürk döneminde iktisadî politikada en büyük rolü oynamış bir devlet adamı durumundasınız zannediyorum. O bakımından bu konudaki açıklamalarınızın büyük değeri olacak herhalde. Çünkü çok tartışılan bir konu oluyor, Atatürk'ün iktisadî görüşleri... Eğer izin verirseniz sorumu sormadan önce Atatürk dönemi ile ilgili iktisadî araştırmalarda tespit ettiğim bir hususu size nakletmek istiyorum ve bunun bir doğru teşhisle ilgili bulunup bulunmadığını sormak istiyorum. Bu araştırmalardan edindiğim izlenime göre, 1920'lerin başında, güdülen iktisadî politika liberal bir anlayış taşıyor, 1929'lara kadar sürüyor bu. 1929'lardan itibaren oldukça kuvvetli bir devletçi politika benimseniyor. 1932'de devletçilik yumuşatılıyor. Fakat 1935-36 yıllarında daha da kuvvetli bir şekilde uygulanıyor. 1937'de sizin Başbakanlığa geldiğiniz zaman yine değiştiriliyor ve yine siz daha liberal bir politikayı hâkim kılıyorsunuz. Bu teşhis doğru mu efendim?

Tarih bakımından doğrudur. Fakat bu konuyu akla geldiği kadarıyla söylemek istemem. Size tarihleriyle, vesikalarıyla ifade etmek isterim. Çünkü bu mes'ele etrafında çok yanlış fikirler uyanmıştır. Yanlış yazılar yazılmıştır. Gerçek benim gördüğüm gibi tamamen ifade edilmiş değildir. Ve hepsine de tatmin edecek cevap vermek için size ayrı bir konuşmayı yapmayı vâdederim. Bugün müsaadenizle yalnız onun hatırasını ve politika dışında şahsî ihtiyatlarını, hastalığını ve o zamana ait anıları eğer arzu ederseniz size anlatabilirim...

Buyurun efendim.

Atatürk'ün ölümü bittabi tarihimiz için en büyük bir hadise. Henüz

inkılâpları korumak lâzım ve onu memlekete hediye eden zâtın aramızdan ayrılması çok mühim bir hadise. O'nun daima sıhhatte ve iş başında olmasına inanarak memlekete çok şey kazandıracağını biliyorduk. O zamanlarda daha bazı bedbin kimseler, Atatürk hayata veda ederse Türkiye'deki rejim kıymetini kaybeder, bundan gericiler istifade ederler şeklinde endişelerini yayıyorlardı. Binaenaleyh Atatürk'ün sıhhati o anda yalnız kendi şahsı için değil, milletimiz için de büyük bir kıymetti. Hafif rahatsızlıklarını hissediyorduk. Mesela burnu kanıyordu, yorgunluktan hafif surette şikâyetleri oluyordu. Fakat hastalığın esası neydi? Bunu ehemmiyetli biz surette anlamak lâzımdı. Böyle anları yaşadığımız zaman Ankara'da Balkan devletlerinin bir toplantısı olmuştu. Atatürk Balkan Antantı'na çok büyük ehemmiyet verirdi. Yugoslavların, Yunanlıların, Romanya'nın bir araya gelmelerini çok faideli buluyordu. Hem bu memleketlerin emniyeti için hem de umumî sulhe yardım eder mülâhazasiyle... Zaman zaman Ankara'da böyle toplantılar olurdu. Yugoslavya Başvekili Sterdiyaniç, Ankara'ya gelmişti. Onun şerefine bir müsamere yapılmıştı, herkes eğleniyordu neş'e içerisinde. Ben de kendisiyle ayak üzerinde bu manzarayı seyrederek konuşuyordum.

Affedersiniz efendim, bu olay 1936'daki toplantı mı acaba?

1937'lerde... Tarih benim pek aklımda kalmaz. Hastalığının keşfedileceği sıralarda... Sterdiyaniç'le tatlı tatlı konuşurken ansızın Şükrü Kaya geldi yanıma. Yanında da Sıhhiye Vekâleti Müsteşarı Dr. Asım Bey vardı. Şükrü Kaya kendisini kaybetmiş bir hâldeydi, gözleri fırlamıştı. Ne bana selam verdi, ne misafirlerimize... Fevkalâde heyecanlı ve müteessir bir halde. Bana, Asım Bey neler anlattı, dedi ve sözü de bırakmadı. Müsteşar Asım Bey'e, kendisi söyledi. "Atatürk'ü istasyonda gördüm. Eğer benim aklıma gelen hastalığı tahakkuk ederse, maalesef çok vahim ve Atatürk'ün hayatı tehlikededir..." dedi. O anda salon kafamın içinde dönmeye başladı. Hemen misafirlere veda ettim ve suareyi terk ettim. Gece de uyuyamadım. Sabahleyin erkenden Çankaya'ya çıktım. "Atatürk uyuyor, haber verelim" dediler. Biraz sonra, "Giyineyim, ondan sonra görüşürüz" cevabını aldım. Atatürk'ü hayatta ilk defa pijama ile görmüş olacaktım. Bu kadar yakınlığım olmuş, bu kadar zaman Çanka-

ya'ya geçmiştim, hiçbir zaman onu muntazam bir kıyafet dışında görmemiştim. Muntazam giyinmek, Atatürk'ün hayatında ehemmiyet verdiği meselelerden biridir. O halinde beni pijama ile kabul etmek istemiyordu. Tekrar haber gönderdim. "Ben onun evlâdıyım, kendisi rahatsız olmasın ve hemen kabul etsin." Pijamayı çıkaracak, giyinecek, benden sonra yine soyunup yatağa girecek... Bu mülâhaza ile kendisinin rahatsız olmamasını rica ettim. Geldiler, "buyurun" dediler. Buna rağmen yataktan çıkmış, uzun bir şezlongun üzerine güzel bir ropdöşambr ile bağdaş kurmuş oturuyordu.

"Ne var" dedi. Kendisine, "Sizi rahatsız görüyorum, muayene ettireceğim..." dedim.

"Rahatsızım" demedi. "Nasıl muayene ettireceksin" dedi. Bu arada Avrupa'da bu işlerin mütehassısları olan profesörlerin bana isimleri verilmişti. Bunların ikisi Alman, biri Fransız'dı. Fransız, Fissinger isminde bir zattı. İsimlerini hazırlamıştım cebimde. "Bunları" dedim "davet edeceğim, sizi tedavi edeceğiz".

"Yapma bunu" dedi. Sebep olarak da, "Şimdi siz Hatay meselesi için Fransızlarla en hararetli bir safhada ve netice almak üzeresiniz. Benim hastalığım böyle beynelmilel bir şekilde anlaşılacak olursa, sizin bu misyonunuzda müşkülât çıkar" dedi ve bu rahatsızlığının Avrupa'ya aksetmesinin doğru olmadığını söyledi. "Yalnız" dedi "Neşet Ömer Bey'i gör –özel doktoruydu– tavsiye ettiği doktorlarla, gelsinler beni muayene etsinler. O sırada da İstanbul'un bütün ileri doktorları Akil Muhtar Bey gibi, toplantı halindeydiler. Bunu yaptık. Bir hey'et halinde geldiler Çankaya'ya. Atatürk'ü muayene ettiler. Ben de beraber bulunuyordum. Aralarında konuşmaya başladılar. Ben aile reisi sıfatıyla bırakmıyordum. Hem her şeyimdi, hem memleketimi kurtarmıştı. Hastalığından kendimi herkesten fazla mesul addediyordum, bir kusurum olmaması için, bırakmıyordum. Teşhislerini koydular: "SİROZ"... Kendilerine, "Tedavi için ne tavsiyede bulunuyorsunuz?" dedim. Karar verdiler ve "Kat'iyetle sigarayı bırakacak, rakı içmeyecek ve istirahat edecek. Şezlong üstünde oturacak, orada yemeğini yiyecek" dediler. Böyle mi, böyle... Sonra "Haydi gidelim söyleyelim" dediler. Ben müdahale ettim.

"Doktorlar biraz psikolog olmalıdırlar... Şimdi gittiğiniz vakit kendisine "sigara içmeyeceksiniz" diyeceksiniz. "Hiç mi içmeyeceğim" diyecektir. Hiç içmeyeceksiniz, diyeceksiniz. O zaman sizi dinlemeyecektir. "Rakı içmeyeceksiniz" diyeceksiniz... "İlânihaye içmeyecek miyim?" diye soracaktır. "Hayır içmeyeceksiniz" deyince, bunu da kabul etmeyecektir.

Binaenaleyh kararınızın tatbik edilebilmesi için bunu başka bir formülle kendisine anlatmak lâzım... Dediğim gibi de hazırlandılar.

"Sigara içmeyecek miyim" deyince, cevap verdiler: "Efendim işte günde 5-10 sigara içilir, fazla içilmez"

"Rakı?"

"Efendim bir müddet içmeyeceksiniz.

"Ne kadar müddet?"

Pazarlığa başladılar. "15 gün-bir ay. Vaziyete göre tayin ederiz."

O da, "Bir şey değil" dedi...

Bu suretle tedaviye başladık. Aradan bir hafta kadar ya geçti ya geçmedi. Herkes telâşta. Atatürk bu tavsiyelere riayet etmiyor diye şikâyetler başladı. Emrediyordu hizmet eden çocuklara, "Şöyle yapın, böyle yapın" diye. Onlar da korkuyorlar ve istemedikleri halde doktorların tavsiyelerinin bozulmasını önleyemiyorlar. Atatürk'ü de çok seviyorlar, fakat cesaretleri yok. Sonra Atatürk'e de "Siz doktorların tavsiyesine riayet etmiyorsunuz ve binaenaleyh sizin için tavsiyelere uymak lâzımdır" demeye de kimsenin cesareti yok. Bunu bana yüklediler. "Siz yapabilirsiniz..." dediler. İkinci defa gittim. Şu geldi aklıma: Hastanın doktorlara inanması lâzım.

Ancak inandığı doktorun tavsiyelerine riayet edebilir. Bundan şüphe ettim. Kendisi, daha yüksek seviyede bir konsültasyona ihtiyaç görüyorum" dedi. Şunu peşin söyleyeyim ki, yaptırdık bunu. Fakat sonradan muayene edip teşhis koyanlar da, bizim doktorlarınkine bir şey ilave etmediler. Ben kendisine "Sigarayı fazla içiyor musunuz?" demiyorum. Amma doktoruna inanmasını istiyordum. Bu yolda gidiyordum. Böyle düşündü, gayet mahzun bir tarzda bana baktı, Selanik şivesiyle "Çocuk" dedi, "ben hastayım, ne yapacaksan çabuk yap".

O anda ağlamamak için kendimi zor tuttum. Beri tarafta hakikaten dediği gibi Fransızlarla Hatay meselesinin müzakeresinde en had safha-

dayız. Ya hemen karar verilecek veya kopma olacak. Bu sebeple Avrupa'dan doktor getirilmesini istememişti. Yani memleket meselelerinin hallinde kendi sıhhatinden fedakârlık etmişti. Bu defa teslim oldu. Listeyi uzattım, "Şu şu doktorlar var, hangisini tercih buyurursunuz?" dedim.

"Fransız Fissinger'i getiriniz," dedi. Hemen getirdik. Fissinger'in Çankaya'daki muayenesinde beraber bulundum. Yatak odasında kendisini muayene ediyordu. Atatürk yatağın üzerine uzanmış, ben ayak ucundayım. O da Atatürk'e arkasını dönmüş yandan her tarafını muayene ediyordu. Onun yüzündeki işaretleri Atatürk görmüyor, ama ben görüyorum. Ayaklarını muayene ediyordu, bastı, Fissinger dudağını ısırdı. Durumu fena görmüştü. Ve teşhisini de koydu: Bizimkilerinin aynı... Zeki Fransız, Atatürk'e "Büyük kumandan" dedi, "büyük harpler yaptınız, muzaffer oldunuz. Ama bu işin kumandanı da benim. Siz bana tâbi olacaksınız, bana yardım edeceksiniz."

Atatürk'ün hoşuna gitti bu, tavsiyelerini yaptı. Kendini kurtarmak için, çok dikkatli bir surette ne demişlerse azim ile onu yaptı. Fakat maalesef hastalık hiç müsamaha etmedi. Fissinger'e "Ben bütün mevcudiyetimle bu büyük adama bağlıyım. Aynı zamanda Başvekil olmam itibariyle de Türk milletine karşı onun sıhhatinden ben mes'ulüm. Bana doğruyu olduğu gibi söylemek lâzım gelir" dedim. "Söyleyeyim size" dedi. "Hastalığın tehlikeli devirleri vardır. Bunları atlatmak lâzımdır. Yedi seneye kadar yaşaması mümkündür," sözleriyle Atatürk'ün yedi sene yaşayabileceği fikrini bize telkin etmek istedi.

Hastalığın teknik ciheti böyle. Ama o devreleri anlatıyor. O devreleri atlatmak lâzım ki yedi sene yaşayabilsin. Biz bilmiyoruz tabiî işin tekniğini, tahkik ediyoruz, öğreniyoruz. Mesela Kızılcahamam köylerinde bu hastalığa tutulmuş köylüler var. Eşekle Ankara'ya gelip gidiyorlar. Karınlarında su oluyor, suyu aldırıyorlar. Ben şahsım itibariyle Atatürk için bu yedi seneyi kâfi görmüş değilim. Fakat bu yedi sene oldukça mühim bir zamandır. Bundan istifade eder şekliyle yedi sene biraz ferahlattı beni. Fakat hastalık hiçbir şekilde müsamaha etmedi; tolerans göstermedi. Fakat o kendisinde iyilik hissetti. Adana'ya gitmek istedi. Adana'ya gittiği vakit Hataylılar tezahürat yaptılar...

Adana'ya Hatay dolayısıyla mı gitmişti?

Evet efendim. Kendisi iyileşti, ayağa kalktı, hepimiz seviniyoruz. Kafasında daima Hatay meselesi yaşıyor. Fransızlarla Paris'te müzakere devam ediyor. Adana'ya gittiği zaman onu matem elbiselerine bürünmüş genç kızlar karşılamış, "Kurtar bizi" diye tezahüratta bulunmuşlar. Çok müteessir olmuş, heyecanlanmış. Sonra Adana'da askerî resmigeçit yaptırdı. Ayakta durmuş mütemadiyen, Fransızlara karşı kat'i hareket ediyor, nümayiş yapıyordu. Fakat bunu hayatı pahasına yapmış oluyordu. Biz de bilmiyoruz, aldığımız malûmatta her akşam bana rapor verirlerdi. Atatürk'ün kilo aldığı belirtiliyordu. Ben seviniyordum. Halbuki su toplamaya başlamış.

Adana'dan geldi. Daha sonra İstanbul'a gitti. Atatürk sıhhati için deniz gezintilerine çok ehemmiyet verirdi. Bunu bildiğimiz için, kendisine Savarona'yı aldık. Çok sevindi. Bir müddet Savarona'da kaldı. Nihayet hastalığın seyri olarak Dolmabahçe'ye yatırıldı. Size şunu bilhassa söylemek isterim. Atatürk'ün icraatından memnun olmayanlar, yüksek seviyede olan şahsiyetlerdir. Atatürk'le onların arasında hususla gelen ihtilâfı, Atatürk'ün içmesi ve hastalığı dolayısıyla asabına hâkim olamadığı mânâsını çıkarırlar. Zannederim anladınız meseleyi. Nereye kadar gidiyor. Komaya girinceye kadar bütün zekâsı pırıl pırıl ışıldadı. O zamanlar Hitler'in Anchluss'u (Avusturya'nın ilhakı) olmuştu. O, meseleleri o kadar vakıf anlatırdı ki, hayretler içerisinde kalırdım. Zekâsından ve muhakemesinden, komaya girinceye kadar bir zerre dahi kaybetmiş değildir. Bunun Atatürk'ün müdafaası namına tebarüz ettirilmesini isterim.

Bir asabileşme de olmuyor muydu?

Hiçbir değişiklik yoktu. Bilmiyorum, siyasî bir kısma da girelim mi? Hasan Rıza Bey'in hatıraları çıkmıştır. O hatıralarda, Hasan Rıza Bey, Atatürk tarafından filan reisicumhur olmasın diye kendisine telkinde bulunulduğunu ifade ediyordu. Onu bulup okuyabiliriz de. Hasan Rıza Bey, "Onun emrini Bayar'a söyledim" diyor. Çünkü o zaman benim sıfatım hem Başvekil hem de Halk Partisi'nin Atatürk'ten sonra ikinci reisiydi. İntihapla da partiyle de ilgilenirdim.

Meseleyi takip ediyorum. Hasan Rıza Bey bu konuda bana atfen: "Bu bir Reisicumhur seçimi meselesidir. Bunun şumulü geniştir. Buna

karar verebilmek için size inanırım ama, bunu bana Atatürk'ün bizzat kendisinin söylemesi lâzımdır, dedi ve yapmadı" diyor. Onun şahsî politikası bu. O şahsî politikasından bana da devretmek istiyor.

Hasan Rıza Bey?
Evet. Fakat neden söylüyor bilmiyorum. Bu vâki değildir.

Affedersiniz söz konusu şahıs İnönü müydü?
Ondan başkası yoktu zaten.

Yani aslında İnönü olmasın diye herhangi bir isteği olmamıştır, sizce öyle mi?

O kadar olmamıştır ki, Atatürk ben Başvekili olduktan sonra, İnönü malûm çekilmiştir. Oturup da ne lehine, ne aleyhine benimle herhangi bir meseleyi konuşmuş dahi değildir... Atatürk hasta olunca yaza tesadüf ediyordu. İstanbul'da bulunuyordu. Sefirler de İstanbul'a geldiler. O vakitte Hitler'in Anchluss meselesi hararetleniyordu. Bu sırada beni aratmış, bulamamış. Ben de geldiğim vakit Atatürk'e "Hitler'in Avusturya'yı ilhakı dolayısıyla bizimle ilişkili konularda çalıştığını söyledim. Bizim halk da bankalara müracaat etmiş, mevduatını geri çekiyorlar. Bizde de heyecan uyandırdı. Banka müdürleri vesairelerle görüştüm. Bu fevkalâde bir hâdise değildir, memleketin iktisadiyatına zarar vermemesi için alâkalıların dikkatini çektim, halkın da teskin edilmesi için bazı vesayada bulundum," dedim. Atatürk "Allah Allah, bu meseleyi demek bu kadar mühim telâkki ediyor bizimkiler" dedi ve Hitler hakkında geniş bir izah yaptı bana. O sırada da Fransızların politikasını hatalı bulduğunu söyledi. Bir defa askerî stratejilerini tenkit etti. Majino hattını vs. Sonra Erkân-ı Harbiyelerinin vaziyeti üzerinde durdu. Erkân-ı Harbiyeleri Hükümeti ikaz etmeye mecburdurlar, dedi. Atatürk'ün fikrine göre, Erkân-ı Harbiye reisi bir diplomat kadar diplomat, bir iktisatçı kadar iktisatçı ve beynelmilel hâdiseleri tahlil edebilmek kudretini haiz olmalıdır. Ve askerî tedbirlerini, plânlarını da ona göre hazırlayıp hükümeti de hazırlamalıdır. Bunu anlattı bana ve "Görüyorum ki Fransa bu yolda değildir," dedi. "Göreceksiniz Celâl bu Erkân-ı Harbiye Fransa'nın başına bir belâ getirecektir."

Hitlerle ilgili görüşleri neydi efendim?

Şunu söylemek istiyordu. Bilmem Fransızlar bundan gücenir mi?.. "Hitler, işe başladığından itibaren Versay muahedesini yırtmak istiyor. Bu kimin aleyhinedir? Fransa'nın aleyhinedir. Hitler, Versay'da kaybettiklerini tekrar elde etmek için, hazırlanıyor. Erkân-ı Harbiye'nin vazifesi şudur: Onun bu hazırlığını gördükten sonra, bir çaresini bulup memleketine 20-30 sene kazandırmak lâzım gelir. Bunu görmüyorlar. Majino hattının arkasına sinmişlerdir" dedi. Mühim değil mi?

Hitler'in şahsı ve politikası ile ilgili bir tahlili olmuş mudur?

Hitler'i mütecaviz ve müteaddi olarak kabul ediyordu. Hitler'i de Mussolini'yi de hiç tutmazdı.

Enteresan efendim.

Ve Fransız Erkân-ı Harbiye Reisi Gamelin'in şahsını da ifade ederek, "Hükümetini ikaz etmesi lâzım gelir" diyordu. Bunu zekâsının ve muhakemesinin bütün kudretiyle devam ettiğini bir defa daha teyit için söylüyorum.

Efendim bu açıklamalarınız benim vaktiyle yine Atatürk hakkında İnönü ile yaptığım bir konuşmayı hatırlattı. Kendisiyle o konuşmamda daha çok aralarının neden bozulduğu üzerinde durmuştum. İzahını yaparken hastalığından söz etmişti. Ve hastalığından önce böyle akşamları otururduk, şunu yapalım, bunu yapalım diye konuşurduk. Fakat ertesi sabah düşünürdüm, olacak iş değil. Giderdim kendisiyle konuşurdum. Tamam sen nasıl istersen öyle yap derdi. Ama hastalığı ilerledikten sonra asabileşti ve kendisiyle bazı meseleleri görüştüğümde, bu sefer onu ikna etme gücünü kendimde artık bulamaz oldum. Ve böylelikle aramızda bir sürtüşme başlamıştı diyordu. Sizce bu izah tarzı yanlış mı?

Bu sürtüşme mevcut ve açık. Ama sebebi Atatürk'ün hastalığı değil, hastalık sebebiyle Atatürk bunu yapıyor da değildir. İddia ediyorum ki, Atatürk hastalığı esnasında ne idiyse, sıhhatli zamanında da oydu. Sıhhatli zamanındaki görüşleri, muhakemeleri ve kendi iradesi-

ne sahip olmak hususları, hastalığı zamanında da tamamiyle berkemaldi, işliyordu. İnönü, Atatürk'ü bu şekilde göstermekle aklınca hem Atatürk'ü koruyor hem de kendisini korumak istiyor. Sonra şunu söyleyeyim size, Fissinger burada Atatürk'ü muayene etti. O sıralarda İsmet İnönü de hastaydı. Haber alıyorduk. Ben Fissinger'in İnönü'yü de muayene etmesini düşündüm. Aramızda Atatürk'le mutabık kalmıştık. O zamanlar ben haftanın yarısını Atatürk'ün yanında İstanbul'da geçiriyorum, yarısını da Ankara'da hükûmet, Meclis işleriyle... Perşembe akşamları İstanbul'a gelirdim, pazartesi sabahı giderdim. İki üç gün burda kalırdım, Ankara'ya her gittiğimde İnönü'yü de ziyaret ederdim. İnönü de beni çok samimi olarak kabul ederdi, aramızda hiçbir mesele yokmuş gibi konuşurduk. İnönü'nün hastalığının dahilî bir hastalık olduğunu biliyorum ama nedir bilmiyordum. Fissinger bir otoritedir, gelmiştir, bir defa da İnönü'yü muayene etsin diye bir fikir öne sürdüm. Atatürk'e de anlattım, emrivaki şekilde. Fissinger'i İnönü'yü muayeneye gönderiyorum, dedi. Atatürk'e, Mevhibe Hanım da beraberdi, şöyle çay içtik, böyle konuştuk diye bahsederdim. Hiç yadırgamazdı bunları. Benim bu vefalı hareketimi de takdir ettiğini hissederdim. Böyle idi Atatürk'ün nokta-i nazarı. O ayrı bir mesele...

Aslında nedir efendim, ihtilafların gerçek nedenleri?
Ben o meselede İnönü'yü haksız bulurum. O çok uzundur.

Kısaca lütfetmez misiniz?
Kısaca izahı mümkün değildir...

Bir iki temel noktasını lütfetseniz... Çünkü bu yıllardır tartışılmış tarihî bir olay...

Bunu size ayrıca bahsederim... Sonra sizin sorduğunuz iktisadî meselelere taalluk eden bir noktayı, Atatürk yatakta yatarken yaptığım bir konuşmayı bu vesile ile söyleyebilirim. Ben İktisat Vekili'yken beş senelik bir plan yapmıştım. Atatürk beni İş Bankası'ndan alıp İktisat Vekili yaptığı zamanda, ilk işimiz bu planı yapmaktı. İnönü Başvekildi. Plan muvaffakiyetli bitmek üzere idi. İki senelik veya üç senelik kısa

bir program yaptım. Beş seneliğin eksiklerini tamamlamak, daha birkaç fabrika yapmak üzere. Başvekil olduktan sonra hepsi tamamlandı geldim İstanbul'a, hükûmetin böyle bir tedbiri vardır diye gazetelere ilân edeceğim. Fakat mübarek zat, fırsat buldukça kendini sıhhatli hissettikçe gözlüğünü takar, yastığını düzeltir, bütün gazeteleri gözden geçirir. Kendisine haber vermeden bunu ilân edersem hürmetsizlik olacak. Buna da çok dikkat ederdi. Asker, disiplin meselesi. Buna sivillerden fazla ehemmiyet verirdi. Bunu yapamazdım. Doktorlara; "Bu vaziyeti ne yapayım?" diye sordum. bana 15 dakika müsaade ettiler. 15 dakika zarfında anlatırsın, dediler. Çok memnun olacağını bildiğim bir mesele, haber gönderdim. "İyi niyetli bir teşebbüsümüz var, kararlaştık. Her şeyi de tamamdır. Parası da bulunmuştur, ilân edeceğim, emirlerinizi almak istiyorum" dedim. Hemen hazırlatmış kendisini, pencere tarafında yastıklarını da yükseltmiş. Beni pencereden gelen ışığın altında görecek, öyle dinleyecek, içeri girdim. "Nedir?" dedi. Anlattım. 15 dakika doldu. "İşte şunu yapacağız, bunu yapacağız, şöyle olacak, böyle olacak..." Baktım haz duyuyor, zevk alıyor. Ve hatta sıhhat hareketleri gösteriyor. Maneviyatı başkalaşıyor. Sıkılmadığını, bilakis memnun olduğunu görünce devam ettim. Doktorlar Afet Hanım'ı göndermişler. Geldi, "Paşam, yoruldunuz" dedi. Atatürk, "Otur, otur" dedi. "Dinle bak, bu adam ne söylüyor... Bunları insan dinleyince sıkılmak değil, hayat buluyor." Sonra fikrini, en son iktisadî düşüncesini söyledi. Kelimeleriyle beraber söyleyeceğim bunu size. Anschluss meselesinden sonra eğer Hitler muvaffak olursa bizim gibi iptidai madde yetiştiren memleketlerin sanayileşmesine mâni olacaklar kanaatindeydi Atatürk. Kendisine demir meselesi gibi iktisadî konularda bilgi verirdim, onları birleştirirdi. Avrupa'da muhtelif memleketlerin demir sanayicilerinin tröstleştiğini bilirdi. Bunların askerlik bakımından ehemmiyeti olduğu için kendisini haberdar ederdim. Ama o daha şumüllü olarak meseleyi muhakeme ediyordu. Bir süre önce Londra'da beynelminel iktisat konferansı olmuş, bütün milletler iştirak etmişlerdi. Bende yeni İktisat Vekili olmuştum. Orada Almanlardan bir tez geldi. Şöyleydi: "Buhranın en sıkı sebeplerinden birisi, iptidai madde yetiştiren memleketlerin de sanayileşmeye kalkmış olmalarıdır." Buhranın esasını buraya bağlıyordu.

Bu kaç senesinde oluyor efendim?

1931-32 falan. Yani ben daha yeni İktisat Vekili olmuştum. Türkiye'yi Tevfik Rüştü ile ikimiz temsil etmiştik. Bunları da Atatürk'e söylemiştim. Bunun üzerine "Beşinci planı süratlendirelim. Burada böyle bir cereyan var" diye hem hükûmete hem de kendisine telgraf çekmiştim. Bana Kanadalılar da "Siz şeker fabrikası yapıyorsunuz, vazgeçin bu işten" demişlerdi. "Niçin?" dedim. "Bizde şeker sanayii çok ilerdedir, bunu siz yaparsanız bizim piyasamız daralacaktır, satışımız azalacaktır" dediler. Tabiî kendi memleketimin hesabına... İnsan gülüyor bu mantığa. "Eh," dedim, "yaptık." Cevap verdiler: "Yaptıklarınızı kabul edelim. Bundan sonra yapmayacağınızı taahhüt edin."

Neye karşılık istiyorlar böyle bir taahhüdü?

Dünya iktisadî buhranının halli için bir tedbir olarak, bunu söylüyor, bizden de bu fedakârlığı istiyorlar. İtalyanlar tekstil sanayiinin bizde kurulmasını istemezler. Ben Almanya'dan demir sanayii için bir heyet istemiştim. Demirin sanayide esas olduğunu biliyordum. Gayet basit bir fabrika yapacağız, mesela bir tekstil fabrikası. Makinelerimizi yenileyeceğiz, amorti edeceğiz bunu. Kendimiz yapmalıyız makinelerimizi. Bu olmadıkça daima bir yere bağlıyız. Demir sanayii, sanayileşmede temeldir. Demir sanayiini yaptırtmak istiyorum, bunun etütlerini bir mütehassıs heyete hazırlatıyorum. Almanlar, Krupp müessesesi aldı üzerine. Memlekette en müsait yeri bulmak için dolaşıyorlar. Bunun için de rapor hazırlıyorlar. İyi Almanca bile bir maden mühendisim vardı, refakatlerine verdim. Bir gün bana "Aralarında şöyle konuşuyorlar" dedi: "Türkiye'de demir sanayiini kurmak doğru değildir ve bizim aleyhimizedir. Ama Türkler mutlaka yapacaklar ise bizim bu işi yapmamız lâzımdır..." Bütün bunları ben Atatürk'e anlatmışımdır. Takip ederdi. Mesela Eskişehir'e giderken treni durdurdu. "Nerde kuracaksın şeker fabrikanı?" dedi. "Her şey hazır, yerini tespit edeceğim" dedim. Haydi beraber çalışalım, dedi. Benim tasavvur ettiğim yer ucuz arsalar almaktı. Onlar da şehrin dışında oluyor tabiî... Kafamda Kızılay'ın yerlerini hazırlamıştım. Müthiş de bir soğuk vardı. Sıfırın altında 1 veya 2 derece. Her yeri dolaştı. Fabrikanın şimdiki yerini göster-

di. Bu yeri ben de biliyordum. Fakat arsa ve yer bakımından daha fazla para vermek lâzım geliyordu. Bundan dolayı oraya karar vermemiştim. Bana şunu söyledi; "Buraya kuralım bu fabrikayı. Şimendifer güzergâhıdır. Milletimiz gidip gelirken görürler, kuvve-i maneviyeleri yükselir." Bu kadar alâkadar olurdu... Şimdi gelelim anlattığım meseleye; Afet Hanım'a çıkıştı: "Otur, otur" dedi. Zaten nihayete de gelmişti iş. "Sizin," dedi, "söylediklerinizi dikkatle dinledim. Bana söylerken sık sık parası da temin edilmiştir diyorsunuz" dedi.

Tabiî bir program nazarî veya hayali bir esasa istinat ettirilemez. Evvela onun malî cihetin temin edilmek lâzım gelir. O da para. O dikkatini çekmiş. "Bence," dedi, "memleket bütün menabii kuvasını (kuvvet menbalarını) sarfetmelidir bu uğurda. Ve en kısa zamanda sanayileşmelidir. Bunun içerisinde kamu teşebbüsü mü, özel teşebbüs mü bilmem nesi yok. Türk milletinin menabii kuvası. Hepsini birleştirip bir an evvel sanayileşmelidir." Benim de prensibim buydu; yapmak ve yaptırmak. Özel teşebbüse ve onlara hayırhah bir surette yardımcı olmak. Bu suretle menabii kuva birleşmiş oluyor. Bunu son söz olarak söyledim: "Menabii kuvasını sarfederek sanayileşmelidir bir an evvel. Haydi Allah muvaffak etsin" dedi.

Efendim, aslında sizin iktisadî görüşlerinizle İnönü'nün iktisadî görüşleri arasında ciddi bir farklılaşma olduğu ileri sürülür. İnönü devletçi politikadan yana, siz ise daha liberal görüşleri savunursunuz. Doğru mudur bu?

Biraz ayrılacağım mevzudan. Fakat siz istiyorsunuz, kısaca anlatayım. Maalesef o görüşün yükünü de benim sırtıma yüklemişlerdir. İnönü asker. İktisadî meselelerde görüşü Levazım Dairesi'nin kendisine verdiği malûmattan ibarettir. Levazım İdaresi de tabiî büyük bir müessesedir. İktisadî bakımdan orduya lâzım olan şeyleri tedarik eder. Bunun içerisinde demiri de var, kömürü, erzakı, elbisesi de var... Ordunun iktisadî şubesi. En büyük müstehlik de kendisi. Medeni ordu olarak yapacağı iktisadiyatın orada da gayet iyi bilinmesi lâzımdır. Fakat onlar durumu dar çerçeve içerisinde mülâhaza ediyorlar ve kendi düşüncelerine göre yapmak istiyorlar. Çok sıkı idi İnönü'nün görüşü. Dar

bir çerçeve içerisinde mülâhaza ederdi. Sonra özel teşebbüse hiç itimadı yoktu. Karakter olarak söylüyorum bunu. Halk vergi kaçakçısıdır. Özel teşebbüs muhtekirdir. Bilmem şunlar bunlar toprak ağalarıdır, zalim adamlardır. Rusya'ya gidip geldikten sonra, bu daha çok kuvvetlendi. Bir sanayi ofisi vücuda getirdiler. Bunu biz yapacağız diyorlardı. Ben İktisat Vekili değildim o sırada. O vakte kadar İş Bankası'nın müdürüydüm. Bu malî tatbikata hiç reyim yoktur girmemişimdir içerisine. Mesela barut yapılacak. İnhisar altına verelim. Maliye'nin sistemi bu. Barut inhisarını bilmem hangi milletten ona verirler. Şeker ithal edilecek, devlet getirsin şekeri. Şeker inhisarı. Benim hiç alâkam yoktur. İnönü'nün maliyesinden kendisine gelen telkin bu. O da bunları kabul ediyor. Çünkü Maliye'de on para yok. Nerden ne gelirse, kendisine bir miktar nefes alalım diye ne gösterilirse o sistemi kabul ediyor. Bütün halkın şikâyeti bu. Monopol oluyor her şey. Bu, Maliye Vekaleti'nin politikası olduğu halde, ben İktisat Vekili olduğum gün benim sırtıma yüklemişlerdir bu işi.

Evet onu soracaktım. İktisadî görüşleriniz farklı idiyse, İnönü'nün başbakanlığı sırasında beş yıldan uzun bir süre nasıl İktisat bakanlığını yaptınız.

Atatürk empoze etti. Onu anlatayım size. Galiba sizin akrabanız olacak. Şimdi TRT'nin başında. Bey'in bir kitabı var: *Gerilemenin Tarihi* diye. Çok hatalı yazılar. Kitap bende var, fikirlerini anlamak için okudum. İstihbarat menbaları kendisini çok aldatmış. İhtimal ki, temayülü de öyle, hoşuna gitmiş. Çok yanlış şeyler yazmış. Atatürk gericiliği önleyememiştir, diye yazıyor. Böyle başlamıştır. İnhisar şeklinde. Bunun etrafında afelde buluyor. Mesela barut şirketi kurulacak, gidiyorlar, sermayedar bulup getiriyorlar. Hükûmete takdim ediyorlar. Dünyanın her yerinde sermayedar, bu şekilde delâlet eden insanlar var. Bu milletin aynı zamanda kanunlarını bilmedikleri için, hukuk müşavirleri de alıyorlar. Onlara yol gösteriyorlar. Bunlar da aferist olarak meydana çıkıyorlar. İnönü aferistlerin aleyhindedir. Haklıdır. Ama onlar da olmasa kendisinin sistemine hizmet edecek kimse yok. Bakınız, iki şey anlatacağım: Ben, İş Bankası'nı işlere ancak kredi vermek

suretiyle soktum. Zaten bankanın kurulmaktaki maksadı da bu değil midir? Emin gördüğü yere parasını yatırmak.

Ama daha çok millî sanaiye hizmeti düşünür, değil mi?

Evet, evet. Umumî olarak Afer Banker. Bu iltizam şekillerine sokmadım bankayı. Fakat bunun yükünü, bu maksatla kurulmuştur diye bizim bankaya yüklerler. Bir gün beyaz sakallı bir Fransız, Çekoslovak fabrikalarının müdürü olarak İş Bankası'na geldi, beni gördü. "Ben Çekoslovak fabrikalarını temsil ederim (Fransızlar onları almışlardır). Sizin ordunuz bizim yeni yaptığımız mitralyözlere taliptir. Pazarlığımız bitti, anlaştık. Yani vade ile ödeniyor. Ama bu işin olması için sizin bankanızın Maliye'ye kefil olması lâzımdır" dedi. Anlamıyor, ihtilâlden gelmişiz, kuvve-i milliyeciyiz. Maliyeyi yeni kuruyoruz. Öderler mi, ödemezler mi borçlarını... Sonra kendisine müşkülât çıkarırlar mı, çıkarmazlar mı... Beni bunun için sokuyor oraya. Benim İş Bankası, Türkiye Maliyesinden daha kuvvetli olabilir mi? Fransıza "Utanırım böyle bir şeyi kabul etmekten. Ben bankacıyım ama benim de devlete olan münasebetim ve sıfatım var. Türkiye maliyesine ben kefil olacağım. Bu prensibi kabul etmem, yapamam" dedim. Çünkü ben Maliye'nin herkes tarafından şâyân-ı itimat bir hale geldiğini göstermek isteyenlerdenim. Bunun aksini söylemek isteyenlerle beraber olamam. Fransız "Öyle ise durur bu iş, yapmam" dedi. Maliye Vekili Abdülhalik Bey'di, yakın arkadaşım. Kendisine, "Bana böyle bir müracaat var, ne dersin? Ben esas itibariyle bankamın mesuliyetini para bakımından askerî silaha sokmak istemem" dedim. Abdülhalik Bey, "Bizim askerler," dedi, "bunu çok istiyorlar. Çok büyük ihtiyaçları olduğunu söylüyorlar. Binaenaleyh ordu için çok lâzım bir meseledir bu. Öyle anlaşılıyor. Yap bunu" dedi. Siz böyle düşündükten sonra mesele yok, dedim. Taksitlerin gününde ödeneceğini İş Bankası namına ben taahhüt ettim. Bu iş bitti. Ordu da bu güzel silahları aldı. Aradan bir iki sene geçti. O beyaz sakallı tekrar geldi. Bir yemek vermişler, beni de çağırdılar. Orada aynen şunu söyledi: "Hükümetin (ve beni göstererek) bunun bankasının muameleleri o kadar muntazam ki, vâdesi geldiğinden bankadan haber veriyorlar, bizden, iki gün önceden paranız hazır diye. O kadar dikkatlidirler" dedi. O

vakit döviz meseleleri de vardı. Borsada alınır satılırdı. Flotandı fiyatlar. Şimdiki usuller mevcut değildi. Abdülhalik Bey, biz de suret-i mahsusada buna dikkat ettik. Vâdesinden bir gün evvel kendilerine bankadan haber verdik, paranız hazır gelin alın... Bu vaziyetlerde çalışırdı...

Bunu ne maksatla anlattınız efendim? Demin bir konuya girmiştik. Yani İnönü ile farklı iktisadî görüşle nasıl bağdaştı?

Şimdi o konuya geleceğim. Benim İş Bankası'nda inkişaf birden oldu. piyasanın darlığını biliyorum.

Muharebeden çıkmışız, hiçbir şey yok memlekette. Finansman meselesinde açıldım. Ben açıldıkça mevduat da gelmeye başladı. O vakit Türk bankaları, küçük küçüktü. Mevduat ve faiz verir diye bankaya kimse getirip para yatırmazdı. Osmanlı Bankası'na bedava mevduat yaparlardı. Türk bankasına milletin emniyeti yoktu. Çünkü bazısı çıkıyor, bazısı batıyordu. İş Bankası'nı emniyet ve teminat vermek için bu gölgeden kurtarmak istiyordum. O hasıl oldu. sonra bazı kimseler iflas derecesine gelmişlerdi. Taksirleri yoktu, namuslu firmalar vardı içlerinde. Umumî buhranın tesiri altında kalmışız, malı var, satılmaz. Vâdesi de gelmiştir. Telaş etsem, o da iflas edecek, banka zarar görür. Onu da korumak suretiyle işi telife çalışırdım. Yani kolaylık gösterirdim. Bundan dolayı banka lâzım gelen iyi tesiri halka yaptı ve mevduat çoğaldı. O zamanın parasıyla 30 milyon, 50 milyon...

Kasalar para dolu. Sanayie gitmek istiyordum. Bana bir gün, Mehmet Ali isimli, Almanya'da kâğıt sanayii tahsil etmiş bir mühendis tanıştırdılar. Kabiliyetli bir insandı. Kâğıt meselesinde bize faydalı olur, dediler. Mahsus isim veriyorum, nerelerde, ne vasıtalarla işin içerisine giriyoruz. Bana kâğıt sanayii hakkında malûmat verecek kimseyi bulamıyorum. Ne tekniği hakkında ne iktisadiyatı hakkında. Yalnız, bildiğim bir şey var; Lale Devri'nin sahibi Nevşehirli İbrahim Paşa, 350 sene evvel Yalova'da kâğıt fabrikası yapmıştı. Biz de yaparsak 350 sene sonra ikincisini kurmuş olacağız. Bu müddet zarfında kâğıt sanayii olan memleketler kıyıp bize kâğıt vermeseler, birbirimize mektup dahi yazamayacağız. O vaziyette memleket. Ehemmiyet veriyorum, utanıyorum. Neden olmuyor diye. Çağırdım Mehmet Ali Bey'i, konuştum. Anlattı bana.

İnandım. Kâğıdın iptidai maddesi de odun. Dağlarda yangınla mahvoluyor mevcut. Bunun portresi ne kadar dedim. 25 milyon, 30 milyon lira bir hesap çıkardı. Teşebbüse geçtim. Evvela İdare Meclisi'ne bildirdim. Kendilerine, kâğıt fabrikası yapacağız, zamanı gelmiştir, kararınızı verin dedim. İtimatları da var. Zaten fazla malûmatı olanımız da yok. Emniyete dayanır her şey, kararı verdik. Müracaat ettik. Zamanın usûlüne göre böyle mühim fabrika kuranlar için hususi bazı imtiyazlar kabul ediyorlar. O da şu; bölge hesabına göre, böyle büyük bir müessese yapılınca, o bölge dahilinde bir ikincisi yapılmasın. Bu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'muzda var. Ta İstanbul Meclis-i Mebusan'ınca kabul edilmiş. Mesela İzmit'i, şimdiki yerini beğenmiştim. İstanbul'da, Bursa'da, Bolu'da o çerçevede ikinci bir kâğıt sanayiini bilmem kaç sene başkasına yaptırmayacaklar. Onun için müracaaat ettim. "Müsaade edin, ben yapacağım bunu, konunun bu maddesine göre de bana bu hakkı tanıyınız" dedim. Yapmadılar. Sanayi Ofisi diye bir ofis kurmuşlardı. Türkiye'nin bütün sanayiini kendileri kuracaklar, veyahut kendileri müsaade ederler ise fabrika kurulacak. Sistem bu, İsmet Paşa'nın usulü. Rusya'ya gidip geldikten sonra kurulan ofis. O vakit de İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey isminde liyakatlı, faziletli bir hukukçu. Bize, "Biz bunu kendi programımıza aldık, biz kuracağız" dediler. Allah mübarek etsin dedim. Ben de başka şey ararım. Bunu bir mesele yapmak istemiyordum. Fakat mesele oldu. ben İdare Meclisi'nde, "Siz fabrika yapacağız diye karar almıştınız. Şu sebeple reddettiler. Kendileri yapacaklarmış. Bunun üzerine mütalâa da söylemekten çekinmedim. Ben İktisat Vekili olsaydım, onların yaptığı gibi yapmazdım" dedim. Memlekette yapılacak namütenahi iş var. Sermaye az onlarda. Hangi müessese bir iş yapmak istiyor ise, ona vermeli, hattâ yardım etmeli ve hükümet oradan tasarruf ettiği para ile bir başkasını yapmalı dedim. Bunu bize yaptırmıyor. Paramız var. Bunun portresi de 20-30 milyon liradır. Bunu ben yapacağım diyor ama, dışarıdaki öğretmenlerin maaşını ödeyemiyor, bütçesi de bu... Nasıl bu devletçiliği, devlet sermayedarlığını idare edecekler ve bunun altından kalkacaklar. Aklım ermiyor, dedim. Zaten teknik mekteplerini kurmasalar, ben sanayii kuramam. Teknisyen yetiştireceğim. Ben üç kişiyle yapmışımdır, birinci beş senelik programı. Dördüncü, beşincisinde bulamadım bana fikir verecek adam olarak. Bu kadar da züğürttük. Hem tek-

nisyenden, hem mühendisten... Bu olayı Atatürk'e söylemişler. Demişler ki, Bayar karar verdi, kâğıt fabrikasını kuruyor. Beklediği bir şey. Bunun üzerine –benim haberim yok– Atatürk ile İsmet Paşa arasında bir mesele geçmiş. Bizim İnhisarlar İdaresi karton kâğıt, ambalaj fabrikası yapmaya karar vermiş. İsmet Paşa ondan sonra bunun planlarını vesairelerini almış, Atatürk'e gitmiş. Atatürk adeta eli sopalı hepimizi tazyik ediyor. "Yapalım, yapalım" diyor. İnönü, "İnhisarlar Dairesi buna karar verdi. Fakat tetkik ettirdim bunu, bundan kâr çıkmaz, zarar edermişiz. Meselenin portresi de üç milyon liradan ibaret. Ambalaj fabrikası yapacaklar. İnhisarlar İdaresi'nin paket vesairesinde kullanmak için ihtiyacı var. Ve ilk teşebbüsümüz olacak. Zararlı bir işe girersek, bundan sonra cesareti de kırar. Bundan vazgeçelim Paşam, ne dersin" demiş. Ben derakap anladım, kâğıt fabrikası, şeker fabrikası kurulan memleketlerde daima kavgalar olmuştur, istenmemiştir içten. Bunları sigortacılar istemez, nakliyatçılar istemez. Komisyoncu tüccarlar istemezler. Hariçten bir mektup yazar, gelir komisyonunu alır cebine atar, bey gibi yaşar. Memlekette kurulursa o, eksik olacak onun ticareti. Bunları ben tetkik etmiştim. İşin kurulmasından menfaati bozulacaklar bana mani olmak isterler. Onlardan biri İsmet Paşa'ya "zarar edersiniz" demiş. O da kabul etmiş. Atatürk'e de tesir etmiş. Atatürk bu sırada bizim aynı işi daha büyük olarak kurmak istediğimizi öğrenince şaşırmış. Bizim İş Bankası İdare Meclisi'nden arkadaşlar kendisine işi anlatıp kârlı olabileceğini söyleyince beni çağırttı ve bu meseleyi konuştu.

Ben prensip olarak Atatürk ile İsmet Paşa arasına hiçbir zaman girmedim. Memleketin, inkılâbın iki mümtaz ricali arasına girmek istemezdim. Fakat Atatürk bu meseleyi devam ettirdi. Benden "Nedir bu mesele?" diye kâğıt fabrikasını sordu. Anlattım. "Bu işi hükümet kendi imkânları dahilinde görüyorsa yapsın, fakat böyle bir işi yapacak müessese sıkışınca o işi onlara bırakmak suretiyle kendi imkânlarını başka işlere kullanabilir" dedim. Misaller verdim. "Mesela Ziraat Bankası zirai aletleri yaparsa, devlet bu külfetten kurtulmuş olur" dedim. İkazımın hülâsası bu... Büyük adam bu görüşlerimi aldı, develope etti... Karma ekonomi esasları bu suretle çıktı. Ondan sonra İsmet Paşa ile aralarında Mustafa Şeref Bey üzerinde bir ayrılık çıktı ve Atatürk beni iktisat vekilliğine getirdi.

İsmet Paşa'ya rağmen mi?

Hayır... Aralarında anlaştılar. Meselenin esası karma ekonomiyi kurmak görüşünden çıkmıştır.

İnönü ile iktisadî görüşlerinizin ayrılığına rağmen onun hükümetince uzunca süre iktisat bakanlığını nasıl yürütebildiniz?

Ben İnönü'ye saygı gösterirdim. Şefimdi... Kendisine her fırsatta izahat verirdim. Ve o da bana yardım ederdi. Yani anlaşırdık. Atatürk tedricen dar devletçilikten beriye doğru geldi. İsmet Paşa olduğu yerde kaldı. Mesele budur.

İzin verirseniz bu konuları ilerde daha geniş olarak ve buyurduğunuz gibi belgelere dayanarak konuşalım.

Hay hay... Çok memnun olurum...

Çok teşekkür ederim.

12 Kasım 1974, *Milliyet*

Atatürk
(Şevket Süreyya Aydemir ile Söyleşi)

Efendim, Atatürk'le ilgili biyografilerin, kitapların en ünlüsünü, en popülerini yazmış bir yazar olmanız dolayısıyla sormak istediğim bir soru var. Atatürk hakkında kitap yazmak isteyen, araştırma yapmak isteyen bir yazarın kaynak bakımından karşılaştığı durum nedir? Yerli ve yabancı kaynaklar Atatürk konusunda yeterli midir, değil midir?

Bu sorunuza müsaade ederseniz, biraz başka bir mebdeden hareket ederek cevap vereceğim. Evvela, biyografi ne demektir ve biyografi yazarının tarih ve konu karşısında mesuliyetleri nelerdir? Bunu, şöyle ifade edebiliriz: Atatürk de dahil olduğu halde, herhangi bir tarihî şahsiyetin hayatı ele alındığı zaman, evvela aslolan kaynaklardan başka görüş açısı var. Bu görüş açısı yazara bir kültür vazifesi tahmil eder. Yazar haddizâtında, bu konuya sadece hâkim olmakla kalmamalı, aynı zamanda değerlendirmelerini, sonuçlarını ve eleştirilerini birbiriyle çelişmeyecek şekilde sistematik bir dünya ve insan görüşüne bağlayabilmelidir. Yoksa, çıkacak eser subjektif kalır. Bunu şöyle canlandırmak mümkündür: Çok olaylı bir yüzyılda yaşıyoruz. Ve bu yüzyıl, hayatları hepsinin ayrı ayrı ve başka başka açılardan enteresan olan büyük tarihî şahsiyetler yetiştirmiştir. Bunlar ihtilâlcilerdir, devlet adamlarıdır. Harp ve asker adamlarıdır, vs... Fakat, hepsine hâkim olan şey, evvela hangi vasat içinde bu şahsiyetler belirmişlerdir, hangi şartlar onları ön plâna atıyor. Çünkü, bakıyoruz yıllarca sessiz sedasız kendi köşesinde adı duyulmayan bir adam, bir gün dünya ölçüsünde bir faktör oluyor. Mesela Hitler... Yahut da buna benzer Çin'de, Rusya'da olduğu gibi. Tamamen kendi devrinin dışında kalmış, fakat bir ihtilâlle ön plâna çıkmış birçok insanlar var. Geliyor, kendi memleketlerinin kaderinde ve kendi kaderlerinde ayrıca müessir oluyorlar. Bunun sebepleri neler?

Bunun sebeplerinin ben, şöyle ele alınırsa doğru olacağına kaniim: Şu bir gerçektir ki, aslolan, olaylardır. Fakat, bu olaylar birtakım şartların neticesinde hasıl olur. Binaenaleyh, aslolan olaylar derken bir eksik ifade olur bu. Aslolan şartlardır dememiz lâzım. Şartlar olayları do-

ğurur. Şu halde, biyografi yazarının birinci vazifesi, önce şartları incelemektir. Hangi şartlar, bu tarihî şahsiyeti ortaya atmıştır? Şartların doğurduğu olaylar, şartların hâsılası olan olaylar bizatihî şartlardan da, ayrıca etki yaparlar mı? Elbette yaparlar. Şu halde, eski tabirle münasebet-i mütekabile dediğimiz, karşılıklı ilgiler var. Şartlar ve olaylar arasında. Aslolan, şu halde şartlar, ama olaylara müessir oluyor. Olaylar, bizatihî sonra şartlara etkilerini yapıyor ve bu karşılıklı etkiler ve mübadeleler neticesinde toplum içinde hem şahsın kaderi, hem toplumun kaderi oluşup gidiyor. Bu bir görüş açısıdır. Şu halde biyografi yazarı birincisi, çağının kanunlarını bilecek, ikincisi ele aldığı toplumun tarihini ve tarihî mekanizmasını bilecek. Tarihi içinde hangi büyük faktörler bu topluma o günün rengini vermiştir. Üçüncüsü, bu tarihî şahsiyet, nasıl oluyor bu toplumun içinden sivriliyor? Sivriliyor ve topluma müessir oluyor. O halde tarihî şahsiyetin rolü nedir? Mesela şöyle koyalım: Tarihî şahsiyet, toplumu yeniden, kendi yaratacağı, yahut kendi düşüneceği istikamette şekilleştirebilir mi, yoksa onun müdahalesi ancak toplum hareketini hızlandırmak veya yavaşlandırmaktan mı ibarettir? Bu konuda idealist ve materyalist görüşler arasında farklar vardır. Fakat materyalist görüşe göre, tarihî şahsiyet bizatihî toplumun mahsulü olduğu için, toplumun içinden çıktığı için, o bu toplumun da yine birtakım kanuniyetleriyle kayd-ü şart altındadır, bağlıdır, binaenaleyh, toplumun gidişatını tarihî şahsiyet hızlandırabilir, yahut yavaşlandırabilir. Ama, yeniden yaratamaz denir. Ben de bu kanaatteyim. Çünkü zemin, malzeme vs. mevcut toplumdur. Gelelim sualinizin diğer cephesine: Kaynaklar bahsine. Kaynaklar, elbette müessirdir ve kaynaklar olacaktır ki, tevsik edebilelim şartların tesirini. Fakat, bu kaynaklardan evvel yine tarihî görüş ön plânda gelir. Kaynaklar, çünkü bizatihî bir değildir. Kaynakları değerlendirmek bir unsurdur. Yazarın vazifesi, kaynakları değerlendirebilmektir. Eh, kaynakları dilediği gibi değerlendirebilir. Herkes kendi kültür seviyesi, kendi dünya görüşüne, kendi tarihî felsefesine göre, dilediği gibi değerlendirebilir. Binaenaleyh, şu halde yazarın, ayrıca bir de kaynakları değerlendirmek bakımından bilimsel diyebileceğim bir kültür seviyesine ve bir kültür hazırlığına, ayrıca bir kültür yetişkinliğine ihtiyacı vardır. Aksi takdirde, bu kaynaklar, şunun bunun elinde olduğu gibi bugün

bizde bilhassa, gelişigüzel birtakım mübalağalarla yahut yanlış değerlendirmelerle ortaya serilir ama, bu serilen eser ömürlü olmaz. Şu halde kaynaklardan evvel, kaynakları değerlendirme niteliği ve yeteneği geliyor. Bununla iş bitiyor mu? Hayır. Kaynakları seçmek lâzım. Bu da değerlendirmenin yine bir cephesidir. Çünkü her kaynak, kaynak değildir. Her kaynak muhakkak olarak, olayın kahramanlarını bize aksettiremez. Şimdi Emil Ludwig'i alalım. Napolyon'un hayatını yazmıştır. Yahut Aleksi Karel'i alalım. Bu korkunç romanını, daha doğrusu serüvenini yazmıştır ve diğerlerini de yine yazmıştır. Bütün bunları yazarken, gerek Emil Ludwig, gerekse Aleksi Karel ve bunlara benzeyen yetenekli biyograflar, evvela o ülkenin tarihî yapısı, jeopolitiği, jeopolitikten gelen sosyal faktörler, jeopolitiğin toplum üzerindeki tesiri üstünde derin derin düşünürler ve bulurlar. Ve burada bir, efradını cami ağyarını manî dediğimiz eski deyimde bir ameliye cereyan eder. Gerek olan unsurlar derlenecek, gerekli olmayanlar bir kenara itilecek. Bu kadar mı? Hayır. Şimdi bu gerekli unsurların bir de inşası lâzım. Meselâ, Müthiş İvan'ı, Korkunç İvan'ı alalım. Korkunç İvan, Rusya'nın kurucusu. Rusya, Batı medeniyetine en son intibak eden bir ülke ve bunun halkı da en son Batı medeniyetine karşı kapılarını açan bir halktır. Hattâ daha doğrusu denilebilir ki Rusya nihayet 19. yüzyılın mahsulüdür aslında. Fakat Müthiş İvan, 19. asrın adamı değildir. Müthiş İvan, bir Rusya yaratmıştır. Tam mütecanis olmayan bir toplumdan mütecanis bir devletin kurucusu olmuştur. Aynı şey, Deli Petro veyahut Büyük Petro'da da vardır. Napolyon'a gelince, Napolyon bu ülkenin yabancısıdır, bir Korsikalıdır. Fransa başka bir ülkedir. Halbuki Emil Ludwig, Napolyon'u alır. Fransız toplumu için aktif kılar ve onun harekâtını değerlendirir, meknuz olan bunun yani içinden yaşayan, fakat hayat sahası bulamayan ihtirasları yavaş yavaş ortaya dökülür ve nihayet imparatorluğa kadar gelir. Buraya kadar olan bu temaslarım, şunu ifade ediyor ki, kaynaktan evvel, kaynakları değerlendirme. Toplumu, toplumun tarihi içinde değerlendirme. Toplumu, toplumun vatanı içinde değerlendirme. Yani jeopolitik, coğrafî ve tarihî şartlar etüt edilmedikçe ve bunlar üzerinde derinliğine durulmadıkça, kaynakları ele alarak yalnız bu toplumun hâsılası olan bir kahramana rengini vermek ve onu gerçek hüviyetiyle aksettirebilmek mümkün olmuyor.

Evet kaynak sorununun yalnız başına kaynak olarak alınmaması gerektiğini böylece gayet güzel belirtmiş oldunuz. Bu özellikleri dikkate alarak, Atatürk'le ilgili biyografileri ve araştırmaları hazırlanışı bakımından, mevcut kaynakların değerlendirilişi bakımından nasıl açıklarsınız?

Şöyle ifade etmek yerinde olur; Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinin bir çocuğudur. İmparatorluğun dağılış devrinin çocuğudur. Bu imparatorluk, dünya tarihi içinde bir zaman büyük değerler getiren, yeni değerler katan bir büyük toplumdu. Fakat hâli harekette bir toplum olduğu için, Türk ırkı, evvela Çin sınırında idi. Çin kültürünün tesiri altındaydı. Orta Asya'ya geldi. Orta Asya kültürünün tesiri altında kaldı. Arabistan'a, Bağdat'a indi, Arap kültürünün tesiri altında kaldı. Bizans'a geldi, Bizans kültürünün bize mirası, Bizans mimarisidir. Ondan sonra Batı'ya yayıldı. Batı tesiri altında kaldı. Binaenaleyh biz bir imparatorluktuk ki, sentetik bir mahiyet arzediyorduk demeyeyim, ama haddizâtında daima ve baştan sona kendini arayan bir toplum olduk. Buna mukabil mesela, Çin beş bin senedir, ayrı yerde oturur. Gelen gelir burayı istilâ eder, Moğollar gibi, Mançurlar gibi, filân gibi. Bu gelenlerin kılıcı vardır, mızrağı vardır. Ama Çin'in de alfabesi vardır, kültürü vardır. Ve alfabe, mızrağı ve kılıcıyla Moğollar Çinlileşir. Ve yine o toplum için devam ederler, en az beş bin yıl. Amma bizse Asya'nın en dinamik ırkıyız, bu imparatorlukları kurarız. Ama bu imparatorluklar durmadan batar ve çıkarlar. Çin İmparatorluğu ise yalnız olduğu yerde tahammül eder, yeniden yoğrulur, yeni yeni hanedanlar gelir. Ama yine Çin kalır. Şimdi Atatürk'e gelince; Atatürk yine böyle bir imparatorluğun, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış ve dağılış devrinde gelmiştir. Aile hayatını ve aile menşeini biliyorsunuz. Bir aralık Atatürk'ün akıbeti tamamıyla karardı. 7 yaşında iken babası öldü, anası evlendi. Hattâ annesinin evlendiğinden kendisinin dahi haberi yoktu ve bunu öğrendiği zaman anasına karşı büyük bir kin, bir kırıklık duydu. Yakın akrabaları da pek yoktu. Bunu işte çırak yapalım, şunu yapalım ne yapalım. Ama bu kendi yolunu kendi açtı. Nihayet Askerî Rüştiye... Askerî Rüştiye'de ondan sonra biliyorsunuz askerlik hayatı başladı. Ve böyle bir yoksulluk ve müphemiyet içinde gelişi, Atatürk'ün lehine olmuştur. Anasına da "Bak ben yarın neler olacağım" de-

miştir. Ve hakikaten ve bir gün neler olmuştur... Şimdi Atatürk bu vasattan, bu çevreden gelen bir insan. Şimdi bu imparatorluğun hâli, problemleri kendisi için bir problem. Bunlara karşı kültürü belki zayıf, fakat hayalî realist, büyük hayallere kendini veriyor ama sonunda daima realitelerle karşılaşmayı ve bağdaşmayı biliyor. Bu alandaki kaynaklara gelince; Atatürk'ün bu alandaki kaynaklar bakımından evvela kendi ülkemizde hazinesi zayıftır, yani Türkiye hakikatte Atatürk hadisesini lâyıkıyla değerlendirecek eserleri henüz vermiş değildir tamamen. Sebebi de gayet basit. Baştaki faktöre bağlıyorum. Çünkü bizde olayları incelerler ve olayları şartlara bağlamazlar. Halbuki aslolan şartlardır, demiştik. Olaylara müessir olur, o da olur amma aslolan şartlardır. Binaenaleyh Türkiye'de Türkçe olarak Atatürk hadisesini anlatacak kaynakları ararken çok dikkatli olmak gerekiyor. Büyük Millet Meclisi'nin zabıtları eldeki vesikalardır. Ama Büyük Millet Meclisi de mütecanis, yani birbirini anlayan bir meclis değildir, ama bir gayede birleşmişler başka. Fakat mütecanis bir şeyde, hocalar, hacılar, işte entelektüeller, yarım entelektüeller, askerler vs. olmadığı için bu Meclis'te, her günkü toplantılarında, olayları bir başka türlü ve her ağızdan bir başka türlü değerlendiriyor. Ama bunlar Meclis'in zabıtlarını teşkil ediyor.

Kaçıncı Meclis'ten bahsediyorsunuz efendim?

Birinci Meclis'ten...

Aslında o Meclis'in zabıtları el'ân açıklanmadı...

Açıklanması lâzım, fakat açıklanmadı. Hele kapalı celseler hiç açıklanmadı. Boyuna açıklayacağız derler, açıklamazlar, bu bir ihmaldir. Başka hiçbir şey değil...

Herhangi haklı sayılabilecek bir gerekçesi var mı?

Yoktur, tembellik... Siyasî tembellik deyin, ne derseniz deyin. Çünkü Meclis'in içinden bunlara eğilecek eleman, günlük politikalar içinde vakit bulup kendini bu işe veremiyor. Ve nitekim Atatürk'ün zamanında bunlar zaten bir tabu gibi, kimse dokunmazdı. Çünkü Atatürk her şeye hâkimdi. Atatürk'ün çevresinden herhangi birinin Meclis zabıtlarına

eğilip birbirine mütezadd fikirleri –ki Atatürk'ün de aleyhinde söylenenler var, lehinde söylenenler var– karıştırması, bunları tetkik etmesi, telfik etmesi filân pek hoş gelmiyordu kendilerine, ondan çekiniyorlardı.

Atatürk öldükten sonra ise harp başladı. Gerçi harple Atatürk'ün ölümü arasında hakikaten pek az bir mesafe vardı. Biliyorsunuz Eylül 1'de harp başladı. İkinci Dünya Harbi. Ondan sonra memleketin harpten mütevellit davaları vs. yine münevverleri Meclis'e yönelmekten alıkoydu. Nadir bazı yazarlar bu vesikalardan istifade etmek istemiştir. Ama bu vesikaların hey'eti umumiyesi gizliler de dahil olduğu halde önümüzde olmalıdır ki, biz Birinci Millet Meclisi'nin faaliyetini ve bu Meclis içinde Atatürk'ün müdahale veya yol göstericilik rollerini lâyıkıyla değerlendirelim. Bu yoktur, olmadı. Harplerin bile tarihi yazılmadı. Hâlâ Trablus Harbi yazılmamıştır. Balkan Harbi yeni yazılıyor... Millî Mücadele de ancak şimdi Sivas Kongreleri'ne filan gelmiştir. Harp Tarihi Teşkilâtı da bu suretle biraz arkada yürüyor, iç isyanlar yazılmıştır... Bütün bunlar Atatürk edebiyatı içinde, Atatürk devrimini anlamak üzere acaba kâfi midir? Değildir. İkincisi, Atatürk devrimi, İttihat Terakki devrini takip eden bir devirdir. Ve biz İttihat Terakki devrinin malzemesini, edebiyatını, kaynaklarını evvela incelemeliyiz ki, İmparatorluğun son devrini, bunu Millî Mücadele'nin problemleriyle birleştirebilelim. Halbuki bu vesaik ortada yoktur. Nitekim İttihat Terakki Merkez-i Umumiyesi'nin şimdiye kadar hiçbir vesikası bulunmamıştır. Yıllardan beri ben ve benim gibi çalışmak isteyen arkadaşlar bu işin üzerindeyiz. Celâl Bayar'la vs. ile hayatta olanlarla konuşmuşumdur ve İttihat Terakki Merkez Komitesi'nin ve Merkez Teşkilâtı'nın harbe müteallik olan raporları vs. yok. Yalnız İttihat Terakki kabinesi içinde şâyân-ı dikkat bir insan olan Maliye Nâzırı Cavit Bey Selâniklidir biliyorsunuz. Ve orada bir hoca idi, geldi. Cavit Bey'in evvela bir kısmı *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit tarafından yayımlanan, fakat ihmalkâr bir şekilde yayımlanan ve o zaman da *Tanin*'in pek okuyucusu yoktu, yayın içinde kaybolan bazı Cavit Bey'in hatıraları. Şimdi o Tarih Kurumu'na mâledildi. Bulduk, oğlundan rica ettik, uzun araştırmalardan sonra şimdi 24 defter, hepsi Cavit Bey'in el yazısıyla yazılmış. İkişer günlük, üçer günlük notlar halinde. Ve biz ilk defa bu sayede gerçek olarak ve Cavit Bey'in el yazısıyla, harbe nasıl girdik, ne

için girdik ve harp içinde durumumuz ne idi? Yabancılarla münasebetler ne idi? Cavit Bey'in el yazısı hatıralarından okuyabiliyoruz, bu Tarih Kurumu'na mâledildi.

Yalnız Cavit Bey'in bu hatıralarıyla İttihat Terakki devrini tevsik etmiş bulunuyoruz ki, bu çok hazindir. Tabiî fakirliktir, bu azdır. Amaç, Cavit şahsiyetli bir adammış, onu İttihatçıların, hemen önde gelenlerin hepsini ki bilâhare bunlar Türkiye'den ayrılıp Moskova'ya geldiler, Enver Paşa dahil. Talât Paşa'dan gayrileri hepsi geldiler. Ve bunlarla uzun uzun konuşmuşumdur, tanışmışımdır. İçlerinde bunların bir tek satır yazı yazan yoktur. Talât Paşa hatıra yazmış değildir. Cavit'in Talât Paşa'nın hatıraları diye neşrettiği şey gayet noksan önemsiz bir halde kalmaktadır... Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin zabıtları vs. gibi Atatürk'ün de bir zamanlar kendisinin de mensubu olduğu İttihat Terakki devrinin şartları üzerine Büyük Millet Meclisi hükümeti devrini ve Cumhuriyet'i o şartlara bağlayacak kaynaklardan haddizâtında biz mahrumuz. Yabancı kaynaklardan Morgentaw, Amerikan sefiridir, Mengenheim'in bazı şeyleri var, Von Liman Paşa'nın hatıraları var, ama o daha çok askerî alandadır. Bu hatıraları neşredildi Türkiye'de. Fakat İttihat Terakki'nin iç problemlerini vermez. Bunları yetersiz buluyorum tabiî. Binaenaleyh Cumhuriyet'i kendinden evvelki devre bağlamak bugün çok zordur. Çok yetersizlik karşısındayız. Hattâ bu bakımdan Abdülhamid devri daha zengin hatıralar bırakmıştır. Meselâ Abdülhamid'in işte 7-8 defa sadrazam olan Sait Paşa'sı, yani Küçük Sait Paşa'nın hatıraları üç cilttir. Bunlar eski Osmanlıcanın bir defa bir abide kadar güçlü ve kuvvetli üslûbu ile meydana getirilmiş. Hakikaten şâyân-ı dikkat ve hakikaten her şeyi açıklayan, Abdülhamid devrinin bütün problemlerini açıklayan ciddi eserlerdir. Bunları daima teşvik etmişimdir, yeniden basılsın diye ama yeniden yeni harflerle basılmadı. Ama geriye baktığımız zaman, Abdülhamid devrine, iki abide eser buluruz. Bunun biri Sait Paşa'nın hatıralarıdır. Biri de, Mithat Paşa'nın hatıralarıdır. Mithat Paşa da bildiğiniz gibi son Osmanlı devrinin en büyük siyasî ve devlet adamıdır. Bu bir gerçektir. Abdülhamid'in de galiba en büyük suçu Mithat Paşa'yı boğdurmasıdır, birtakım şeylerden sonra. Bunun dışında Kâmil Paşa'nın hatıraları vardır. Cevat Paşa'nın kısa hatıraları vardır. Ahmet Ce-

lâlettin Paşa'nın hatıraları vardır... Alnı Yanık Ferit Paşa'nın yanındaki bir zâtın keza o devre ait hatıraları vardır. Ve bunlar bizi Abdülhamid devri hakkında oldukça tenvir ederler ve yabancıların ise çok yazıları var Abdülhamid devri hakkında...

Atatürk'ün geldiği şartları yeterince tespit etmeye izin verecek belgeler, kaynak yetersizliği var değil mi?

Vardır.

Bunun dışında öyle zannediyorum ki, Atatürk'le doğrudan doğruya ilgili olan belgelerin de tamamı açıklanmış, ortaya çıkarılmış değil...

Ha şimdi Abdi Beyefendi nedense bir şey ifade edeyim. Atatürk kendi aksiyonunun, kendi eyleminin hesabını büyük *Nutuk*'unda verir. Ama bu büyük *Nutuk* da ancak siyasî bir vesikadır. Gerçi bunun ikinci cildi vesikalar kısmı, bu *Nutuk*'ta temas edilen konuların da belgelerini derlemiş, toplamıştır. Fakat bunun yanında hakikatte eski tâbirle konuşacağım, kusura bakmayın, Türkçeye tercüme ederiz müştereken.. İcâbatı zaman ile. Yani zamanının icâp ve zaruretlerine göre, bu nutukta yer almış şeyler vardır ki, bunlar üzerinde tartışılabilir. Mesela Atatürk'ün eski silâh arkadaşlarından ayrıldığı kısımlar. Farzedelim Kâzım Karabekir, Ali Fuad Paşa'nın, Rauf Bey'in, Refet Paşa'nın vs.nin kendisine karşı bir komplo tertip ettikleri, Ordu'yu ele almak istedikleri vs. üzerinde söyledikleri sözler bu *Nutuk*'unda yer verdiği kayıtlar, eğer Atatürk hayatta olsa bugün *Nutuk*'tan çıkartır. Ama o günkü 1927'de bu *Nutuk* biliyorsunuz söylenmiştir. Bu ayrılanların hicranı diyelim, yahut bunlar üzerinde bunlar birer kurbandır kanaati Büyük Millet Meclisi'nde de hele bir kısım çevrelerce çok yayımlandığı için, çünkü bunlar hem o vakit ekarte edildiler, hem Cumhuriyet Terakki Perver Fırkası'nı kurduktan sonra da fırkaları birkaç ay sonra kapatılıp yine büsbütün ikinci bir sürgüne mahkûm oldular ve üçüncüsünde hepsi Atatürk'e suikast meselelerine karıştırıldı. Bunların doğru olmayacağı, bu adamların Atatürk'e suikast tertip etmeyeceği bedihi idi. O halde bu hassasiyete karşı Atatürk'ün hayır biraz ağır oluyor ama, onlar birer haindi mânasını ifade eden şekildeki bu beyanları, bu *Nutuk*'a sadece siyasî vesika şeyini verir, gerçek vesika şeyini vermez. Ben bu konuda durdum. Çün-

kü bir yerinde, Atatürk *Nutuk*'unda da der ki, bunu keşfettikten sonra, bunların bize karşı hareketlerini tespit ettikten sonra, bu kısım benim kitabımda var ama, galiba geniş ölçüde başka yerlerde söylenmedi, yazılmadı; "İsmet Paşa'yı, Kâzım Özalp'ı, ayrı bir odaya çağırdım, ne yapacağız dedim. Karar verdik. Çünkü o gün muttali olduk ki, bunlar bize karşı şudur, budur, işte karar verdik ya mebus olacaksınız, ya kumandanlıktan istifa edeceksiniz... Şu olacak, bu olacak... Bunu İsmet Paşa ile konuştuk. Hoş bir sahne oldu. Paşa'ya son yıllarda biraz yakınlığım fazla idi. Dedim ki, Paşam işte nihayet sizi çağırmış Atatürk ve bunların suçlarını size anlatmış, siz de ya öyle mi demişsiniz. Kovalım bunları, yahut şunu yapalım, bunu yapalım... Ya asker, ya mebus olsunlar, daha doğrusu ekarte edilsinler demişsiniz. Atatürk böyle diyor. Siz ne dersiniz, dediğim zaman, hafifçe güldü. Valla Şevket Süreyya ben o geceyi hiç hatırlamıyorum dedi. İsmet Paşa'nın hatırlamayacağı bir şey yoktur. Sonra Kâzım Özalp'la konuştum. Atatürk'ü tekzip etmek için söylemiyorum bunları, icâbatı zamanı söylüyorum. Yani zamanın icâbı dolayısıyla müracaat edilmiş olan bu beyanları ve şeyleri söylüyorum. Onu anlattım. Kâzım Özalp saf, temiz bir adamdı. Biraz da gerçi İsmet Paşa ile filân arası pek iyi değildi ama, dedim ki, Paşam, Atatürk böyle diyor *Nutuk*'unda, sizi çağırmış bir odaya, şu olmuş ve o gece karar vermişsiniz ki bunlar ya mebus olur ya kumandanlıktan istifa eder. Şu olur, bu olur. Daha doğrusu bunları ekarte edelim. Yok canım dört ay evvel karar verdik biz o işe dedi... Sanıyorum Kâzım Özalp'ınki, daha doğru idi... Atatürk'ün böyle bir harekât tarzı acaba doğru mudur? Evet, ihtilâlin mantığı bakımından doğrudur. Nitekim *Tek Adam* isimli eserimde, Atatürk'ün bunlardan ayrılışını, malûm biliyorsunuz ifadesi de gayet güzel ve şairanedir. İşte etrafındaki bu arkadaşlar, görüş ufuklarının sonuna gelerek birer birer beni terk ettiler der. Hakikaten dikkat uyandırıcı insandır. Fakat aslında ihtilâlin mantığı bakımından doğrudur. Yoksa olay doğru ifade edilmemiştir. Ve doğru ifade edilmemiş bazı noktalar da vardır, icâbat-ı zamaniye...

Bunların şimdi doğru olarak ifade edilmeleri mümkün müdür? Zamanı gelmiş midir?

Mümkündür ve zamanı gelmiştir. Ben zaten kitabımda, bunların icâbat-ı zaman ile söylendiğini yazdım...

Hayır, ben yalnız o olayı öyle kastederek sormadım...

Zamanı geldi, onu bazı maruzatım olacak sonra söyleyeceğim... Şimdi onun için ben kendi kitaplarımda hem bir görüş açısına, hem bir yazı sistemine daima bağlı kalmışımdır. O da demin ifade ettiğim şeydir, yani bu diyalektik bir dünya görüşünün eseridir ki, ben bunu bu diyalektik dünya görüşünü hem kendi formasyonumun, hem bunu takip eden devrin sadık kaldığım prensipleri sayarım. O da şudur: Madem olaylar, şartların neticesidir, o halde bir kitap yazarken, bir biyografi eseri veyahut vs... Evvela şartları verelim. O kadar şartları verelim ki, okuyucu şartları okuyup, bitirdiği zaman arkasından ne geleceğini bilsin. Nitekim ben *Tek Adam*'da bunların tasfiyesi hareketinden bahsetmeden evvel, evvela ihtilâllerin kanunu bahsini koymuşumdur. Bütün ihtilâller evlâtlarını yer. Bu doğru mudur? Doğrudur. Evlâtlarını yemesi de mi doğrudur? Evet, evlâtlarını yemesi de doğrudur. Niçin? Çünkü ihtilâl, cebir ve zor işidir. O halde bu cebri, zoru yönetenler evvela muayyen bir merhalede, kadro. Önde gelen yani idareciler, kumandanlar, liderler filân... Bir zaman için tek bir hedefte birleşmişlerdir, misal vereceğim. Mesela İstiklâl Harbi zamanında. Her biri ayrı formasyonda, ayrı terbiyede, ayrı ilimde adamlar olmakla beraber, Karabekir'ler, Ali Fuat Paşa'lar vs. bir tek fikirde birleştiler. Ne idi bu? Düşmanı vatandan atmak. Düşmanı vatandan atmak için münakaşa edilecek hiçbir taraf yoktur. O halde bütün mücadele, her biri kendi sahasında, hattâ birbirinden emir almadan icâbında, düşmanı kovmak için ne lâzımsa yapmışlardır. Günün birinde düşman kovulmuştur vatandan. Düşman vatandan kovulunca, şimdi hak sahipleri teşekkül etmiştir. Bilmem anlatabiliyor muyum? Hak sahibi teşekkül etti. Malûm ya bir cephede bir saat nöbet bekleyen asker dahi 20 sene sonra evinde onu dinlerseniz, çocuklarına anlatırken, nerede ise harp onun eseridir. Haklı mıdır? Haklıdır. Neler çektik der. Halbuki bir saat nöbet beklemiştir. Halbuki o kumandanlar ve bu liderler bir saat nöbet beklememiştir. Harbin bütün musibetlerini, sıkıntılarını vs.ni yaşamışlar-

dır. Binaenaleyh hak sahibidirler bu zaferde. Eh zafer de olmuş. Olmuş ama, İzmir işgal edildi, Atatürk de işte Lâtife Hanım'ın köşküne gidince, Yakup'tan da çok dinledim, Falih'in de kitabında var. Eh Paşam oldu. Her iş bitti. Bu işin sonunu aldık, dedikleri zaman Atatürk'ün cevabı şu: "Yok yahu daha yeni başlayacağız..." Ha şimdi yeni başlayacağız da, her birinin görüşü ayrıdır.

Mesela Rauf Bey der ki, ben Rical-i Osmaniye'den birinin çocuğuyum. Yani Osmanlı devlet adamlarından birinin çocuğuyum. Ve benim kanımda padişahın nimeti devreder. Doğru mudur? Doğrudur. Çünkü bir padişahçı terbiye almıştır. O da ayıp bir şey değil. Çünkü padişahlık devrinde, padişahçı terbiye almak pekâlâ Türkiye'de bir nev'i kendi kendini yetiştirmekti. Herkes Mustafa Kemal gibi âsi olmaz. Refet Paşa'ya sorar Atatürk mesela, "Sen ne dersin?" Ben Rauf Bey'in dediğine iştirak ederim, der. İşte Ali Fuat Paşa da Atatürk'ün çok eski arkadaşı ve çok zeki. Tanıdım ben yakından Ali Fuat Paşa'yı. Yazdığı bir önemli şeyde sonuna koydum Tek Adam, el yazısıyla. Çok şâyân-ı dikkattir. Ha o idare eder, der ki, "Ben yeni geldim Moskova'dan henüz daha düşüncem yok, tetkik edeceğim" der. Ama şimdi ne oldu? Şimdi Atatürk var ortada başka türlü konuşur, ama ifade eder mi, etmez. Konu ise saltanatın kaldırılıp kaldırılmayacağıdır. Rauf Bey demiştir ki, Paşam Meclis heyecan içinde, sen saltanatı kaldıracakmışsın, padişahlığı kaldıracakmışsın, kat'iyen olamaz. Padişahsız bu millet iktidar olmaz. Mustafa Kemal her zamanki taktiğini kullanır. "Sen ne diyorsun" der. Onun taktiği odur. Böyle kritik şey oldu mu, "Peki sen ne diyorsun" der. İşte o vakit padişahın şeyiyim, onsuz olmaz. Öteki de böyle filân. Ve sonunda Mustafa Kemal der ki, "Canım daha şimdi bir şey yok. Siz tatmin edebilirsiniz Meclisi" filân. İşte onlar da tatmin edilmiş şeyler kendilerini. Giderler 16 gün sonra saltanat kalkar. Ve saltanat kalkarken Meclis'te Rauf Bey'e de söz verir Mustafa Kemal. Rauf Bey siz bir şey söylemeyecek misiniz? Çıkar kürsüye, der ki, çok isabetlidir, bu büyük bir tarihi karardır, şudur, budur iner... Yine herkes heyecanlı nutuklar söyler. Son söz sizin olsun. Çıkar, bu millî bayram olsun der Rauf Bey... Şimdi gelelim, işte bu şartlar içinde, bu kaos içinde, daha doğrusu bu görüş parçalanmaları içinde, eğer bırakırsa bir toplum, bir ihtilâl ve bir inkılâp kendi akışını birbiriyle anlaşamayan, her birinin

formasyonu, geleneği vs. ayrı olan insanların iradesine bırakırsa, inkılâp parçalanır, ihtilâl parçalanır. O halde ne olacak? Bir tek irade lâzım. Eh tek irade tabiî en kuvvetli irade. Binnetice bunların ayrılması, yani tarihin felsefesi bakımından, bir ihtilâlin kanunudur.

İşin seyri, akıbeti, akışı bir tek iradeye, yani Atatürk'e bırakılmıştır. Ve zaten Atatürk o zaferden sonra ve saltanatın ilgasından sonra artık tek adam olur, insanüstü adam olur, insanüstü yaratık olur ve ölünceye kadar da bildiğiniz gibi böyle gider... Binaenaleyh bir şarta göre bu bir doğru değil, arkadaşlara vefasızlık. Ha tamam. Arkadaşlara vefasızlık bir mâna taşır. Ama inkılâbı kurtarmak, ihtilâli kurtarmak daha büyük bir mâna taşır. Binaenaleyh zaruri olarak bu tek irade. Tek irade çok kanlı olmadı. Mesela Rusya'da biliyorsunuz 40-50 milyona mâloldu. Hiç değilse harplerle beraber tabiî. Çin'de 1927 ile 1949 arasında 50 milyon insana mâloldu, yabancı kaynaklar rakamları vs. filânı bu "Kırmızı Mektuplar" diye bir kitap hazırlıyorum, orada bunları göreceğiz. Türkiye'de yeni bir kitap çıktı: *İstiklâl Mahkemeleri* diye. Son Ankara ve Elazığ mahkemelerini ikinci cilde bırakmış ama, oraya kadar olanda kaç kişi tevkif edilmiştir, kaç kişi mahkûm olmuştur, kaç kişi idam edilmiştir, bilmem nedir hepsi vardır ve bakıyoruz ki, Türkiye'de bu iş hakikaten kansız denebilecek kadar hafif kurbanlarla, geçiştirilmemiştir. İkinci ihtilâl mahkemelerinin yekûnunu da ben söyleyeyim, 1115 kişi tevkif edilmiştir. 115 kişi de idam edilmiştir bunların içinden... Kürt isyanı dahildir. Ve çeteler dahildir. Eğri Ahmet Çetesi, Ceyhanlı Çetesi, yani eşkıya. Bunlar da dahildir, ki bu küçük bir rakamdır. Ve bu bizim şansımız olmuştur. Atatürk'ün kanı sevmemesinin bir eseridir. Nitekim Cavit Bey idam edileceği gece Atatürk sofrayı dağıtmıştır, bir köşeye çekilmiştir. Yakup Kadri'den gayet yakından dinledim. Paşam ne var, "Cavit idam edilecek, çok rahatsızım" demiştir. İdam haklı mıydı, haksız mıydı ayrı dava. Yalnız yine bilinmeyen bir şey söyleyeyim, Cavit Bey'in idamına müessir olacak vesikalar bulunmamıştır İstiklâl Mahkemesi'nde. Ama şimdi bu vesikalar bulundu. Ve Tarih Kurumu'na mâlettirildi.

Nedir bu vesikalar?

Vesika şu, Cavit Bey hakikaten bir İttihatçıların lideri gibidir İstan-

bul'da. Mecliste de bir İsmail Cambolat vardır. O da idam edildi bildiğiniz gibi. İsmail Cambolat Selânik'ten beri hep silâhşördür, işte şudur budur filan ve muntazaman Cavit Bey'e Meclis hakkında raporlar verir, hattâ "hükümeti düşüreceğiz"e kadar giden kayıtlar vardır bu raporların içinde. Bu raporları Ortadoğu'daki arşivlere, Siyasal Bilgiler'deki arşivlere, meraklı gençler var çalışan verdim. Eğer Mahkeme Reisi Ali Çetinkaya'nın eline geçseydi bu ve buna benzer mektuplar, kararında daha haklı görünecekti. Ama ne çare ki mektuplar görülüyor ki, Cavit Bey İstanbul'da İttihad Terakki'nin kalıntılarının şefi hâlindedir. Ha bu bir suç mudur, değil midir mütalâa edilebilir. Yani Cumhuriyet'ten sonra bir İttihad Terakki'nin gizli veya aşikâr ama bir grup şeklinde çalışmasını Atatürk evvela hüsn-i telâkki etmiş ve çağırmıştır bunları, Kara Kemal vardı onların temsilcisi. O da idam edildi. Ve demiştir ki, "Evet şimdiye kadar böyle çalıştınız, kabul ediyorum. Ama şimdi gideceksiniz Müdafaa-i Hukuk Kurumu olarak çalışacaksınız". O da söz vermiştir. Ama çalışılmamıştır. Şükrü Bey, eski Maarif Nazırı. Hakikaten Gürcü, Laz, birtakım herifler bulup, para ile bilmem ne ile Atatürk'ü öldürme teşebbüsüne girişmişlerdir.

Efendim dilerseniz, biraz sonra cevaplandıracağım dediğiniz noktaya gelelim. Yani Atatürk, Atatürk olduktan sonraki dönemle ilgili belgeler, kaynaklar, objektif bir değerlendirme için yeterince kullanılmış mıdır, değerlendirilmiş midir?

Hayır, değerlendirilmemiştir, benim kanaatime göre. Sebep de yine basittir; bunu şöyle bir misalle canlandıralım. Harp Tarihi teşkilâtı vesika kullanır. Vesikayı değerlendirme sistemi doğru olmak şartıyla görevidir. Atatürk'ün şahsiyeti, inkılâbımızın akışı, büyük millî kurtuluş hareketinin problemleri vs. vesikaların değerlendirilmesine gelince; iş değişir. Çünkü burada bu vesikaları değerlendirecek olanların dünya görüşleri, kültürleri, formasyonları, objektif ve subjektif cepheleri ve eğilimleri ayrı ayrı rol oynar. Ayrı ayrı rol oynadığı için de, bu vesika her cepheden başka türlü değerlendirebilir. Ve nitekim niçin Birinci Meclis kendi içinde boyuna cidal hâlinde idi. Hattâ Atatürk'e kürsüde reislik ederken, muhalif gruptan, yani ikinci gruptan Şükrü Bey çıkıp "bu ser-

seriyane gidiş nereye" diye sorabilmiştir. Hem de Büyük Taarruz'dan az önce. Ağır bir sözdür ama Atatürk pek memnun olmuştur. Çünkü düşmanları nasıl değerlendirecek? Demek ki bunların yapacağı hiçbir şey yok. Ve kendileri de her ne pahasına olursa olsun, ne alırsak kurtaralım diyorlar. Atatürk memnun. Matlup olan gizlemek bu faaliyetleri. Şimdi bunun gibi yine o demin ta baştan beri söylediğime göre, vesika vesikadır, ama asıl olan, vesikanın değerlendirme ölçüsüdür.

Mesela Atatürk'e sorsak, yahut da problemi şöyle koyalım: Acaba bu mücadelesi esnasında yıldığı dakikalar olmuş mudur? Bıktığı, yürütemeyeceğim bu işi dediği dakikalar olmuş mudur? Evet olmuştur. Nitekim, *Tek Adam*'a alınmış bir parça vardır; o da zaferden sonra Atatürk, *Ulus*, o zaman *Hâkimiyet-i Milliye* adı. Muhabirini ve muharrirlerini çağırıyor, kendisinin böyle bir ânını kendisi hikâye ediyor. *Tek Adam*'da mevcut. *Ulus*'un tarih ve numarası da verilmek şartıyla. Diyor ki, "çok müşkül şartlar ve bütün müşkülâtın da mesulü de ben telâkki ediliyorum. Demek ki ben olmasam milletle padişah koyun koyuna pek güzel yaşayacaklar. Eh düşmanlar? Düşmanlar da, bu meclisi istilâ etmeyecek, benim yüzümden istilâ ediyorlar. Eşkıyalar da dağa çıkmayacak, benim yüzümden çıkıyorlar. İşte millet de şu olacak, açlık, sefalet, vs. harp de olmayacak..." Bunu düşündüm diyor, karar verdim çekilmeye. Topladım arkadaşlarımı diyor, anlattım. Buyurun içinizden birisini seçin, o gelsin ben çekiliyorum, dedim diyor. Tabiî arkadaşları herhangi vaziyet göstermiyorlar. Teklifi kabul etmiyorlar. Zaten ben de kitabımda derim: Acaba çekilir miydi? Hayır, çekilmezdi. Ama sondajını yapıyor.

Efendim, bu açıklamalarınızdan çıkan iki önemli sonuç var: Bir kere belgelerin yeterli olarak bulunup ortaya konması, sonra o belgelerin yeterli olarak değerlendirilmesi... Birinci nokta ile ilgili olarak tekrar bir şey sormak istiyorum izin verirseniz. Belgelerin belirli bir dönem için, özellikle çok yetersiz olduğunu açıkladınız. Ben öyle zannediyorum ki, var olup da henüz açıklanmamış bazı belgeler var. Birinci Meclis zabıtlarına da değindiniz. Ama, onun dışında, mesela bir Karlsbad Hatıratı var zannediyorum Atatürk'ün. Bu ve buna benzer açıklanmamış belgeler var mı daha?

Var tabiî. Çünkü Atatürk'ün hayatında bir sandığın içine bazı belgeler konmuş ve "devlet sırları" denmiştir.

Bu sandığın içinde devlet sırları vardır. Atatürk öldükten sonra bir heyet kuruluyor, mesela dostum Profesör Enver Ziya Karal da içindedir. Fakat sandık ortaya geldiği zaman Enver Ziya diyor ki, bunu bizim açmaya yetkimiz yoktur. Bunu ilerde kanun isterse, açılmak için belki, yahut başka bir şey. Binaenaleyh biz bunu olduğu gibi bırakırız. Şimdi bu Harp Tarihi teşkilâtına verilmiştir. Açıldı mı? Benim bildiğime göre açılmadı. Acaba ne çıkacak içinden? Onu da bilmiyoruz.

Bilen yok mu?

Kapalı kutu. Bunun gibi daha bazı şeyler de vardır. Her gün yeni şeyler çıkıyor. Mesela bu Enver Paşa'nın ailesinde derlenmiş, toplanmış olan dört beş bin yaprak belgeyi Tarih Kurumu'na teberru ettirdik.

Ben Atatürk'le ilgili olarak sormak istiyordum.

Atatürk'le ilgili belgeler var bunun içinde, onun devri ile. Mesela en son orda bu Atatürk'ün teşkil ettiği Komünist Partisi'ne ait bir belge var. Başına Kubeyiş diye eski bir, mutasarrıf geçiriliyor, işte Meclis'teki Atatürk'ün yakınlarından şeyler, fazla olarak da Atatürk, ordu kumandanlarına, işte Kumandan Yoldaş Hazretleri diye filân mektup yazıp, işte siz Meclis idaresindesiniz falân filân... Bunlar var. Bu neden? Ben bu ânı Batum'da yaşadım. Enver Paşa da gelmişti. Ve Türkiye'ye girmek istiyordu. Hattâ bunun vesikalarını buldum. Onları da Tarih Kurumu'na verdirdim. Diyor ki, eski yaveri Şükrü Bey'e yazdığı bir mektupta, "Geleceğiz, ayak altında ezeceğiz", şöyle yapacağız, falân fişmekân. Türkiye'ye gelecek Hacı Sami diye bir avantürye var. Bu vesikalar hep bulundu. Sonra Liman Paşa'nın mesela yine Atatürk'le ilgili, onu neşrettim. *Tek Adam*'ın ikinci cildinde. Liman Paşa'nın Çanakkale'de Enver Paşa'ya yazdığı bir belge, bir buçuk sayfa kadar, Almanca. Türkçesi de var yanında, beraber gönderilmiş. Enver Paşa, Çanakkale'ye geliyor, herkesi ziyaret ediyor, Atatürk'ü etmiyor. O vakit Albay Mustafa Kemal. Halbuki Atatürk aşağı yukarı yüz bin kişiye kumanda ediyordu. En büyük cephe de Arıburnu ve Anafartalar cephesi. Harp patladığı zaman büyük hücumlarda mesela, 20 bin kişiye kadar aynı

gün adam ölüyordu. Karşı taraftan da, tabiî bizden de. Atatürk anlıyor ve gidiyor Liman Paşa'ya, ben istifa ediyorum diyor. İstifayı kabul etmiyor 5. Ordu Kumandanı olan o vakit Liman Von Sanders. Ve Enver Paşa'ya yazdığı bir mektup var. Liman Paşa'nın hatıratında da yok. Yani onun kitabında da yok. Halbuki bu mektubu bulduk Almancasını da el yazısıyla. Ben bu vesikayı İsmet Paşa'ya da gösterdim, çok ilgilendi. Nasıl buldunuz, filân... Efendim bir an geliyor bu nev'i biyografi yazarları eğer biraz itimat telkin ederse çevrede, yani eserleri ciddi olarak karşılanırsa, herkes bende şu var diye ona mektuplar yazıyor. Ve teberru etmek istiyor. Meselâ en son Talât Paşa'nın Edirne Hapishanesi'ndeki üç yıllık, Hürriyet ilânından evvelki hayatına ait olmak üzere İttihat Terakki'nin ilk kurucularından İpek Hafız İbrahim'in elinde kalan vesikalar ve yazılar var. Gani Bey diye birisi yazmış, Talât Paşa'nın günlük hayatı, hapishane hayatı daha doğrusu baştan başa. Mektup yazdı, bende böyle bir şeyler var, buyurun size vereyim. Tarih Kurumu'na dedim ki, bir para verelim kendisine. Para da almadılar teberru ettiler. Bunun gibi çok mektuplara muhatap olduk ve bunların hepsi Türk Tarih Kurumu'na girer. Bunların içinde bugün neşredilecek var, edilmeyecek olanlar da var. Bence henüz edilmemesi lâzım olanlar da var.

Bu Karlsbad'tan yazdığı notlar da yayımlanmaması gereken belgelerden midir?

Hayır değil, o yayımlanabilir. Fakat onu Atatürk öldükten sonra hükümet aldı, fakat Afet Hanım'ın Köşk'teki bürosundan aldı. Onun üzerine işte nihayet iade ettiler kendisine. O da, biz çok çatarız Afet Hanım'a ve öyle derim. "Bir gün seni polise şikâyet ederim. Şunları neşret." Etmez... Halbuki edilmelidir. Çok şâyân-ı dikkattir. Atatürk'ün macera adamı değil, fakat ihtiras adamı olduğunu anlatan lehinde olan çok güzel şeyler de var. İçinde günlük teferruat da var tabiî, genç adam bir parça eğlenmiş olabilir. Bu olmalı zaten...

Efendim son olarak izin verirseniz şunu sormak istiyorum. Belgeler ve belgelerin değerlendirilmesi... Değerlendirme bakımından bugüne kadar Atatürk gereğince, yeterince ve doğru olarak değerlendirilmiş midir?

Hayır değildir. Şartlar ele alınmamıştır, olaylar ele alınmıştır. Elbette büyük eserler çıktı, şunlar oldu, bunlar oldu. Mesela Lord Kinross'un bir kitabı vardır. Tarih Kurumu'nda bir gün, ben üye değilim, fakat arkadaşlarımızdır orada daima bulunuruz. Kinross da geldi toplanıldı. Afet Hanım da toplantıyı idare etti. Kinross'un kitabında bazı hatalar var. Buna işaret ettik. Kinross işin içinden sıyrılmayı gayet iyi bildi. Ben yazar değil, gazeteciyim dedi. Zaten Kinross değil yazan, daha çok Halide Edip'in kitabı ve Falih Rıfkı'nın kızı çalışmıştır bu konularda... Hatalar vardır... Lâyıkıyla ifade edilmeyen taraflar vardır... Şimdi Tarih Kurumu yeni bir neşriyat üzerinde ki bu güzel, bu ilk defa yabancı kaynaklardan, şahıs kaynağı değil, devlet kaynağından bir eser neşredildi. *Mustafa Kemal ve Millî Mücadele Ötesinde Atatürk*, İngiltere Hariciye Nezareti'nin belgeleri. Büyük kalın bir cilt halinde. Birinci cilt çıktı. Ama uzundur, yedi sekiz cilt çıkacak. Burada çok aydınlanıyoruz. O zamanki İngiltere hükümetinin ve Erkân-ı Harbiye'sinin nokta-i nazarları, düştükleri tereddütler vs. Buradan verilen raporlar, bu Amiral Vesbek ki, ilk defa ve bizim en zayıf zamanımızda Anadolu'nun, Türkiye bir cumhuriyete gidiyor diye. Hariciye yazabilmiştir. İlk anlayanlardan biridir. Türkiye'de Atatürk yeni bir hükümetten ve cumhuriyetten söz etmemiştir. Yalnız Sakarya Harbi'nden sonra Sivrihisar'da Yakup Kadri, İsmet Paşa'ya, "Bu işin sonu ne olacak Paşam?" deyince, "Ne olacak, cumhuriyet olacak..." Bu demek ki arada takarrür etmiş bir şey ama, bir sır olarak... Şimdi bu İngiliz vesikaları çok enteresan, Sefirlerin kitapları var. Sonra kadın gazetecilerin, polis'in var.

Bunlar vesika teşkil etmiyor bunlar nakillerdir. Bu nakiller o yazarın görüşüne, telâkkisine vs.ne göre bir mânâ ifade ediyor. Bundan faydalanıyor muyuz? Faydalanıyoruz tabiî. Faydalanıyoruz ama seçerek ve subjektif olmayan tamamen efradını cem ederek, ağyarını methederek, işe yarayanı alarak, işe yaramayanı almayarak, tamamen indî olanları bir tarafa atarak şey ediyoruz. Fakat bunu bir vesika olarak telâkki edebilir miyiz, edemeyiz. Vesika, imzalı tarihli vs.li belgedir.

Öbürleri de bir vesika teşkil eder mi? Eder. Bunların eski İslâm mantığında dereceleri vardır, kimisi beyyinedir, kimisi karinedir. İslâm Hukuku'nda da vardır. Derece derece ayrılır. Bunların kimisi beyyinedir ki-

misi delildir veya delâildir. Benim görüşüm şimdi artık üstünden otuzyedi yıl geçmiştir, yazara vs. Türkiye'de kendini inkılâba vermiş olan kalem ve fikir erbabına göre, bu ihtilâli, bu inkılâbı, ihtilâldir. Atatürk hareketi inkılâptı, ihtilâl şeydir. Anadolu İnkılâbı demek ve doğrusu Türk Millî Kurtuluş Savaşı'na ait Rusçada Aralov'un hatıratında bunları okudum. Bunlar törenlerde demeç verenin, fikir edinenin törenlerde demeçler haykıran, hepsinin konuşmalarına, yazılarına duygusallık hâkim olmuştur. Yani hissî unsur hâkim olmuştur. Lâzım mıdır? Lâzımdır. Çünkü tenkit için zaman tarih içinde gelecek. Tenkit daha sonra. Evvela bu olanı yerleştirelim kaldı ki, onu da yerleştiremediğimiz için bugün tarikatlar da ayakta, mezhepler de ayakta ve bir tarafta laiklik var, bir tarafta malûm işte imam-hatip okulları, şunlar bunlar filân. Bunlardan da pek ürkmüyorum. Çünkü bu din ticareti yapanların zaafı gerçek ve aydın hareket karşısında aşikârdır. Çünkü bunlar yeni hiçbir şey vâdetmez. Ve hiçbir müessese getirmez. Herhangi bir kitapçının vitrinine gidin bugün, çağdaş konular üzerinde vitrinler doludur. Ama İmam-ı Taftazzane'nin dediği de bizim bugünkü Türk toplumuna yol gösterecek ve yeni bir müessese vâdedecek hiçbir şey değildir. Onun için onların bu hareketleri, taşkınlıkları zararlı olur mu? Olur. Ama cehalet muzaffer olmaz. Olsa da geçiştirilir, ondan korkmuyorum.

Duygusallık döneminden bahsediyordunuz...

Evet onun için diyorum konumuza gelelim. Benim görüşüme göre, şimdi artık, Atatürk'ü ele alırken bence üç noktadan hareket etmek lâzım. Bunun biri, Atatürk'ün sezileridir. Sezmiştir, söylemiştir, ama yapamamıştır. Bir insan her şeyi bitiremez, yapamamıştır. Misal, Atatürk, 1922 Meclisi açış nutkunda, köylü efendimizdir demiştir, huzurunda eğilelim demiştir. Topraksız köylü kalmamalıdır demiştir. 1922, 32, 42, 52, 62, 72, yapılmış mıdır bu? Yapılmamıştır. Hele bugün spekülâsyonlar içinde öyle bir çıkmaza sokulmuştur ki, Toprak Reformu. Yeniden 75 sene geçse yine yapılmaz.

Afedersiniz. Atatürk'ün sezileri dediniz. Galiba özlemleri...

Sezileri ve özlemleri. Seziyor, özlüyor, ifade ediyor. Ama yapamıyor. Bunları 10-15 tane sıralayabilirim. Ve yapılamamıştır. Niçin yapılamamıştır? Konumuz mahdut, kitaplarımda bunları verdim. Fırsat

varsa, daha ilerde genişletebiliriz. İkincisi, Türkiye bir inkılâp yaşamıştır. Ama inkılâbın bir mânâsı vardır. İnkılâp başka şeydir, reform yahut ıslâhat yine başka şeydir. İnkılâbın yan hamleleri yine başka bir şeydir. Şimdi ikincisi, Atatürk'ün devrinde, bugün bizim inkılâp adını verdiğimiz, hakikatte anpassan. Yani inkılâba geçerken, kendiliğinden yapılması zarurî olan şeyler vardır ki, bunlar inkılâplar değildir. Ve Atatürk gelmeseydi, bu ıslahat yine olacaktı. Mesela kadın hukuku. Bugün dünyada kadın hukukuna el atmamış bir ülke var mıdır? Binaenaleyh bunlar, kadın inkılâbı. Hayır kadın inkılâbı değil. Kadın hukukunda ıslahat. İnkılâp değil. İnkılâbın kavramı pressisyona varır. Bir keyfiyetin yerine yeni bir niteliğin konulması, mesela padişahlığın ilgası, cumhuriyetin konulması. Ha bu bir inkılâptır. Hattâ bu gelişigüzel değil de, geçerken yapılan ıslahata Şapka İnkılâbı'nı bile dahil edebiliriz. Ben Şapka İnkılâbı'na kitabımda çok değer vermişimdir. Atatürk'ün en cüretli hareketi sayarım. Öyledir. Ama bir inkılâp mıdır? Hayır. Gelmeseydi Atatürk, günün birinde nasıl olsa yine şapka giyecektik. Ama ne oldu. Önder oldu. Başka ülkelere de bir misal verdik. Mısır'da da şapka giyiliyor şimdi. İran Şahı da şapka giyiyor, kraliçesi de... Bunları ikincisini ayırmalı. Yeni Atatürkçülük diyelim.

Atatürkçülük lâfını ben kullanmam ya. Yani Atatürk'ü inceleme işinde Atatürkçülük bir Atatürk ticareti gibi bir şey veriyor bana. Geçerken yapılan inkılâbın yan hamlelerini ayırmalı ve bu, Atatürk denilen olayın ikinci kategorisidir. Ondan sonra bir de gerçek inkılâplar vardır. Biz bu Atatürk hareketini yeniden incelerken ve yeni bir dünya görüşüne Atatürk üzerinde giderken, basite irca ettim. Bu tasniflere artık girmeliyiz. Eh hissiyatımızı körletelim mi? Yok canım körletmeyelim. Çocuklara heyecan verelim. Törenlerde nutuk söyleyelim, bilmem ne edelim. Ama, yazar çığırtkan demek değildir. Yazar, tören adamı demek değildir. Yazar, hisleri tahrik eden adam demek değildir. Hisler subjektiftir, indîdir.

Aslolan objektif olandır. Yaptığım tasnif: Ha bu revizyonizm midir? O da değildir. Çünkü Rusya'da Çin'de şimdi pek çok kullanılan bu revizyonizm tarifi, Marksist teori ile pratiği üzerinde bilhassa biliyorsunuz kullanılan kelimelerdir. Onun bununla ilgisi yok. O ayrı bir şey. Bu sosyalist revizyonizmi, "Kırmızı Mektuplar" kitabında vereceğim. Ayrı şey onlar. Bu revizyonizm değil. Bu bir nevi derlemedir. Sonra da ikinci bir

şey var; biz Atatürk devriminin ideolojisini yaratmışızdır. Daha doğrusu bir kadro hareketi olmuştur. Tek olarak kalmıştır. Atatürk de bunu manevî gölgesi ve kanatları altında korumaya çalışmıştır. Nitekim 10. yılda da yalnız *Kadro*'ya beyanat vermiştir. İsmet Paşa yalnız *Kadro*'ya yazmıştır. Bu derginin de biliyorsunuz işte, ideolojik yazılarının başyazılarını ben yazardım. Yakup Kadri'nin çevresinde toplandık. Bir Vedat Nedim, İsmail Rüştü Tekin, vs. İşte Burhan Belge. Bu büyük bir hareket oldu. Dışarda da hâlâ yankıları devam eder. Burda bunun da prensiplerini *İnkılâp ve Kadro* kitabımda o zaman neşretmişimdir ki, Atatürk bu kitap yüz bin nüsha basılsın demiştir. Fakat fikir serbestimizi muhafaza edelim dedik. Kendimiz bastık, ne kadar basılabilirse... O halde ideolojisi var mıydı Türk inkılâbının? O zamanki tâbiriyle yine Arapça zâtından meknuz idi. Yani bünyesinde gizli idi. Ama ifade edilmedi. Atatürk de ifade etmedi. Fakat *Kadro*, bunu vazife bildi ve geniş neşriyat yaptı. O zaman buradaki Almanlar vs. bunlarla çok... Bugün de Amerika'dan, Kanada'dan, her gelen bu kadro hareketi üzerinde benimle konuşmalar yapar. O halde inkılâbımızın ideolojisini yeniden ele almalıyız. Çünkü Cihan'da iki çelişki biliniyordu. Bir sınıflar çelişkisi, bir de devletler çelişkisi. Sınıflar çelişkisi malûm. Proletarya ile kapitalist arasındaki çelişki. Marks bunu işlemiştir. Devletler arasındaki çelişki de emperyalizm. Yani dünyanın taksimi üzerinde devletler birbirleriyle çarpışmıştır. Ben Moskova'da, Komüntern'de Lenin'in bir tezine dayanarak Stalin'in bunu müdafaa ettiğini biliyorum ve bir Polonyalı da bunu teşyi etti. Orada Türkiye'nin de adı geçer ve denildi ki Millî Kurtuluş hareketleri peyk hareketlerdir. Müstakil hareketler değildir. Bu Millî Kurtuluş hareketleri olacak. Emperyalizm yenilecek. Ama emperyalizm yenildiği gün millî kurtuluş hareketlerine önder olan demokratik burjuvazinin rolü de sona erecek. Bunun yerine ihtilâlci proletarya vaziyete hâkim olacak. Biz bunu *Kadro*'da reddettik. Evvela iki çelişki yoktur, üç çelişki vardır dedik.

Biri emperyalist devletler arasındaki çelişki, biri sınıflar arasındaki çelişki, biri de sömürge ve yarı sömürgelerin sahibi devletler arasındaki mücadele. Nitekim biz o mücadeleyi temsil ediyoruz. Bizim millî kurtuluş hareketimiz anti-emperyalizmdir bir kere. Halbuki emperyalistlerin arasındaki mücadele, emperyalist bir mücadele... Sen zaptetmeyeceksin o ülkeyi ben edeceğim, sen almayacaksın... Bütün cihan harpleri bunun

için çıktı. Bu görüş *İnkılâp ve Kadro* kitabında bütün teferruatıyle işlenmiştir. Şimdi bunu genişletmek lâzım. Ve şimdi daha sükünetle, işlenebilir bu... Demek ki bir defa Atatürk eylemine veyahut hareketine yeni bir tasnifle girilecek ve hissi unsur atılacak, çünkü yaşını başını almış birtakım profesörlerin, gençlerin, aydınların, yazarların vs.nin oturup kitaplarını birtakım destanlarla doldurmaları, dünya kültürü ve edebiyatında eşi görülmemiş bir Şarklılıktı. Ha biz bu Şarklılıktan artık kendimizi kurtarmalıyız. Ama bugüne kadar yazdığımız eserlerde az veya çok bu destan unsur, var mıdır? Vardır. Çünkü inkılâbı yerleştirmeliydik. Onun müdafaasını yapmalıydık. Onu halka indirmeliydik. Ve nitekim onu halka indirmenin ipinin ucunu bıraktığımız günden sonra Atatürk'ün ismi arka plâna gitti, heykelleri kırıldı, şimdi de mekteplerde resmini indirip başkalarının resmini koyuyorlar ve Anadolu'da Atatürk aleyhtarı neşriyat, gelişmektedir. Hattâ bunların içinde üç ciltlik, dört ciltlik olanları vardır. Mesela ruh hastası olan bir doktorun, Rıza Nur'un neşriyatı gibi. Kendi de yazılarında ifade eder, dikkatli okursak, kendisi bir ruh hastasıdır. Ben Atatürk'le mücadele ettim derken, Enver Paşa kitabında, Cemal Paşa'dan nasıl para aldığını, nasıl aylıklar kopardığını, Ali Kemal'in nasıl paralar çektiğini, mektuplarını vermişimdir. Ama ben şuydum, Avrupa'ya kaçtım. İttihatçılara. Peki paraları neye aldın? Bunlar gayri samimi adamlardır, fazla değer veremiyorum. Dünyanın her yerinde inkâr vardır. Kahramanlar inkâr edilir.

Şimdi artık aydına düşen vazife, bilhassa biyografi yazarlarına düşen vazife, daha doğrusu hem kahramanlarımızı yazan, hem millî kurtuluş hareketimizi yazanlara düşen vazife, yeni bir açıdan işi ele almak ve inkılâbımızı bizden sonraki nesile artık hissî unsurlardan temizlenmiş, gerçek hazineler şeklinde bırakmaktır. Zaten bizim bu hissî unsurumuzun heyecanlı tezahüratı Batı'da yoktur biliyorsunuz. Bu bir Şarklılıktır. Ama mecburduk inkılâbımızı oturtmaya ve Atatürk'ü de putlaştırmaya. Ama şimdi size ifade ediyorum, kitabımda da yazdım. Kahraman putlaştırıldığı zaman ölür.

Çok teşekkür ederim.

10 Kasım 1975, *Milliyet*

İnönü

(Sabahattin Selek ile Söyleşi)

Sabahattin Bey, bir tarih araştırmacısı olarak İnönü üzerine dolaylı veya doğrudan doğruya eğildiniz, bu konuda eserleriniz var. Yanılmıyorsam İnönü ile ilgili araştırmalarınızı yaparken, kendisini yakından tanıdınız. Bu temaslardan önceki yargılarınızla tanıdığınız İnönü arasındaki izlenimlerinizde farklılaşma oldu mu?

İlginç bir soru sordunuz. Gerçekten, İnönü öyle bir kişi ki, uzaktan baktığınız zaman başka bir insan gibi görünüyor, yakınına girdiğiniz zaman ise görüntüsü çok değişiyor. Belki bu yalnız İnönü için değil, çok kişi için geçerlidir. Bir insanı uzaktan tanımak, yani ormanı uzaktan görmek gibi olmuyor. İnsanın bir kişiliği var. Bu çok yönlü. O kişiliği uzaktan tanımaya olanak yoktur. Nihayet kitaplardan tanırsınız, tanıyanların söylediklerinden bir yargıya varırsınız, fakat yaklaştığınız zaman, özel hayatına girdiğiniz zaman, yakınında bulunduğunuz zaman o kişi gerçek yönüyle kendisini daha iyi tanıtır ve eski yargılarınız, inançlarınız tamamıyle ters dönebilir. Şimdi İnönü üzerinde bir örnek vereyim. Ben İnönü'yü tâ askerî lise öğrenciliğinden, Harp Okulu öğrenciliğinden beri tanırım. Aslında yakın tarihimize olan ilgim Harp Okulu'ndayken başlamıştı. O yüzden bu konuda araştırmalara yöneldim. İnönü hakkındaki bilgilerim, duyduklarım, işittiklerim ve İnönü'nün kişiliği hakkında vardığım yargılar, sonradan tanıdığım İnönü ile hiç ilgili değil. İnönü'yü o kadar yanlış tanımıştım ki, İnönü ile yakınlaştıktan sonra yargılarımın çoğunu değiştirmek zorunluluğunu duydum.

Bu değişiklik hangi noktalarda oldu?

Çeşitli yönde. Genel olarak İnönü hakkında Türkiye'de yaygın bir inanç vardır: İnönü'nün kişiliğini belirleyen birtakım özelliklerden söz edilir. Örneğin, İnönü kindardır. Ben İnönü'nün kindar olduğuna inanmadım. İhtiyatla karşıladım ama, İnönü'yü yakinen tanıdıktan sonra gördüm ki, İnönü hiç de kindar bir kişi değildi. Hattâ İnönü'yü görmeden evvel bu konudaki inançlarım, kişiliği hakkında yaptığım

araştırmalar, hayatı üzerinde yaptığım çalışmalarla iyi kötü değişmişti. Ama yakından tanıyınca ve belgesel araştırmalarla, tanıdığım İnönü'yü bağdaştırdığım zaman, baktım ki hakikaten İnönü'yü "Kindarlıkla" suçlamak haksızlık oluyor. Tahmin ediyorum ki, bu, çok kullanılan bir deyimle söyleyeyim, İnönü'nün hışmına uğrayan birtakım insanların ortaya attıkları bir görüştü. Ama bu görüşlerin doğru olmadığını, İnönü'nün hışmına uğradığını sanan kişilerin kişiliklerini de öğrendikten sonra, İnönü'nün bunlar hakkındaki yargılarını, bunlara yaptığı muameleleri, bunlarla ilişkilerini iyice, yani belgesel bir şekilde tespit ettikten sonra, anladım ki İnönü kat'iyen söylendiği gibi kindar bir adam değildir... Sonra İnönü'nün Kurtuluş Savaşı'nın özellikle başlangıç dönemindeki ilgisi yönünden o kadar çok yanlış görüşler ileri sürülmüş, o kadar çok yayın yapılmıştır ki, bunları gerçek kabul etseniz, birinci sınıf İnönü düşmanlarının söylediklerine hak vermek gerekir. Açıkçası, eğer bu görüşleri doğru ise, İnönü, Kurtuluş Savaşı'na katılmak istemediği halde, Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle ve gizli polisin gücüyle İstanbul'dan apar topar eli kolu bağlı olarak Anadolu'ya kaçırılmış ve ordunun başına getirilmiş bir adamdır. Şimdi bu çelişkiyi açıklamaya lüzum yok, bu kadar açık bir çelişki bugün bile bizim toplumumuzda birçok insanda, insanın gözünden kaçmıştır ve hâlen geçerli bir tutum diye İnönü aleyhinde kullanılabilir, kullanılmaktadır. İnönü'yü uzaktan tanıdığım dönemle, yakından, yani ilişki kurduktan sonra tanıdığım dönem arasında, kendisi hakkındaki yargılarımda beliren değişiklik, özellikle şu noktalarda toplanıyor:

Atatürk-İnönü ilişkileri: Atatürk-İnönü ilişkileri bizim kuşağımız için gayet normal, yani olağan bir şeydir, Atatürk ve İnönü'nün ilişkilerini kendi kuşağından olan ve onların yakınında bulunan ve Türkiye'de çok büyük isimler yapmış kişilerin anlattıklarıyla biliyorduk. Onlar, başta Falih Rıfkı Atay olmak üzere, Atatürk-İnönü ilişkilerini bize istedikleri biçimde vermişlerdir. Tabiî kendimi de katarak söylüyorum. Benim kuşağımda olan birçok kimse –belki hâlâ bugün bu sözünü ettiğim kişilerin etkisinde kalmış kişileri de kastediyorum– tarafından hâlâ öyle bilinir. Onların görüşlerine göre Atatürk-İnönü ilişkileri bir zamana kadar belli ölçüler içerisinde sürmüş, ondan sonra birbirlerine düşmanlık duymuşlar, bir daha düzelmeyecek bir durumda, bir-

birlerinden tamamiyle ayrılmışlardır. Halbuki ben, İnönü'nün hatıralarını yazmadan önce bu konuya eğildim. Sürekli olarak Atatürk ve İnönü'nün yanında bulunan, fakat çok konuşmayan, çok yazmayan, hattâ hiç yazmayan, ancak özel sohbetlerde konuşan ve gerçekleri gayet iyi bilen birtakım kimselerle görüşüp gerçekleri tespit ettim. Fakat İnönü'nün hatıralarını yazma vesilesi çıktıktan sonra İnönü ile de hazırlıklı olarak konuştum ve bana, güvendiğim kişilerin anlattıkları ile İnönü'nün söyledikleri birbirini tutar şekilde göründü. O zaman, İnönü'yü bu açıdan da, Türk kamuoyuna yanlış tanıttıklarını anladım. Ben bile bir süre aldanmıştım. Şunu belirtmek isterim ki, İnönü'yü bugünkü koşullar içerisinde uzaktan tanımaya ve başkalarının ağzından nakledilenlerle bir yargıya varmaya olanak yoktur. İnönü'nün yakınına girmek ve yakınında bulunmak ve İnönü'yü gerçekten benimle konuştuğu gibi güven içerisinde konuşturmak gerçeklerin ortaya çıkması bakımından çok faydalı olmuştur.

İnönü'nün hayat hikâyesi üzerinde birlikte çalışırken ilginç olaylarla karşılaştınız mı?

2,5 sene süren beraber çalışmamızda birtakım olaylar oldu. Ben *Anadolu İhtilâli*'ni yazdığım zaman İnönü ile fazla bir yakınlığım yoktu. Hattâ kendisiyle bu konu üzerinde hiçbir konuşma yapmamıştım. Sadece belgeler, tâli kaynaklar ve İnönü ile yakınlık kurmuş birtakım askerî kişilerle, hatta tanıdıklarımla yaptığım görüşmelere dayanarak İnönü hakkında birtakım yargılara varmıştım. Bu arada tabiî *Anadolu İhtilâli*'nde, Millî Mücadele'nin liderlerinin portrelerini çizerken, Atatürk'ten sonra ikinci kişi olarak, ikinci lider olarak İnönü'nün portresini de çizdim. Genel olarak şöyle bir yargıya vardım: Kurtuluş Savaşı'nda, yahut Millî Mücadele'de, İnönü'nün önemi muharebelerin kazanılmasında değil, harbin kazanılmasındadır. Ama bu yargımı böyle bir cümle ile ifade ettiğimi sanmıyorum. Belki daha değişik biçimde belirttim. Yine şöyle bir yargım vardı: İnönü, Atatürk kadar büyük bir kumandan değil, en azından muharebelerin kazanılmasında başarısızlıkları oluyor, ama bu başarısızlıkları, harbin kazanılmasında sağladığı başarı ile daha büyük bir yöne sevkedebiliyor. Özetle demek istiyorum

ki, İnönü belki hiçbir savaşı kazanmayabilirdi, kaldı ki bütün savaşlarda da kazanmak için elinden gelen gayreti sarfetmiştir. İyi kurmaydır, fakat iyi bir kumandan değildir, bu yargıdaydım. Bu yargımı *Anadolu İhtilâli*'nin başka bir yerinde, Birinci İnönü Muharebesi'nin kritiğini yaparken de ifade ettim. Yine hatırımda kaldığına göre ifadem şöyledir: Yunanlılar, Birinci İnönü Muharebesi'nden çekilirken Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey o zaman paşa değildi. İsmet Bey –Yunanlıları takip etmemiştir– diye tenkit ettim. Sonra İnönü ile hatıralarını yazmak için buluştuğum sıralarda bir gün –çok defa yaptığı gibi– öğle yemeğine beni alıkoydu. Yemekte yan yana oturuyorduk. Lâfı *Anadolu İhtilâli*'ne, Kurtuluş Savaşı'na getirdi. Bana dedi ki, "Sen beni Birinci İnönü Muharebesi'nde Yunanlılar çekildiği halde neden takip etmedim diye tenkit ediyorsun. Sen o zaman orada mıydın?" Paşam, dedim, ben orada yaşım itibariyle bulunamazdım. "O halde" dedi, "Ben sana söyleyeyim, Yunanlılar taarruza geçtikleri zaman ben Çerkez Ethem'le mücadele ediyordum. Yunan taarruzunu öğrenince Çerkez Ethem'in karşısındaki kuvvetlerin büyük kısmını İnönü mevzilerine yetiştirmek için cebrî yürüyüşle, o zamanın deyimiyle zorlama yürüyüşle Kütahya İstasyonu'na kadar getirdim. Çerkez Ethem'in karşısında İzzettin Bey'in kuvvetlerinden bir kısmını ve İzzettin Bey'i bıraktım ve orduyu cebrî yürüyüşle Kütahya istasyonuna getirdim. Asker o kadar tâkatsizdi ki, trene binmek için adımını atacak hâli yoktu. Subaylara emirler verdim. Askerleri arkalarından iterek vagonlara doldurdular. Böyle bindirdim. Sen orada mıydın, gördün mü?" diye bir daha sordu. "Hayır, göremedim," dedim. "Gelmedim yoktum orada," dedim. İnönü devam ediyordu: "İnönü İstasyonu'na geldik. Asker biraz uyumuş, dinlenmişti, ama tâkatsizliği devam ediyordu. Trenden istasyona indirmek için askerlerin kolundan tutarak aşağıya çektik. Şimdi bu askerle sen olsaydın nasıl takip ederdin?" diye sordu. Arkasından bir kahkaha attı, yüzüme de vurdu. "Üzülme" dedi. "Beni tenkit ettin diye sana kızmıyorum, ayıplamıyorum. Tabiî senin dediğini yapsaydım zafer daha çok şerefli olurdu ama, bunu yapmaya da imkân yoktu," dedi. "Sen tenkit edeceksin, başkası tenkit edecek, gerçekler bu suretle meydana çıkacak." Abdi Bey, gerçekten utandım, haddimi bilmeden bu tenkidi yapmışım. Anladım ki gerçekle teori birbirini tutmuyor.

Sabahattin Bey bu açıklamanızı yaparken kitabınızdaki eleştiri dolayısıyle ilginç bir noktayı hatırlattınız. Dediniz ki İnönü, muharebelerin kazanılmasından ziyade harbin kazanılmasında başarılı olmuştur. Acaba bu gözleminiz, İnönü'nün politikacı tarafının, yahut siyaset adamı tarafının askerlik tarafından daha üstün, daha başarılı olduğu anlamına mı gelir?

Haklı bir soru sordunuz. Ben de o kanaatteyim. İnönü'nün politikadaki hüneri, politikaya olan yatkınlığı askerlikle olan ilişkisinden çok daha ağır basıyor. Çünkü askerlikle politika aslında birbirinden ayrılmaz. Savaş politikanın değişik biçimde devamıdır derler. İnönü muhtemeldir ki politikayı askerlikten daha iyi biliyordu. Bu yargıya beni ileten özellikle şu: Yine politikaya dayanılıyor. Biliyorsunuz İnönü'nün Anadolu'ya gelişi iki defa olmuştur. Birinci gelişi Atatürk'ün Ankara'ya ilk gelişinden hemen sonradır, pek kısa bir süre kalmıştır ve tekrar İstanbul'a dönmüştür. Sonra İstanbul'un ikinci defa fiilen işgalinden sonra kesin olarak Anadolu'ya geçmiştir. Birinci gelişinin –fazla belgeye dayanmamakla beraber– neden geri dönüşle sonuçlandığını şu noktaya bağlayabiliriz: İnönü, politikaya daha çok aklı eren bir insan olarak Anadolu'ya geldiği zaman gördüğü manzara şu: Ankara'da bir küçük Hey'et-i Temsiliye var. Hey'et-i Temsiliye 8-10 kişi ama, fiilen Ankara'da bunlardan ancak üç kişi bulunuyor. Mustafa Kemal Paşa Temsiliye Reisi ve yanında bir-iki arkadaşı var. Geri kalan Hey'et-i Temsiliye üyeleri Ankara'da bile değiller. Üstelik ordu diye bir şey yok ortada. Kuva-yi Milliye, yani milis kuvvetleri var. Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın da o sırada dayanağı bu Kuva-yi Milliye, milis kuvvetleri. Ankara'yı ve kendisini koruyan, Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı cepheyi tutan milis kuvvetleri, Çerkez Ethem'in kuvvetleri... Topal Osman'ın kuvvetleri.. İnönü, başlatılacak olan savaş, milis kuvvetleriyle, millî kuvvetlerle kazanılacak bir savaş değildir. Ancak muntazam ordu ile, nizamî ordu ile kazanılacak bir savaştır bu. O zaman işin politik yönü bakımından çıkmazda olduğu kanaatine varıyor. Bunu böyle sanıyorum. Kesin olarak söylemek olanağına sahip değilim. Çünkü çeşitli kaynaklar çelişkili bilgiler veriyorlar. Ama, İnönü ile yaptığım konuşmalardan da edindiğim intibaa göre, İnönü büyük bir savaşla ancak bu işe başlanılabileceğini, Türkiye'nin kurtuluşunun

muntazam ordu ile yapılacak hazırlıklı bir savaşa bağlı olduğunu, böyle derme çatma kuvvetlerle bu savaşın kazanılamayacağını görüyor ve izin alıp, daha başka yönden bu savaşa yardım etmek için İstanbul'a dönüyor. Şimdi bu görüşün doğruluğunu, İnönü'nün siyasî yönünün askerlik yönünden daha ağır bastığını ikinci defa ve dönmemek üzere Anadolu'ya geldikten sonra orduyu kurmak için gösterdiği çabada görüyoruz. Millî kuvvetlerin, milis kuvvetlerinin, yahut Kuva-yi Milliye'nin muntazam bir ordu içerisinde eritilmesi suretiyle ancak bu savaşın kazanılacağına inanıyor. Bu bir bakıma da politikadır. Bugün dünya politikasını bizimle karşı karşıya gelmiş devletleri etkilemek için büyük ve muntazam, güçlü bir orduya sahip olmak gerektiği inancındadır. Ayrıca bizim karşımızda da muntazam bir ordu vardır. Bu İnönü'nün askerlik açısından tutumunun politikaya sıkı sıkıya bağlı olduğunu ispatlayan bir görüştür. Nitekim Birinci İnönü Savaşı'ndan önce milis kuvvetleriyle olan çekişmeler sırasında İzzettin Çalışlar Bey'in –ki o zaman 61. Tümen kumandanıdır– bana söylediği şu sözler İnönü'nün politik yönünün, askerlik yönünden çok daha kuvvetli olduğunu, yani politikanın askerliğe üstün olduğunu, askerî harekâtın politikanın devamı olduğuna olan inancını belirliyor. İzzettin Bey'in hatıralarında okuduğuma göre, şöyle diyor: İzzettin Bey, bu yakası açık insanlara aldanmayın, bunlarla bir iş yapılmaz. Bizim yolumuz şöyle görünüyor: Bizim evvelâ Yunan ordusunun bizi savaş meydanında yenmeye gücü olmadığını ispat etmemiz lâzım. Birinci yapacağımız bu. İkincisi yenilsek dahi biz tekrar toparlanıp Yunan ordusunu perişan edebiliriz. Bunu ispatlamaya mecburuz. Bizim irademizi yenmedikçe, bizim ordumuzu yenmekle hiçbir kuvvet, hiçbir millet bizi istemediğimiz bir barış anlaşmasına zorlayamaz. Biz ancak irademizin yenilmez olduğunu ispatlarsak ve Yunan ordusunun bizi yenmeye yetmeyeceğini ispatlarsak, o zaman bu savaşı kazanırız. Bunun da tek çaresi, ordumuzu yeniden kurmaktır, nizamî orduyu meydana getirmektir. Bir süre orduyu kuruncaya kadar bu milis kuvvetlerine, Kuva-yi Milliye'ye muhtacız. Onların şımarıklıklarına, taşkınlıklarına müsamaha etmeliyiz. Ama sabırlı olacağız. Sonra bunları tasfiye edeceğiz ve muntazam ordu ile Yunanlıları yeneceğimizi de ispatlayacağız ve ondan sonra siyasi yönden de zaferi kazanacağız.

İstiklâl mücadelesindeki bu siyasî görüşlerinin dışında, Mudanya'da ve Lozan'da da siyasî dehasını ispatlamıştı. Buna belki İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi savaş dışında bırakmak hususunda gösterdiği ustalığı da ekleyebiliriz değil mi?

Onu da ekleyebiliriz. Yalnız ben bu olayları naklederken İnönü'nün İstiklâl Harbi'nde muharebelerin kazanılmasından çok, harbin kazanılmasında ağırlığı olduğunu ispatlamak için söyledim. Kaldı ki bu tutum ve İnönü'nün bu özelliği, bu üstünlüğü geçici bir üstünlük, yahut rastlantı değil, İnönü'nün tabiatından gelen bir özelliktir. Millî Mücadele'de askerî harekâtın devam ettiği sürece, politikasına hâkim olan unsur budur. Ondan sonra politik mücadeleler başlamıştır. Mudanya Mütarekesi arkasından Lozan barış görüşmeleri. Buralarda da aynı mantıkla, aynı görüşle hareket etmiştir ve siyasî zaferlerin kazanılmasında da İnönü'nün bu görüşleri hâkim olmuştur.

Galiba burada Atatürk'ün dehası da ortaya çıkıyor. Çünkü herhalde o zaman Mudanya'daki ve Lozan'daki görüşmelere İnönü'yü görevlendirmek kimsenin aklına gelmemiştir.

Şüphesiz başkasının bunu keşfetmesine imkân yoktu. Çünkü 1922 yılında İsmet Paşa'yı en iyi kim tanıyor diye sorulacak olsa herhalde Mustafa Kemal Paşa denirdi, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'nın birbirlerini tanımaları sohbet masasında veyahut özel ziyaretlerde değil, meydan muharebelerinde, savaş cephelerinde, en sıkışık zamanlarda olmuştur. İsmet Paşa'yı, Atatürk'ten önce Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamlarından birisi olan Ahmet İzzet Paşa, tanır. Yüzbaşılığında Edirne'de tanımıştı. Zamanın Genelkurmay Başkanı, Yemen İsyanı'nı bastırmak üzere Yemen'e giderken, Edirne'de tanıdığı yüzbaşı İsmet Bey'i karargâhında vazife alıp almayacağını sormak suretiyle yanına almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Genelkurmay Başkanı Yemen İsyanı'nı bastırmakla görevlendiriliyor. Kendisi Yüzbaşı İsmet Paşa'ya, Edirne'ye mektup yazıyor, Yemen'e böyle bir misyonla gidiyorum, karargâhımda görev alır mısınız, diyor. İsmet Paşa –ki o zaman İsmet Bey– çok nazik bir cevap veriyor. "Benim böyle bir tercih yapmaya hakkım yok. Emir buyurduğunuza göre elbette sizin yanınızda olaca-

ğım," diyor ve beraberce Yemen'e gidiyorlar. Ahmet İzzet Paşa Yemen'de en küçük rütbeli kurmay subaylarından birisi olduğu halde İsmet Bey'i bir süre sonra Kurmay Başkanlığı'na getiriyor ve yanından ayrılırken, "Her görevi yapabilir" sicilini veriyor. Ali Fuat Erdem Paşa, İsmet Paşa'dan evvel İstanbul'a dönüyor ve giderken "İsmet Bey için yazdım, bunu da Harbiye Nezareti'ne ver" diyor. Ali Fuat Paşa'nın hatıralarında da var, kapanmamış zarfı açıyor okuyor: "Her vazifeyi yapar." Atatürk de İsmet Paşa'yı cephede ilk defa Diyarbakır cephesinde, Kurmay Başkanı olarak buluyor. Sonra Süveyş cephesinde, harbin sonuna kadar beraber oluyorlar. İsmet Paşa'nın gerek askerî yönü ve gerek siyasî meselelere akıl erdirmesine vâkıf olmuş bir insan. Hattâ şunu söylerim ki, İsmet Paşa'nın bana özel olarak açıkladığı bir konudur. Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye cephesinden 17 Eylül 1917'de Başkumandan Enver Paşa'ya verdiği bir rapor vardır. Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya ve Sadrazam Talât Paşa'ya da birer suretlerini göndermiştir. Asıl mektup en büyük âmir olan Başkomutan Enver Paşa'yadır. Fakat diğer suretini de İttihad-ı Terakki'nin önemli kişileri olan Cemal Paşa'ya ve Sadrazam Talât Paşa'ya göndermiştir. O rapor çok önemlidir. Harbin daha o tarihlerde sona erdiğini ve bu harbin Osmanlı İmparatorluğu için kaybedilmiş olduğunu açıklayan bir mektuptur. Bu mektubun müsveddesini o zaman İsmet Paşa hazırlamıştır.

Sabahattin Bey, İnönü'nün siyaset adamlığı özelliklerini konuşurken acaba şöyle bir ayrım yapmak düşünülebilir mi? Dış politika alanlarındaki başarısı, iç politikadan daha üstündür. Böyle yargıya varılabilir mi?

Ben böyle bir yargının taraftarı değilim. Bir insanın politik gücü bellidir. Bu gücünü iç politikada da, dış politikada da aynı ölçüde kullanır. Ama bir politikacı dış politikada daha başarılı olmuştur. İç politikada az başarılı olmuştur veya tersi olmuştur. Bu onun dış politikada daha güçlü, iç politikada daha az güçlü olduğunu göstermez. Bu koşullara bağlıdır. Şimdi İnönü'nün eğer dış politikada çok başarılı olduğu halde, iç politikada başarısız olduğunu imâ etmek istiyorsanız, bu konuda benim görüşümü almak istiyorsanız, ben o kanıdayım ki, İnö-

nü'nün gerek iç politikada, gerek dış politikada formülleri, prensipleri aynıdır. Ama bazen bakarsınız dış politikada çok başarılı olduğu zamanlar vardır veyahut olabilirdi. İç politikada da başarısız olabilirdi. Yani iç politika ile dış politikadaki hüneri birbirinden ayırmak olanağı yoktur bence.

Ünlü politikacılar var biliyoruz hepimiz. Hindenburg, Churchill, Eisenhower, fakat hiçbirisi İnönü'nün yaşında bu kadar büyük bir zindelikle aktivite göstermemiştir. Ama tabiatın birtakım kuralları var ki, o kurallar kim olursa olsun işliyor. İnönü'nün iç politikadaki son durumunu öncelikle yaşı ile ölçmek gerekir. Bu neden, bir başka nedene bağlanıyor. İnönü son zamanlarda sanıyorum ki olayları çok dar bir çerçeve açısından öğreniyordu. Çünkü gözlerindeki rahatsızlık nedeniyle, özel yaşantısı ve sağlık durumu nedeniyle bütün Türk basınını izleyemediği gibi, yabancı basını –ki biliyorum kendi orijinal metinden izlerdi– bunları son zamanlarda izleyemez oldu. Yakın çevresinin ister istemez etkisinde kaldı. Bizim kendi ailelerimizdeki bütün yaşlılar da aynı durumdadır. İnsan yaşlandıkça daha fazla etki alıyor. İç politikadaki gelişmeleri gereği kadar değerlendirmesine ne tabiat kanunları ne de sosyal kanunlar ve çevresi olanak tanıdı kendisine. Bu belki bir şanssızlıktır. Ama aslında şanssızlık da sayınayabiliriz, olağan bir şeydir. Bu bakımdan politika hayatının son döneminde birtakım sürtüşmelere ve çatışmalara girdi. Bundan dolayı da İnönü'yü suçlamaya gerek görmüyorum. İnönü'nün karşısında olanları da suçlamaya gerek görmüyorum. Bunlar olağan karşılanması gereken bir durumdur. Ama İnönü'yü herhalde kişisel olarak, şu veya bu diye isim vermek istemem, bazı yanılmalar oldu. Yanılmasaydı da zaten İnönü'den bundan sonra fazla politik bir etki beklemeye de hakkımız yoktu. Bu bakımdan İnönü'yü son yolculuğuna çıkarken hiçbir suretle suçlamaya hiç kimsenin hakkı olduğunu sanmıyorum.

Formüllerden ve prensiplerden bahsettiniz. Nedir onlar?

Benim tanıdığım kadarıyla İnönü bir defa politikada gayet sabırlı bir insandır. Zaten bütün hayatında gayet sabırlıdır. Çok düşünür, çok düşündükten sonra karar verir. Çabuk karar veren bir kişi değildir.

Belki özel hayatı da öyledir. Herhangi bir konuda hemen bir karara varabileceğini sanmıyorum. İkincisi, yani iç politikada, dış politikada kendi ölçülerine göre bazı kuvvet dengeleri vardı. Kuvvet merkezleri vardı. Bu merkezlere eğer doğru teşhis koyduğunu kabul etmişse, buna inanmışsa o zaman bu dengeyi kolay kolay değiştirmez. Bütün politikasını bu dengeye dayardı. Dengeci bir politika taraftarıdır. Gerek iç politikada, gerek dış politikada radikal hareket etmez, radikal bir karara varmaz. Çünkü dengenin bozulmasından daima endişe duyar bir tabiatı vardır. Bir şeyi yıkmadan yavaş yavaş düzeltme taraflısıdır. Politikada bir karara varırken, hatıralarını yazdığım sırada birçok vesile ile şahit oldum ve ordan öğrendim. Sesli düşünür çok defa. Eğer bir yeni politik görüş ortaya atacaksa, onu uzun boylu sessiz düşündükten sonra eğer karşısına güvendiği birisi gelirse, sesli düşünecek bir kişi bulursa, onunla bayağı karşısındaki siyasî hasmıymış, rakibiymiş gibi bir diyalog kurar. Arada bir bağırarak, yüksek sesle sinirlenerek, "Peki sen buna ne dersin? Senin şu hareketini de ben biliyorum" diye tartışarak fikirlerini daima kontrol eder ve çok iyi düşündükten sonra kesin bir sonuca varırsa bunu açıklar, bu tabiatta bir insan.

Bu vesile ile izin verirseniz ben de bir anımı anlatayım ve sizden bunun yorumunu rica edeyim. Bana bir gün demişti ki, iyi politikacı odur ki, birçok kimseye danışır, fakat gerekli gördüğü zaman bütün o danışmanlarının söylediğinin tam tersini uygulayacak gücü ve güveni kendisinde bulur. Bunu bir nasihat olarak da kabul etmek belki mümkün. Siz bu görüşünü, olayların ışığı altında nasıl yorumlarsınız?

Aslında size söylediği ile benim kendisinde gördüğüm ve teşhis ettiğim özellik de birbirini tutuyor. Çok defa benim çapımı aşan konuları görüşmüştür benimle. Ben eminim ki, o benim bu meselelerde kendisine fikir verecek bir kişi olmadığımı biliyordu. Fakat diyalog kurmak için, hiç olmazsa soru sorarak, yahut burda aldanıyorsunuz diyerek bir uyarıda bulunuruz diye benimle bayağı tartıştı. Mesela, Amerikan Dışişleri Bakanı veyahut Rus Dışişleri Bakanı ile konuşur gibi tartışırdı. Aslında benden bir şey öğreneceği için sormazdı bunu. Yani en kötü ihtimalle düşündüğü meseleler, konular üzerinde ne gibi re-

aksiyon gelir. Ne kadar bulursa bende, onu alırdı. Ama yine kendi bildiğini yapacak. Tabiî kendisi varacak karara. Size söylediği şey çok isabetli, sual sorduğu zaman, danıştığı zaman, yapmak için danışmazdı. Kontrol için. Tıpkı elektrik kontrol kalemi gibi. Konuşurken insanlara o kontrol aletini sokuyor, elektrik var mı, yok mu onu kontrol ediyor. Yine aslında kendi verecek kararı.

Belki de kararını vermiş aslında.

Kontrol ediyor. Kendisine çok güveni olan bir kişiydi. Belki Atatürk, İnönü'ye kıyasla cüretkâr, çabuk karar veren, çok daha başarılı devlet kurucu vasfı olan bir kişi. Ama ben sanıyorum ki İnönü, Atatürk'ten daha çok kendine güvenen bir kişiydi. Atatürk bir yerde sorar, dinler ve belki karar değiştirir. İnönü bir defa bir karar verirse kontrolden geçirdikten sonra bu karardan dönmeyen bir kişi.

Sabahattin Bey, şu âna kadar birçok özelliklerine değinmiş olduk İnönü'nün. Sizce bunların dışında en seçkin saydığınız bir özelliği, bir meziyeti var mıdır?

Şimdi gelişigüzel, şu anda aklıma gelen kadarıyla söylemek istiyorum. Çünkü önceden hazırlığım yoktu. Benim İnönü hakkında vardığım yargı şu: Bir defa İnönü için politika bir araçtır. Onun için amaç devlettir. Gençliğinden beri hayatını inceledim, daima birinci plânda devleti gözetir. Kişiler de hepsi birer ağaçtır. Tuğla gibidir, kerpiç gibidir, harç gibidir. Yani devleti kurtarmak için İnönü'nün feda etmeyeceği hiçbir malzeme yoktur. Bu malzemeyi bulamazsa başka malzemeyi kullanır, elindeki malzemeyi atar. Ama birinci amacı, devleti devlet olarak muhafaza etmektir. Bence en ilginç yönü budur İnönü'nün. Ayrıca öyle bir inancım var ki, İnönü'yü Türk devletini korumak için kendisine Tanrı tarafından bir misyon verilmiş adam diye kabul ediyorum. Devletin tek sorumlusu saymıştır, bütün hayatınca, hattâ diyebilirim ki, Edirne'de 2. Ordu'da Topçu Alayı'nda bir Batarya Kumandanı olan Yüzbaşı İsmet Bey'ken de aynı misyon kendisine verilmişti. Ölünceye kadar da bunu muhafaza etti. Nitekim ölümünden bir gün önce, kendine gelince "Bu ne biçim hükümet hâlâ kurulmadı?" demiştir. İnönü'yü bu

misyonundan hiçbir kimse sıyıramamıştır. CHP içindeki çekişmeler hep bu misyoner inanışından geliyor. İnönü Tanrı tarafından Türk devletinin korunmasına, muhafazasına, memur edilmiş bir insandır.

Benim de çok inandığım bir yöne de değinmiş oldunuz Sabahattin Bey. Yine izin verirseniz dayanamadım söyleyeyim. Hakikaten bu niteliği beni çok etkilemişti her olayda. Benim inancıma göre, partizan hesapları daima reddederdi. Devletin korunması uğruna.

Ben İnönü ile yaptığım konuşmalarda, bu kadar bir karara varmaya imkân bulamazdım ama, ben İnönü'yü tanımadan da İnönü'nün bütün yaptıklarını, söylediklerini inceleyerek, İnönü'nün bu özelliğini, İnönü'yü tanımadan evvel tespit ettim.

Çok büyük bir insan kaybettik.

Açıkça şunu iddia edebilirim ki, bugün Türk milleti büyük bir devlet adamını kaybetmiştir ama, dünya da çok ilginç bir politikacıyı kaybetmiştir.

Çok teşekkür ederim Sabahattin Bey.

31 Aralık 1973, *Milliyet*

İnönü'den Anılar

(Ayetullah Sümer ile Söyleşi)

İnönü ile ilk defa ne zaman ve hangi vesile ile tanışmıştınız?

İsmet Paşa'ya beni tanıtan 1934'te bir eserim olmuştur. Buna ait telgrafı müsaade buyurursanız okuyayım: "Güzel Sanatlar Akademisinde Ressam Ayetullah Sümer, âsarınız güzel bir hatıradır. Zevkle evime astım, tebrik ve teşekkür ederim. Başvekil İsmet." Aynı zamanda Paşa bana bu tablo için 300 lira göndermişti.

Neydi efendim tablo?

Tablonun konusu bir kartal resmi... Sarp bir kayalık üstünde duruyor ve arkada da Ankara kalesinin silueti gözüküyordu. Paşa'nın çok hoşuna gitmiş...

Bir sergide mi görmüş?

Bir ahbabının evinde görmüş ve o tabloyu almış. Göndermiş olduğu para da ilk eserime güzel bir hediye idi, beni son derecede destekledi. Bu para bugünün rayicine göre 30 binin de üstündedir. 1939'a kadar dikkati çeken birçok eserler yaptım. 1939'da Paşa reisicumhur olduğu zaman Halk Partisi, Paşa'nın iznini alarak portrelerini yaptırmak istemişti. Paşa, ecnebî ressamların eserlerini sevmiyordu. "Bunlar birer şaheser olsa da bize bir şeyler vermez, bunlarla övünemeyiz, çünkü bizim malımız değil" diyordu. Bu itibarla portrelerini yapacak ressamların Türk sanatkârları olmasını şart koşmuş.

Aslında yabancı bir ressam mı getirtmek istemiş parti?

Duyduğuma göre evet. O zaman merhum Çallı İbrahim'le, Feyhaman Duran'ı bu iş için vazifelendiriyorlar. Paşa da Ayetullah Sümer'i davet edin diyor ve Başyaverliğe talimat veriyor. Davet üzerine ben de Ankara'ya gittim.

Benim tutumum biraz nazikti. Çünkü orada iki yaşlı hoca ile karşılaştım. Paşa'nın bana karşı göstermiş olduğu itimat ve teveccühe de lâyık olmak gerekiyordu. Son derece dikkatli olmam için elimden gelen bütün gayretleri esirgemedim, gece uykularım kaçtı. Yüzümün akı ile bu işten kurtulmak için Allah'a dua ettim.

Bunlar 1939 yılında mı oluyor?
1939'da Şubat ayında işe başladık. Nisan'a kadar devam etti.

Üç ressam aynı anda, aynı yerde çalıştı öyle mi?
Evet, Pembe Köşk'ün kış bahçesi vardı. Orada daha evvel hazırlığımızı yaptık. Birkaç gün sonra Başyaverlik'ten Paşa'nın geleceği günü bize haber verdiler. Paşa, saat tam 11'de teşrif ettiler. Hepimizin ayrı ayrı ellerini sıktı, hatırımızı sordular çok büyük bir sevgiyle ve hazırlanmış olan koltuğa da oturdular. Biz de hemen çalışmalarımıza başladık. İlk mizanpaj dediğimiz oturtmaları yaptık. İnönü'nün canı gazete okumak istemişti. Çallı'ya "Üstad" dedi, "gazete okuyabilir miyim?"

Çünkü 3 ressam arasında en yaşlımız Çallı idi. Çallı da "Hay hay Paşam" dedi, "Pek tabiî..." Biraz göz gezdirdikten sonra bıraktı gazeteyi. Bize 12'ye kadar bir saat poz verdi... Sonra yemek hazırlandı. Gayet muntazam yemek yiyordu Paşa, yani dakikası dakikasına. Ve biz de o günden itibaren Paşa'nın sofrasında solunda oturduk. Çallı, Feyhaman Duran ve ben... Bu misafirlik 2,5 ay devam etti.

2,5 ay her gün poz mu verdi size?
Evet.

Her gün birer saat mi?
Bir saat, yarım saat, bazen daha fazla, vaktine göre.

Bu çok uzun süre değil mi efendim? 2,5 ay her gün...
Efendim, bir ressamın işe başladığı zaman, bilhassa böyle portre için çok titiz ve disiplinli çalışması gerekiyordu. Biz mevzuumuza yarım saat sonra girebiliyorduk. Yani elimiz alışıyordu. Bir de içimizde endişe vardı. Acaba bu işin altından çıkabilecek miyiz, Paşa'yı memnun edebilecek miyiz diye... Bu o yüzden uzun sürdü. Sonra Çallı ve Feyhaman'da en ufak detayı Paşa'dan görerek yapma arzusu vardı. Mesela elbisesini de Paşa'dan yapalım diyorlardı. Halbuki, Fransa'da büyük portre ressamları manken kullanırlar. Portre sahibinden yapılır, elbise kısmı ise manken üzerine giydirilir, ondan çalışılırdı. Çok daha rahat olurdu. Portreye girişilmeden önce bir baş etüdü yapılması gerekirdi. Bunu arkadaşlar kabul etmediler, fakat ben onu tatbik ettim. Ayrıca resmî portrenin dışında ve ona başlamadan evvel küçük bir baş etüdü yaptım. Ondan sonra esas portreye geçtim.

Baş etüdünü karakalemle mi yaptınız?

Hayır o da yağlıboyaylaydı. Paşa'nın karakterini etüt etmek için. İkinci büyük portreye daha kolaylıkla çalıştım, kavramış oldum Paşa'nın karakterini ve Paşa gelmediği anlarda o etüdün yardımı oldu.

Peki efendim, İnönü, 2,5 ay sürekli olarak poz vermekten yorulmadı mı, sıkılmadı mı?

Gayet neşeli idi. Her gelişte çok daha neşeli idi. Seanslardan sonra üç portresini yan yana koydurur, bakar, kendine göre tenkitlerini yapardı. Buna dair bir iki hatıramı zikredebilirim. Mesela bir gün, "Arkadaşlar, üç portre de benim. Hepsi de ayrı zâviyelerden bana benziyor" dedi ve devam etti, "Fakat aynı zamanda sizin de havanızı taşıyor".

Nitekim, portreler bittikten sonra Dahiliye Vekâleti'nin meşhur fotoğrafçısı Othmar geldi, bizlerle birlikte tabloların resimlerini çekti. Hakikaten İnönü'nün sözleri çok doğruydu. Eyhaman Duran Bey çok babacan bir insandı, İnönü'nün portresinde de bu babacanlığı beliriyordu. Yani kendi havasını portreye koydu. Çallı'ya gelince, rahmetli biraz derbeder bir adamdı... Hani öyle etikete falan lüzum görmezdi. Onun da bu havası o portrede hissediliyordu... Bana gelince, benim de işi çok ciddiye alan bir huyum vardır. Her şey yerli yerinde olsun, muntazam olsun, onu isterim. Benim havam da o resimde mevcuttur.

Bu teşhisi koymuş, siz de doğru olduğuna katılmışsınız. Bunun dışında İnönü, resimden anlar mıydı gerçekten. Yoksa herhangi bir kimsenin duyduğu hazdan ibaret mi kalırdı resim ilişkisi?

Çok iyi anlardı. Hattâ o zaman Atatürk'ün Alman ressamı Arthur Kant'ın yaptığı portresi ele alınmıştı. Paşa bu resmi katiyen tutmuyordu. Teknik itibariyle kuvvetli bir ressam. Bilhassa desen bakımından. Fakat nihayet bir ecnebî sanatkârın görüşü. Atatürk'ü benimseyememiş, Atatürk'e nüfuz edememiş. Zaten Atatürk de işittiğimize göre fazla bir poz vermemiş, bir iki seanslık bir poz vermiş. O zaman başyazar Şükrü Bey'di, Atatürk'ün yerine Şükrü Bey poz vermiş. Şükrü Bey çok uzun boylu bir askerdi. Halbuki Atatürk ortanın üstünde. Fakat heybetli görünüşü vardı. Sonra bilhassa bakışları çok mânâlı idi. Atatürk'ü 17 yaşında İzmir'de Karşıyaka'da Yunan işgalinden sonra görmüştüm. İzmir'in Kurtuluş Savaşı'na da sivil olarak gönüllü katılmıştım. Hattâ son günlerde ricat eden Yunan askerlerinden birisiyle de boğuşmuş, elinden mav-

zerini almıştım. Türk Ordusu İzmir'e cumartesi günü girdi. Pazar günü de Atatürk geldi ve Karşıyaka'daki Kral Konstantin'in misafir edildiği evde kaldı. Bütün gençler hepimiz koşup gittik Atatürk'ü yakından gördük. Yere bir Yunan bayrağı serilmişti. Atatürk bunu görünce kaşlarını çattı: "Bu ne?" dedi. Dediler ki "Efendim Kral Konstantin buraya geldiği zaman Türk bayrağına basaraktan girdi". Biz de hakikaten o acı vakaya şahit olmuştuk. Fakat ne yapabilirdik? Müdahale etsek bizleri de orada kurşuna dizeceklerdi. Sabrettik ve dedik ki intikamını alırız. Fakat Atatürk'ün büyüklüğü bakın ne kadar böyle insanî bir duygusu var ki "Bir bayrak" dedi, "Milletin şerefidir. Onunla oynanmaz. Rica ederim kaldırın bayrağı yerden. Kral bir hata işlemişse, bir gaflet yapmışsa aynı şeyi benim yapmama imkân yok. Evet Yunanlılar bizim düşmanımızdır, mağlûp ettik, denize döktük, iş bitti. 'Bayrak' bir milletin şerefidir". O zamandan beri ben Atatürk'ü çok izledim, her fırsatta görmeye çalıştım. Birçok portresini yaptım muhtelif ebatlarda. Atatürk'ün yağlıboya olarak yaptığım resimleri, defterdeki kayıtlarıma göre de 150'nin üstündedir.

Alman ressamı Kens'in resminden bahsediyorduk. Dediğiniz gibi benim de hatırımda, o resimlerde Atatürk'ün özellikle üniformalı resminde son derece uzundu boyu...

Evet uzun ve elinde tuttuğu Atatürk'ün şapkasını başına giydiği takdirde, omuzlarına kadar inecek, o kadar büyük nispetsizlik. Fakat baş olarak Alman havası taşıyan güzel bir portredir.

İnönü'nün resimle olan ilişkisinden söz ediyorduk. Bu sizin portresini çizdiğiniz süre dışında İnönü'nün resimle olan ilişkileri konusunda herhangi bir bilginiz, herhangi bir hatıranız var mı?

Efendim, Başvekil iken Feyhaman Bey de İnönü'nün bir portresini yapmış. O resim Paşa'nın evinde duruyordu o zaman ve çok muvaffak bir portre idi. Paşa her fırsatta bizim Türk ressamlarımızın çok muktedir olduğundan bahsediyordu. Ve işin garibi, yine o günlerde Akademi'yi ıslâh etmek için dışardan bazı hocalar getirilmişlerdi. Resim kısmına da Leopold Levy getirilmişti. Bu zata Ulaştırma Bakanlığı büyük bir sipariş verdi. Bu zât garda duvar resmi yapacakmış. Bu hata idi... Bir garda dumanlı, kirli, tozlu bir yerde duvar resmi yapılmaz. İki gün sonra resim simsiyah olur. Oraya bir kabartma yapılması uygun olur-

du ki, hortumla veyahut iskele ile çıkılır yıkanır, temizlenir ve o ilelebet kalır. Fakat bu iş tatbik edilmedi. Çünkü, ben durumu Çallı'ya söyledim. Çallı çok müteessir oldu. İki gün sonra Leopold Levy Ankara'ya mukaveleyi imza etmek üzere geldi. Biz karşıladık, istasyonda bir kahvede oturduk. Öğleden sonra da Çallı ile Feyhaman Bey'i davet ettik. Bu işin taksimini görüşecekti. Biz de o gün yemekte İsmet Paşa'ya bu konuyu açtık. Çallı usul dairesinde konuştu, Paşa da sordu. "Peki, bu adam nasıl bir adam, nasıl bir sanatkâr," dedi.

Efendim yine biraz geriye döneceğim. Atatürk'ün portresinden Paşa bahsederken "Bundan sonra hiçbir resim işimizi ecnebi ressamlarına, sanatkârlarına yaptırmayacağız. Şayet yaptırırsak ancak mukayese için yaptıracağız," demişti. Bu söz benim hatırımda kalmıştı. Şimdi Paşa, Leopold Levy'nin nasıl bir sanatkâr olduğunu sorduğu zaman pek tabiî orada bu zât kötülenemezdi. Zaten, kendi çapında bir sanatkârdı o da. Bilhassa birinci derecede bir gravördü. Ressamlık tarafı o kadar kuvvetli değildi. Çallı tabiî gayet nezaketle ve kendisinden ümit edilir bir şekilde Leopold Levy için "Çok iyidir Paşam, kuvvetli bir sanatkârdır," dedi. Fakat burada iş belki bitiyordu, sonuçlanıyordu. Ben dayanamadım "Üstat" dedim, "Sabahleyin bize Leopold Levy'nin söylediklerini de söylesene Paşa hazretlerine." Onun üzerine Paşa bir bana baktı, bir Çallı'ya baktı. O zaman mecbur oldu Çallı söylemeye. Ama ben ısrar etmiş, teşvik etmiş, yol açmıştım. Çallı anlattı: "Paşam, sabahleyin biz görüşürken almış olduğu işi bizlere yaptıracaktı. Kendisi çalışmayacaktı. Yalnız bu işi aldığına göre kendisi bir pay istiyordu. Asıl mühim olan tarafı da, eğer ben Köşke davet edilseydim portre yapmak için, portre yapamam diye özür dilerdim, mühim olan tarafı da budur. Malûmuâliniz Akademi'de profesörlük yapacak bir sanatkâr evvelemirde portre ressamı olmalıdır. Halbuki Leopold Levy portre ressamı değildir. Güzel peyzajları var, bilhassa gravürleri de birinci derecede eserlerdir." Bunun üzerine Paşa, Başyaveri Celâl Bey'e kati olaraktan emir vererek "Bu işi" dedi, "sen öğleden sonra git Hasan Ali Bey'le görüş, iptal edilsin, tehir edilsin şimdilik." Tabiî bu bir emirdi. Bu şekilde iş kaldı. O günden bu yana da bu iş yapılmadı. Sonra da Paşa'nın yine gayet güzel sözleri devam etti. Çallı'ya dönerek, "Çallı" dedi, "Bütün arkadaşları tebşir et, bundan sonraki resim işlerimizi Türk ressamları yapacaktır. Senden rica ederim, onlara bildir."

Yani Türkiye'de yapılacak resmî nitelikteki resimlerin yabancılar tarafından değil Türk ressamları tarafından yapılmasını istiyordu... Başka teşvik edici teşebbüsleri oldu mu, Türk ressamlarına?..

Biz resim yaparken, bir hayli müracaat oldu. Bizler orada olduğumuz için Paşa'ya bazı ressamları takdim etmek mecburiyeti hasıl oldu. Paşa, bunlarla da ilgilendi. Tabiî bunlar portre ressamları değildi. Bazı eserler getirdiler, bunları da Paşa, ilgili makamlara tavsiye ederek satın aldırdı. Yani ressamlara maddî yardımlarda bulundu.

Kendisi ne tür resimlerden hoşlanırdı?

En çok gerçekçi resimleri tercih ediyordu. Nitekim, heykeltıraş Leninge'ye de poz vermişti. Taksim'e dikilecek heykeli için. O da çok güzel bir eserdi. Fakat hükümet değişmeleri buna mâni oldu ve o güzel eser, sağda solda atılmış, parçalanmış bir şekilde bulundu. Ben de 1946-47'de Ali Fuat Cebesoy zamanında Ankara'ya davet edilmiştim. Devlet Demiryolları'nın büyük toplantı salonunu –o bina Ali Çetinkaya Bey zamanında inşa edilmişti– gezdirdiler. Üç tane büyük lambrinin üstünde kartonpiyerle ayrılmış üç büyük pano vardı, burası çıplaktı. Tavanın yüksekliği de yerden altı metre idi. Üç metre lambriler yapıyor, lambriden tavana kadar olan kısımlar da üç küsur metre idi. Bunlar güzel, zarif kartonpiyerlerle ayrılmıştı. Yani toplantı salonuna üç büyük kompozisyon yapılması için yer ayrılmıştı... Fuat Cebesoy Paşa'nın, bana verdiği emir şu idi: Kapının karşısından girince 30 metre büyüklüğünde bir salon. Kapıdan girince karşıdaki panoya İsmet İnönü'nün 1930'da Sivas'ta irad ettiği tarihî nutkunun kompozisyonunu istediler. Sonra mukaveleyi yaptık, parasını konuştuk. Onların en çok selâhiyeti 5000 liraya kadarmış. Ben de bir miktar kırdım ve iş bana ihale edilmişti. Ben de Sivas'a gittim. Sivas'ta Cer atölyesinde bir hafta kadar kaldım. Paşa'nın konuştuğu yeri tespit ettik ve oradan mahalli manzaralar yaptım, kompozisyon için gerekli etütleri hazırladım, bir iki köylü tipi koydum. İstanbul'da kompozisyonumu hazırladım. İki kompozisyon yaptım. Bunlar fresk olacağı için duvarda herhangi bir tashih, rötuş imkânsızdı. Kat'i kabulleri bu eskizler, üzerinde yapın dedim. Bir itirazınız varsa, onları orada tespit edelim, rötuşunu yapayım, değiştireyim, sizin istediğiniz şekle sokayım dedim. İkinci etüdümü tercih ettiler. Paşa kürsünün üstünde nutuk söylüyor. Bazı ufak tefek tadilât yaptılar.

Mesela bir köylü tipi vardı, çok cazip, güzel bir köylü idi, hemen hemen ikinci plânda Paşa'yı dinleyen seyircilerin, o zamanın ekâbirinin arasındaydı. Bunu biraz geriye aldırttılar. Hattâ umum müdüre "Beyefendi hani köylü efendinizdi. Bunu neden geriye alıyoruz," dedim. Sonra bir kadın vardı, "Bu kadın neyi temsil ediyor?" dediler. "Bu da" dedim, "kadın mebuslarımız var ya, onu temsil ediyor..." Bir de kız çocuğu, model olarak eşimi ve kız çocuğumu kullanmıştım. 4 yaşlarında bir küçük kız çocuğu. "Ya bu çocuk ne oluyor?" dediler. "Bu da işte hâkimiyeti milliye," dedim. "Ayetullah Bey çok güzel, fevkâlade ama," dediler. "Bunların bir kısmını çıkaralım." Çocuğu çıkarttılar mesela. Köylüyü de geriye aldırttılar... Şimdi ikinci, üçüncü plânda da bir tak var, tak'ın altında lokomotif, defne yaprak ve bayraklarla donatılmış duruyor, hareket edecek. Ve tak da kırmızı beyaza boyanmış, tabiî pek güzel bir manzara arz etmiyor, biraz afişe kaçıyordu. Ben de bunu hafifletmek için, biraz daha estetik havaya sokmak için bacadan bir duman çıkardım, kuvvetlice bir duman ve o tak'ın üstüne de "İzmir-Lozan daima ileri" diye kırmızı yazılarla bir yazı yazdım. Bunları ben sevmiyordum, tutmuyordum. Dumanın altında bunları biraz sildim, yok ettim ama hayal meyal görünüyor. Buna da itiraz ettiler, dumana. "Yok artık buna da dokunmam, isterseniz mukaveleyi feshedelim. Çünkü, dumansız lokomotif olmaz. Bu lokomotifin forsudur," dedim. Orada bana hak verdiler, peki dediler. Sonra tekrar onlardan kabul edilmiştir diye mektup aldım, tashihlerini de orada yanlarında yaptım, kız çocuğunu tamamen kaldırdım. Köylüyü de geriye aldım. Mühürlettim, aldım geldim, işe başlamak üzere... Oturdum, desenlerini hazırladım. Bir seneye yakın uğraştım bu desenlerle. Sonra Ankara'ya gittim, büyük iskeleler kuruldu. 1,5-2 ayda bu resmi duvara geçirdim. Paramı ödediler... İkinci resme gelince... 1950'ye yaklaşılıyordu, Kemal Satır Bey bakandı. Atatürk'ün Samsun-Çarşamba hattına kazma vuruşunu gösterecekti. Bunun için çağırıyorlardı. O sırada biraz rahatsızdım gidemedim. Bu sırada Kemal Satır Bey'in İstanbul'a geldiğini öğrendim, kendisini ziyaret ettim. Bana, "Ayetullah" dedi, "çabuk gel, şu mukaveleyi yapalım. Yoksa biz artık bir daha gelmiyoruz, gelemeyiz." Seçimlere yakındı. Nitekim seçim oldu. Ben yine gidemedim. Demokratlar geldi. Baktım birçok yakın dostum mebus, vekil olmuştu. Birkaç gün

sonra merhum Hamdi Aksoy Bey, Celâl Bayar'ın portresini yaptırmak için beni hususî surette Ankara'ya çağırdı gittim. Bu arada Ulaştırma'ya da uğradım. Eski Umum Müdür değişmişti. Fakat Yol Dairesi Reisi yerinde idi. Onlarla görüştüm. "Ayetullah Bey, sen vaktiyle gelseydin bu işi yapardık, verirdik sana siparişi ve şimdi de yapardın," dediler. "Ama şimdi biz bu siparişi veremeyiz. Bekle bakalım."

Bekleyiş o bekleyiş. Tabiî hiçbir netice çıkmadı... Tevfik İleri Bey Ulaştırma Bakanı oldu. Demokratların birinci bakanı. Görmüş resmi beğenmiş. Sonra Milli Eğitim Bakanı oldu. Bizim de o zaman Akademinin teşkilât kanunu çıkmak üzere idi. Vekil Bey de geldi. Toplantıdan sonra tam eve gitmek üzereydim, hademe koştu... "Ayetullah Bey, sizi Müdür Bey'in odasında Vekil Bey istiyor," dedi.

Hemen soyundum, girdim odasına. Bana pek yakınlık gösterdi, çok iltifatta bulundu. Eserimden bahsetti. "Tarihî bir vak'ayı tespit etmişsiniz Ayetullah Bey," dedi. Ulaştırma Bakanlığı'na daha sonra Seyfi Kurtbek atanmıştı. İşittiğime göre içinde İsmet Paşa olduğu için bu resmi indirtmek istiyormuş. Kendisine "Bu resim teknik yönden indirilmez, ancak kapatılabilir," diyorlar. O da "tahrip edin" diyor. Ve resim keserle tahrip ediliyor. Onun fotoğrafı da burada bendedir. Bu esnada Hüseyin Cahit merhumun *Tanin* gazetesinde yazdığı bir yazıda, Demokrat Parti'nin sanat eserlerine kadar böyle taşkınkâr hareketlerde bulunduğu belirtilmiş.

İnönü'nün bu olaya bir tepkisi olmuş muydu?

Hayır efendim, hiç duymadım. Bilirsiniz İnönü çok hazımlı, her şeyi hoş gören bir insandı. Bana arkadaşlar dava konusu olabileceğini söylediler. Fakat kimi kime dava edeceksiniz. Vazgeçtim oluruna bıraktım. Geçen sene Ecevit hükümeti zamanında Devlet Demiryolları bu işin yapımcısı sıfatıyla, tamiri için beni Ankara'ya davet etti. Fakat rahatsızdım, tansiyonum yükseliyordu. Doktorum müsaade etmedi "Ancak ilkbahara, yaza doğru gidebilirsin," dedi. Fakat yaz geldi, bu sefer iktidar değişti tekrar. Süleyman Demirel Bey geldi. Onlar da bu işin şimdilik tehir edildiğini bana bildirdiler. Ve resim el'ân o vaziyeti ile durmaktadır.

Aslında kurtarılabilir mi resim?

Kurtarılır efendim...

İnönü resim gibi heykelle de ilgilenir miydi?

Pek tabiî efendim. Mesela Akademi'ye çok sık gelmiştir İnönü. Ben de birkaç vak'asına şahit olmuştum. Poz veriyordu. Heykeltıraş Leninge'ye. Onun için sık sık geliyordu. Bu arada bütün mektebi geziyordu. Resim şubesini gezerken bir gün ben de rastladım. Leopold Levy ile Burhan Toprak karşıladılar. Paşa'yı gezdirdiler. Resim şubesinin ilk kısmında desen çalışılırdı ve bu atölyeyi rahmetli Halil Dikmen idare ediyordu. Antiklerden çalışılır ve çok güzel resimler yapılmıştı. Paşa da memnuniyetini belirttiler. Ondan sonra yağlıboya karışımlarına geçildi. İkinci sınıf, üçüncü sınıf, dördüncü sınıf... Ve her sınıf yükselişte resimlerin kalitesinin ne olduğu anlaşılmayan birtakım acayip şeylerle karşılaşmaya başladı İsmet İnönü.

Yani sürrealist...

Evet sürrealist... Ve nihayet döndü dayanamadı, dudak büktü, "Üstat" dedi Leopold Levy'ye. "Birinci sınıftaki resimler çok hoşuma gitti. İkinci, üçüncü sınıf, hattâ bu son sınıf talebelerinin resimleri çok daha mükemmel olması gerekirken tamamıyla bunun tersini görüyorum, hiçbir şey anlayamadım bu resimlerden. Yani bir dekatans var bu işte gibi geliyor bana. Neden ilerleme yok, daha tekâmül etmemiştir, anlaşılmaz bir hale gelmiştir." Tabiî Leopold Levy çok zeki, kurnaz bir insandı. "Paşam" dedi. "Bugünün sanatı bunu icap ettiriyor" Paşa da bunun üzerine bir şey demedi, "Ya öyle mi" deyip geçti. Halbuki orada Ressam Vecih Bereketoğlu vardı. Daire Müdürlüğü yapıyordu. Söz Vecih'e aitti. Vecih konuşabilirdi orda. Ben nihayet bir Akademi hocasıyım. Benim orada konuşmam bilmem ne dereceye kadar uygun olabilirdi. Vecih Bey'in söyleyeceği sözler çok yerinde olurdu ve belki Türk resmini de bugünkü çıkmazdan kurtarabilirdi, bunu yapmadı.

Vecih Bey konuşsaydı ne derdi?

Mesela Vecih Bey'in konuşacağı söz şöyle olabilirdi; "Evet sanatta birçok akımlar olabilir. Fakat mektepte bu akımlara yer yoktur. Bir defa talebe, resmin esasını, kaidesini, temelini öğrenir, ondan sonra istediği gibi Akademi'yi bitirdikten sonra istediği gibi çalışabilir. Buna kimse mâni olamaz. Fakat bir temel yapması lâzım. Bu temelsiz bir şey dayanmaz yıkılır".

Temeli oluyor muydu?
İmkânı yok.

Siz bu yeni akımlara karşı mıydınız?
Gerekir. Fakat bildikten sonra. Yani bilerek yapmak şart.

Hayır ben eğitim bakımından değil de, sanat açısından soruyorum. Mesela sürrealizmin bir değeri olmadığını mı düşünürsünüz?
Hayır. Benim bütün akımlara hürmetim vardır. Fakat bunu bilerek yapmak lâzım. Bilmeden bu iş olmaz. Yeni akımlar, modern diye tarif edilen şeyler, çok daha zordur, buna inanıyorum. Ama bu da zorla olmaz. Şayet o sanatkârın içinde bir yenilik yapabilmek varsa onu ancak zamanla yapabilir. Mesela bana bir zamanlar bütün arkadaşlar "Ayetullah çok teferruata dalıyorsun," diye yükleniyorlardı: Onlara "Canım" dedim, "Dalıyorum, öğrenmek için dalıyorum" Peyami Safa'nın 1942'de benim için yazdığı güzel bir tenkidi vardı. Bir taraftan güzel bir tenkit yapıyordu. Bir taraftan da düşüncelerimin doğru olduğunu kabul ediyordu. Şimdi yaptığım, son resimlerim, tamamıyla son akımlara ulaşabilecek derecede resimlerdir. 60 senedir çalışıyorum, az çok kavramış durumdayım. İddialı konuşmuş olmayayım ama, bilerek yapıyorum yaptığım işi. Onun için bir genç ressamın birdenbire, hele Akademi'de buna hiç taraftar değilim. Çünkü Akademi madem ki bir mekteptir, orda esas temel kaideler öğretilir...

Yeni akımları da Akademi'de öğrenmesi doğru sayılmaz mı?
Zannetmiyorum. Çünkü vakit dar, 4 sene, 5 sene, ancak temelini öğrenebilir.

Efendim yine de İnönü'ye gelelim izin verirseniz. Heykelle ilgili görüşlerinden söz ediyordunuz.
Efendim heykeline poz veriyordu. Evvela bir maketi yapıldı. O da epeyce büyüktü, bir metreden fazla idi. Sonra bunun büyüğü yapıldı. Monte edildi ve Taksim'deki bir kaidenin üzerine konacaktı. Fakat hükümette değişiklikler oldu, iktidar değişti, iş kaldı. O güzelim eseri de bir garaja koymuşlar. Son zamanlarda gazetelerde okuduğumuza göre parçalanmış bir şekilde bulunmuştu.

Buna da bir tepkisi olmamış mıydı İnönü'nün?

Hayır zannetmiyorum. Yalnız hoşuna giden bir taraf, İnönü'nün Ankara Devlet Operası'nda bir büstü vardır. Bu büste dokunulmadı; öyle yerinde kalmıştır. Benim İsmet Paşa'nın portresini yapıp İstanbul'a döndükten sonra yapmış olduğum birkaç mühim eserlerim var. Birisi atlı bir portre. Aşağı yukarı 3 metre büyüklüğünde. Bunu İsmet Paşa'ya göndermiştim. Başvekâlet bunun bedelini ödemişti. İsmet Paşa bu resmi Harp Okulu'na hediye etmiş, gazetelerden okudum... Hattâ Afgan Kralı geldiği zaman, Harp Akademisi'ni ziyaret ettiği zaman, bu portre, büyük merasim salonunun duvarında asılı duruyordu. 1951'den sonra bu portre de kayıp oldu, yok ortada. Sonra huzurunda yaptığım Reisicumhur portresi. O da Hasan Âli Bey'in Maarif Vekili iken kendi makam odasında asılı duruyordu. Bu da yok. Olmadığı gibi, Çallı'nın ve Feyhaman Bey'in yaptığı portreler de nerede olduğu bilinmiyor bugün...

Feyhaman Bey'inki İnönü'nün evinde değil miydi?

Değil. O Başvekil iken yapmış olduğu portre. Fakat bu, CHP'nin yaptırmış olduğu portreler. Halk Partisi'ne verilmişti o zaman. Halk Partisi bunları bastırttı, resmî müesseselere dağıtılmak üzere. Fakat iktidar değiştikten sonra bu portrelerin de ne olduğunu bilemiyoruz. Acaba el'ân Halk Partisi'nde muhafaza altında mıdır, benim haberim yok. İnönü, dünya sanat tarihinde eşine az rastlanmış, belki de hiç rastlanmamış büyük bir devlet adamıdır. Bilindiği gibi eski büyük krallar, liderler, sanatkârları hep muhitine, saraylarına toplamış, bunlar bugün müzeleri dolduran büyük şaheserlerin yapılmasında da önayak olmuştur. Fakat bizim bulunduğumuz şartlar içinde İnönü'nün sanatkârlara karşı takınmış olduğu, yani dar imkânlar içinde takınmış olduğu jest, diğer büyük liderlerin geniş imkânlar dahilinde yapmış oldukları yardımlar yanında, bu çok daha büyük ve sonsuz bir ilgidir. Onun için İsmet İnönü'nün ilgisi tarihte bence tek başına müstesna bir yer arz etmektedir. Bütün sanatkârlar nâmına da içinde yaşamış olduğum bu tarihî günleri yâd ederken kendisinin nur içinde yatmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ederim.

Teşekkür ederim.

27 Aralık 1976, *Milliyet*

DÜNYA KİTAPLARI / NEZİH DEMİRKENT KİTAPLIĞI

Abdi İpekçi

İnönü Atatürk'ü Anlatıyor

Tarih bilinci akademik araştırmalarla ya da poplaştırılmış romanlarla kazanılabilir mi? Tarih olup giderken, tarihi yapanlar ile "resmî tarih"i yazanların düşünceleri ne ölçüde örtüşür?

Bir dönemin önemli gazetecilerinden "barış eri" İpekçi, yaşamı boyunca yakın tarihi soğuk bir nesnelliğe büründürmeden, yaşayan ağızlardan aktardı bize. Bu tutumuyla geçmişi bugünden kopmaz, bugüne ait bir zenginlik olarak görmemizi sağladı.

İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, Abdi İpekçi'nin Atatürk üzerine İsmet İnönü'yle yaptığı söyleşileri ve bu söyleşilere referans olan kitapların önemli kısımlarından bir ek bölümü içeriyor. Kitabın yeniden basımında İpekçi'nin, Celal Bayar, Şevket Süreyya Aydemir, Sadi Irmak, Sabahattin Selek gibi dönemin önemli isimleriyle Atatürk ve İnönü üzerine yaptığı söyleşiler de yer alıyor.

Araştırıcı gazetecilik, ne ölçüde zor olursa olsun, gerçekleri son aşamalarına kadar bulma savaşındadır. Kuşkusuz, bu savaş da kolay olmaz. Doğruları araştırma uğraşında, önyargılardan korkulara, çeşitli aldatıcı etkenlerden düpedüz engellemelere değin nice darboğazla vuruşmak gerekir. Abdi İpekçi, böyle bir gazeteciliği gerçekleştirme çabasını uygulamak için hemen her şeyini verebilirdi.
Vermiştir de...

Ali Gevgilili

Hatıraları İnönü kadar merak edilen bir devlet adamı herhalde azdır. Bu merak haksız değildir. (...) Yarım yüzyılı aşan bu hayatın sadece bir dönemi dahi ilgi çekici hatıraların konusu olabilirdi. Böylesine zengin bir tarihî geçmişe sahip devlet adamının hatıralarına karşı merak duymamak mümkün değildir. (...) Öyle sanıyoruz ki dikkatli bir okuyucu ihtiyatlı ifadelerin ve İnönü'nün meşhur nüanslı üslûbunun gerisinde birçok şeyleri sezebilecektir.

Abdi İpekçi

ISBN 975-304-144-6

